

ੴ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ॥
ਗੁਰਮਤਿ ਸਾਚੀ ਸਾਚਾ ਵੀਚਾਰੁ॥

ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼

(ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਮਾਸਿਕ-ਪੱਤਰ)

ਭਾਦੋਂ-ਅੱਸੂ, ਨਾਨਕਸ਼ਾਹੀ ੫੪੧

ਸਤੰਬਰ 2009

ਜਿਲਦ ੫੩

ਅੰਕ ੬

ਸੰਪਾਦਕ
ਸਿਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ
ਐਮ.ਏ., ਐਮ.ਐਮ.ਸੀ.

ਸਹਾਇਕ ਸੰਪਾਦਕ
ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਿਮਾਣਾ
ਐਮ.ਏ., ਬੀ.ਐੱਫ.

ਚੰਦਾ

ਸਾਲਾਨਾ (ਦੇਸ਼)	੨੦ ਰੁਪਏ
ਲਾਈਫ਼ (ਦੇਸ਼)	੨੦੦ ਰੁਪਏ
ਸਾਲਾਨਾ ਵਿਦੇਸ਼	੫੦੦ ਰੁਪਏ
ਲਾਈਫ਼ ਵਿਦੇਸ਼	੫੦੦੦ ਰੁਪਏ
ਪ੍ਰਤੀ ਕਾਪੀ	੨ ਰੁਪਏ

ਚੰਦਾ ਭੇਜਣ ਦਾ ਪਤਾ

ਸਕੱਤਰ

Secretary

ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਮੇਟੀ

Dharam Parchar Committee

(ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁ: ਪ੍ਰ: ਕਮੇਟੀ)

(S.G.P.C.)

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ-੧੪੩੦੦੬

Amritsar-143006

ਫੋਨ : 0183-2553956-59 ਐਕਸ 304 ਫੈਕਸ : 0183-2553919

website : www.sgpc.net e-mail : gurmat_parkash@yahoo.co.in

ਡਾਕ ਰਾਹੀਂ 'ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਨਾ ਪੁੱਜਣ ਬਾਰੇ ਉਪਰੋਕਤ ਫੋਨ ਨੰਬਰ ਮਿਲਾ ਕੇ
ਇੰਚਾਰਜ ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਾਲ ਐਕਸ: 303 'ਤੇ ਸੰਪਰਕ ਕਰੋ ਜੀ।

ਤਤਕਰਾ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚਾਰ		੩
ਸੰਪਾਦਕੀ		੪
ਧੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ	-ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ	੭
ਸਲੋਕ ਸਹਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਭਾਸ਼ਾ ਪੱਖ	-ਭਾਈ ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਐੱਮ.ਏ.	੧੪
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਸੰਦੇਸ਼	-ਡਾ. ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ	੧੭
ਸਰਬ-ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ : ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ	-ਸ. ਸੁਖਬੀਰ ਸਿੰਘ ਪੰਨਵਾਂ	੩੮
ਸੁਖਾਂ ਦੇ ਸਾਗਰ : ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ	-ਭਾਈ ਰੇਸ਼ਮ ਸਿੰਘ	੪੦
ਤਿੰਨ ਰੰਗ ਨਹੀਂ ਲੱਭਣੇ...	-ਡਾ. ਦਲੀਪ ਕੌਰ (ਟਿਵਾਣਾ)	੪੩
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ : ਨਵੀਨ ਤੱਥ	-ਡਾ. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ	੫੦
ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜਿੰਦਾ-ਦਿਲ ਮਹਾਰਾਣੀ:ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ	-ਪ੍ਰੋ. ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ ਬਡੂੰਗਰ	੫੬
ਸ. ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਜੀਠੀਆ	-ਸ. ਰੂਪ ਸਿੰਘ	੭੫
ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੰਥਕ ਪਿਆਰ	-ਸ. ਇੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗੋਗੋਆਣੀ	੮੧
ਖ਼ਬਰਨਾਮਾ		੮੭
ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਮੇਟੀ ਦੀਆਂ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸਰਗਰਮੀਆਂ		੯੦

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚਾਰ

ਸਬਦੁ ਗੁਰੂ ਸੁਰਤਿ ਧੁਨਿ ਚੇਲਾ

ਪਵਨ ਅਰੰਭੁ ਸਤਿਗੁਰ ਮਤਿ ਵੇਲਾ॥ ਸਬਦੁ ਗੁਰੂ ਸੁਰਤਿ ਧੁਨਿ ਚੇਲਾ॥
ਅਕਥ ਕਥਾ ਲੇ ਰਹਉ ਨਿਰਾਲਾ॥ ਨਾਨਕ ਜੁਗਿ ਜੁਗਿ ਗੁਰ ਗੋਪਾਲਾ॥
ਏਕੁ ਸਬਦੁ ਜਿਤੁ ਕਥਾ ਵੀਚਾਰੀ॥ ਗੁਰਮੁਖਿ ਹਉਮੈ ਅਗਨਿ ਨਿਵਾਰੀ॥੪੪॥

(ਪੰਨਾ ੯੪੩)

ਪਹਿਲੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਰਾਮਕਲੀ ਰਾਗ 'ਚ ਦਰਜ ਪਾਵਨ ਬਾਣੀ 'ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ' ਦੀ ਇਸ ਪਉੜੀ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ-ਚਰਚਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ 'ਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ 'ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਅਰੰਭ, ਆਪਦਾ ਗੁਰੂ ਕੌਣ ਹੈ, ਆਪ ਨਿਰਾਲੇ ਕਿਵੇਂ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ-ਗੁਰੂ ਜੀਵ ਨੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਰ ਲੰਘਾ ਸਕਦਾ ਹੈ?' ਆਦਿ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ/ਸ਼ੰਕਿਆਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਮਨੁੱਖਾ ਜਨਮ ਨੂੰ ਸਫਲ ਕਰਨ ਦਾ ਗੁਰਮਤਿ ਗਾਡੀ ਰਾਹ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਫ਼ਰਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹੇ ਸਿੱਧੋ, ਜੋਗੀਓ! ਪ੍ਰਾਣ ਅਥਵਾ ਸਾਹ ਹੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਥਵਾ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮੁੱਢ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਮਨੁੱਖਾ ਜਨਮ ਸੱਚੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਨਿਰਮਲ ਸਿੱਖਿਆ, ਉਸ ਦੇ ਨਿਰਮਲ ਉਪਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਲੈਣ, ਸੁਣਨ, ਪੜ੍ਹਨ, ਵਿਚਾਰਨ, ਸਮਝਣ ਤੇ ਅਪਣਾਉਣ ਜਾਂ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦਾ ਅਮੋਲਕ ਅਵਸਰ ਹੈ। ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਭਾਵ ਸਾਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣ ਇਸ ਕਰਕੇ ਮਿਲੇ ਹਨ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੇ ਨਿਰਮਲ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣ, ਸਮਝ ਤੇ ਅਪਣਾ ਕੇ ਆਪਣਾ ਆਤਮਕ ਕਲਿਆਣ ਕਰ ਸਕੀਏ ਕਿਉਂ ਜੋ ਜੀਵ ਦਾ ਆਤਮਕ ਕਲਿਆਣ ਕੇਵਲ ਮਨੁੱਖਾ ਜਨਮ 'ਚ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕਥਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੇਰਾ ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਗੁਰੂ ਹੈ, ਮੇਰੀ ਸੁਰਤ ਅਥਵਾ ਮੇਰੇ ਮਨ ਦੀ ਇਕਾਗਰਤਾ ਚੇਲਾ ਹੈ। ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਭਾਵ ਸੱਚਾ ਸਿੱਖ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਸ਼ਬਦ-ਗੁਰੂ ਦੇ ਨਿਰਮਲ ਉਪਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਇਕਾਗਰਤਾ ਸਹਿਤ ਸੁਣਦਾ-ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੀ ਕਥਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹੇ ਸਿੱਧੋ, ਜੋਗੀਓ! ਮੈਂ ਕਥੇ ਨਾ ਜਾ ਸਕਣ ਵਾਲੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਕਥਾ ਲੈ ਕਰ ਕੇ ਅਰਥਾਤ ਉਸ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰ-ਕਰ ਕੇ ਤੇ ਗੁਣ ਗਾਇਨ ਕਰ-ਕਰ ਕੇ ਸੰਸਾਰਕ ਮਾਇਆ ਦੇ ਬੁਰੇ ਅਸਰ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਨਿਰਧਨਾਂ ਦਾ ਪਾਲਕ ਗੁਰੂ ਹਰੇਕ ਜੁਗ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਇਕ ਗੁਰ-ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਨਾ ਕਥੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ-ਗੁਰੂ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਹੋ ਕੇ ਗੁਰਮੁਖ ਬਣ ਜਾਈਏ ਤਾਂ ਹਉਮੈ ਰੂਪੀ ਅੱਗ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਭਾਵ ਸਾਡੇ ਰੂਹਾਨੀ ਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਨਿਰੰਤਰ ਸੰਚਾਰ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਸੰਪਾਦਕੀ

ਸ਼ਬਦ-ਗੁਰੂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਅਤੇ ਮੰਨਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ

ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਮੱਧ ਯੁੱਗ ਦੇ ਅਗਿਆਨੀਆਂ ਅਤੇ ਸਵਾਰਥੀਆਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਰੋਲ-ਘਚੋਲਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਅਸਹਿਣਯੋਗ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਹਿਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੀ ਦੀ ਨਿਰਮਲ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖੀ ਜੀਵਨ-ਜੁਗਤਿ ਦਾ ਅਗਾਜ਼ ਹੋਇਆ। ਲੱਗਭਗ ਸਾਰੇ ਮੱਤਾਂ-ਮਤਾਂਤਰਾਂ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਧਰਮ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਦਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘੱਟ ਗਿਆਨ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਡੇਰੇ ਜਮਾ ਕੇ ਅਤੇ ਗੱਦੀਆਂ ਲਗਾ ਕੇ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਸੀ। ਜਿੱਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈਆਂ ਕੋਲ ਭੋਲੀ-ਭਾਲੀ ਜਨਤਾ ਆਉਂਦੀ ਸੀ ਤੇ ਉਥੇ ਕਈਆਂ ਨੇ ਆਮ ਜਨਤਾ ਨਾਲੋਂ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ-ਸੰਪਰਕ ਹੀ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਨਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਖੌਤੀ ਗੁਰੂਆਂ ਤੋਂ ਆਮ ਜਨਤਾ ਦਾ ਵਾਸਤਵਿਕ ਅਧਿਆਤਮਕ ਕਲਿਆਣ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਉਲਟਾ ਆਪਣੀਆਂ ਅਖੌਤੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਡਰ ਅਤੇ ਆਤੰਕ ਆਪਣੇ ਸਾਧਨਾਂ ਜਾਂ ਚੇਲੇ-ਚਾਟੜਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਫੈਲਾ ਕੇ ਲੋਕਾਈ ਦਾ ਬਹੁਪੱਖੀ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਜਨਤਾ ਦੇ ਹੋ ਰਹੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਸਿੱਖ ਮੱਤ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਅਜਿਹੇ ਗੁਰੂ ਬਣ ਬੈਠੇ ਕੁਰਹਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਗਿਆਨ-ਚਰਚਾ ਦੇ ਨਾਲ ਝੰਜੋੜਿਆ ਉਥੇ ਆਮ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ-ਗੁਰੂ ਦਾ ਗੁਰਮਤਿ ਸਿਧਾਂਤ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਤਮਿਕ ਕਲਿਆਣ ਹਿਤ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਸਮੇਤ ਦਸ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਭੁੱਲੀ-ਭਟਕੀ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ-ਗੁਰੂ ਦਾ ਸੱਚ ਸਮਝਾਇਆ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਪੂਜਾ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਬਿਲਕੁਲ ਵੀ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ਬਦ-ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਅਤੇ ਮੰਨਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਆਮ ਜਨਤਾ ਦਾ ਇਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਆਦਰਸ਼ ਮਾਰਗ-ਦਰਸ਼ਨ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਪਾਵਨ ਨਿਰਮਲ ਬਚਨ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਗੁਰੂ ਅਥਵਾ ਪੀਰ ਹੈ, ਸ਼ਬਦ ਗਹਿਰ ਗੰਭੀਰ ਹੈ, ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਸੰਸਾਰ ਸੁਦਾਈ ਹੋਇਆ ਫਿਰਦਾ ਹੈ। (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ ੬੩੫)। ਸਿੱਧਾਂ, ਨਾਥਾਂ ਅਤੇ ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਇਸ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਵਾਦ ਰਚਣਾ ਪਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਜਗਤ-ਕਲਿਆਣ

ਲਈ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਉਪਯੋਗ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ‘ਸਿੱਧ ਗੋਸਟਿ’ ਨਾਮਕ ਪਾਵਨ ਬਾਣੀ ਰਾਮਕਲੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤੀ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸ਼ਬਦ-ਗੁਰੂ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਾਲ ਹੀ ਆਮ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢਿਆ ਤੇ ਸੱਚੀ, ਰੂਹਾਨੀ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਜੀਵਨ-ਜੁਗਤਿ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ। ਸ਼ਬਦ-ਗਿਆਨ ਰੂਪੀ ਤੀਰ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪ ਨੇ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕਰਮਕਾਂਡ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਆਦਰਸ਼ ਰੂਪ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਵਾਏ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਜੀ ਦੀ ਰਬਾਬ ਦੀ ਤਾਰ ਉੱਤੇ ਅਗਿਆਨਤਾ ਅਤੇ ਕਰਮਕਾਂਡ ਦੀ ਅਤਿ ਕਠੋਰ ਪਕੜ-ਜਕੜ ਨੂੰ ਤੋੜਿਆ। ਸ਼ਬਦ-ਗੁਰੂ ਦੇ ਰੂ-ਬ-ਰੂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸੱਜਣ ਠੱਗ ਅਤੇ ਕੌਡੇ ਵਰਗੇ ਆਦਮਖੋਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਹੀ ਰਸਤੇ ’ਤੇ ਲਿਆਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਭਾਈ ਲਹਿਣਾ ਜੀ ਨੇ ਸੱਚੀ ਗੁਰ-ਸੇਵਾ ਕਮਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੋਲੋਂ ਸ਼ਬਦ-ਗੁਰੂ ਦੀ ਜੁਗਤਿ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਲੋਕ-ਕਲਿਆਣ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰਿਕ ਚੋਲਾ ਛੱਡਣ ਉਪਰੰਤ ਵੀ ਚਾਲੂ ਰੱਖਿਆ। ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਸਿਮਰਨ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਜਦ ਸ਼ਬਦ-ਗੁਰੂ ਦੀ ਮੰਜ਼ਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਹ ਆਮ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਇਸ ਰੋਸ਼ਨੀ ਨਾਲ ਨਿਹਾਲ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਸ਼ਬਦ-ਗੁਰੂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਪ੍ਰਸਾਰ ਦਾ ਇਹ ਸਿਲਸਿਲਾ ਦਸ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਗੁਰੂ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਚੱਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਦਸਮੇਸ਼ ਪਿਤਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਭਲੀ-ਭਾਂਤ ਦੇਖ-ਪਰਖ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਹੁਣ ਸਿੱਖ-ਸੰਗਤ ਸ਼ਬਦ-ਗੁਰੂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਪੂਰਨ ਸ਼ੁੱਧ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਾਣਨ-ਮੰਨਣ ਲਈ ਯੋਗ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਵੇਂ ਸੰਪਾਦਿਤ ਰੂਪ ‘ਦਮਦਮੀ ਬੀੜ’ ਨੂੰ ਬਾਕਾਇਦਾ ਗੁਰਗੱਦੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਕੇ, ਪਰਿਕਰਮਾ ਕਰ ਕੇ, ਮੱਥਾ ਟੇਕ ਕੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਨੇ ਹੁਣ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਗੁਰੂ ਮੰਨਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਸ਼ਬਦ-ਗੁਰੂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੇ ਪੂਰਨ ਵਿਕਾਸ-ਵਿਗਾਸ ਦੀ ਸਰਵਉੱਚ ਸਿਖਰ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਇਆ। ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਨੂੰ ਵੀ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੇ ਸਰਵਉੱਚ ਸਿਖਰ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਇਆ। ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੇ ਸ਼ਬਦ-ਗੁਰੂ ਵਿਚ ਅਡੋਲ-ਅਡਿੱਗ ਨਿਸ਼ਚੇ ਨੂੰ ਪਰਖਣ ਲਈ ਚੋਜੀ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਇਕ ਤੀਰ ਨਾਲ ਸੰਤ ਦਾਦੂ ਦੀ ਮਜ਼ਾਰ ’ਤੇ ਨਮਸਕਾਰ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਖਾਲਸੇ ਨੇ ਚੇਤੰਨ ਹੁੰਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਬਦਲੇ ਤਨਖਾਹ ਲਗਾਈ, ਜੋ ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸਿਰ

ਝੁਕਾ ਕੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ-ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਏ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਜਾਇਆ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਸ਼ਬਦ-ਗੁਰੂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮਝਣ, ਜਾਣਨ ਅਤੇ ਮੰਨਣ ਵਿਚ ਸਮਰੱਥ ਹੈ ਅਤੇ ਹੁਣ ਇਹ ਕਦੀ ਵੀ ਡੋਲੇ ਜਾਂ ਡਗਮਗਾਏਗਾ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਕਬਰਾਂ, ਮਝੀਆਂ, ਮੂਰਤੀਆਂ ਆਦਿ ਦੀ ਝੂਠੀ ਪੂਜਾ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠ ਕੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜੁੜ ਜਾਏਗਾ।

ਸ਼ਬਦ-ਗੁਰੂ ਰੂਪ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਜਿਸ ਭਾਵਨਾ, ਜਿਸ ਸ਼ੁੱਧ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੰਜਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਸਰ ਸਾਹਿਬ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਧਰਤ ਸੁਹਾਵੀ ਉੱਤੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸੱਚਖੰਡ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ, ਉਸ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨਾਮ-ਲੇਵਾ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਅਗਵਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕੇਵਲ ਸ਼ਬਦ-ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਹੀ ਜਾਣਨਾ ਅਤੇ ਮੰਨਣਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖ ਪੰਥ/ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਸ਼ਬਦ-ਗੁਰੂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ 'ਤੇ ਉੱਤਰ-ਗੁਰੂ-ਕਾਲ ਸਮੇਂ ਵੀ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਤੋਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜਾਹੋ-ਜਲਾਲ ਨਾਲ ਸਫਲ ਹੋ ਕੇ ਉਭਰਨ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸ਼ਬਦ-ਗੁਰੂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਅਤੇ ਉਸ 'ਤੇ ਪੂਰਨ ਅਮਲ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਹੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਨੁਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਢਿੱਲ ਦੇਖੀ ਗਈ ਤਾਂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਗੁਰੂ-ਬਖਸ਼ੇ ਸ਼ਬਦ-ਗੁਰੂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਅਤੇ ਮੂਰਤੀ-ਪੂਜਾ ਤੇ ਦੇਹਧਾਰੀ ਨਕਲੀ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਚੁੰਗਲ ਵਿੱਚੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਾਇਆ।

ਬੀਤੇ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਫਿਰ ਸ਼ਬਦ-ਗੁਰੂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸਾਡੀ ਚੇਤਨਤਾ ਵਿਚ ਕੁਝ ਢਿੱਲ ਦੇਖੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਬੜੇ ਹੀ ਟੇਢੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਕੌੜੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿ ਅੱਜ ਅਸੀਂ ਸ਼ਬਦ-ਗੁਰੂ ਦੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਕੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਜਾਂ ਸ਼ਖਸੀ ਪੂਜਾ ਦੇ ਗ਼ਲਤ ਰਸਤੇ ਉੱਤੇ ਚੱਲ ਪਏ ਹਾਂ। ਅਸੀਂ ਸ਼ਬਦ-ਗੁਰੂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਬਾਹਰੀ ਰਸਮੀ ਸਤਿਕਾਰ ਦੇ ਕੇ ਹੀ ਇਹ ਸਮਝਣ ਲੱਗੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਾਡੇ 'ਤੇ ਹੁਣ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਹੈ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਉਸ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਦੇ ਪਾਤਰ ਹਾਂ, ਜਦਕਿ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸੱਚੀ ਕਿਰਪਾ ਸਾਡੇ ਉੱਤੇ ਸ਼ਬਦ-ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਅਤੇ ਮੰਨਣ ਵਿਚ ਹੀ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ।

ਧੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ

—ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ*

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚਲੇ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੀ ਧੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਾਨਵ-ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਤੀ ਹਰ ਪੱਖੋਂ ਸਰਬ ਸੰਪੂਰਨ ਤੇ ਬਹੁਪਾਸਾਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਭਰ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਪਾਵਨ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਕੇਂਦਰਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਇਸ ਪਾਵਨ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਰਚਨਾ ਲੱਗਭਗ ੪੦੦ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਹੁਣ ਇਸ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਸੰਪਾਦਨਾ ਦੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ੩੦੦ ਤੋਂ ਕੁਝ ਵੱਧ ਸਾਲ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਸ ਪਾਵਨ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ‘ਗੁਰੂ’ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਹਾਨਤਾ ਤੇ ਪਾਵਨਤਾ ਜਿਉਂ ਦੀ ਤਿਉਂ ਨਿਰੰਤਰ ਕਾਇਮ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਜਦੋਂ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚ ਬਾਰੂਵੀਂ ਤੋਂ ਸਤਾਰੂਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਅਜੋਕੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਆਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁ-ਸਭਿਆਚਾਰਵਾਦ, ਵਿਆਖਿਆ ਗਿਆਨ, ਉਤਰ-ਆਧੁਨਿਕਵਾਦ, ਉਤਰ-ਚਿੰਨ੍ਹ ਵਿਗਿਆਨ, ਨਾਰੀਵਾਦ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਵਿਚਾਰਿਆ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਾਰਨ ਹੈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦਾ ਉਹ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਮਨੋਰਥ, ਜੋ ਮਾਨਵ-ਸੋਚ ਨੂੰ ਅਪ੍ਰਸੰਗਕ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਦਿਆਂ ਪ੍ਰਭੂ-ਹੁਕਮ ਅਧੀਨ ਕਰ ਕੇ ਸਮਕਾਲੀ ਤੇ ਸਰਬਕਾਲੀ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਜੀਵਨ-ਮੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਡਾ. ਗੁਰਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਥਨ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ “ਅਜੋਕੇ ਵਿਆਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਜੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਬਹੁਤ ਗੌਰਵਸ਼ੀਲ ਹੈ, ਸਾਡਾ ਸਮਕਾਲੀ ਹੈ ਇਸ ਵਿਚ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ।”^੧ ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਸੁਚੇਤ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ “ਅਜਿਹੀ ਵਿਆਖਿਆ ਲਈ ਨਵੇਂ ਗਿਆਨਾਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।” ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਠੀਕ ਵੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਇਹ ਰੁਝਾਨ ਭਾਰੂ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਡਸਿਪਲਿਨ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਪਿੱਠਭੂਮੀ ਵਿਚ ਸਮਝੇ ਬਿਨਾਂ ਅਪ੍ਰਸੰਗਕ ਸਿੱਟੇ ਕੱਢ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ ਜੋ ਆਮ ਤੌਰ ’ਤੇ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣ ਕੇ ਗਲਤ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਬਣਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਰਧ ਗਿਆਨ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਸੁਲਝਾਉਂਦਾ ਨਹੀਂ, ਵਧਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ‘ਧੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ’, ‘ਸ਼ਬਦ-ਗੁਰੂ’ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਲਾਹੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਅਤੇ ਪਰਮਾਰਥ-ਜੀਵਨ ਲਈ ਅਨਮੋਲ ਜੀਵਨ-ਜੁਗਤ ਹੈ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ

* ਡਾਇਰੈਕਟਰ, ਪੱਤਰ-ਵਿਹਾਰ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।

ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥ ਹਨ, ਜੋ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਹਨ ਪਰ ਪੂਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਚ ਇਹੋ ਇਕੋ-ਇਕ ਪਾਵਨ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ-ਪਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰਨ ਸਮੇਂ ਮਾਨਵ-ਸੋਚ ਦੰਗ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਮਹਾਨ ਸਰਵ-ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਬਾਣੀ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ‘ਅਖੰਡਕਾਲ ਜੋਤਿ’ ਵਾਂਗ ਧਾਰਮਿਕ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ, ਸੰਗੀਤਕ, ਸਾਹਿਤਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਅਨੰਤ ਪਸਾਰਾਂ ਵਿਚ ਫੈਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਇਕ-ਇਕ ਵਾਕ ਦਾ ਨਾਦ ਸੁਣਦੇ ਸਾਰ ਹੀ, ਮਾਨਸਿਕ ਅਵਸਥਾ ਬਦਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਰਬ-ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਇਸ ਦੀ ਮਾਨਵ-ਹਿਤੂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਮਾਨਵ-ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ-ਏਕਤਾ, ਪ੍ਰਭੂ-ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਮਾਨਵ-ਏਕਤਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਵਾਉਂਦਿਆਂ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਰਸੀਲੀ ਸੁਰ ਰਾਹੀਂ ਅਜਿਹੀ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਸਿਰਜਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਮਾਨਵ-ਮਨ ਨੂੰ ਅਨੰਦ-ਵਿਭੋਰ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ‘ਪੋਥੀ ਪਰਮੇਸਰ ਕਾ ਥਾਨੁ’ ਤੋਂ ‘ਗੁਰੂ’ ਪਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਤੈਅ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇਸ ਲਾਸਾਨੀ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਦਾ ਸੁਹਾਵਾ ਸਥਾਨ ਹੈ— ਸ੍ਰੀ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ, ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ ਅਤੇ ਅੱਜ ਇਹ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪੰਜਾਂ ਤਖ਼ਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਤਖ਼ਤ ਹੈ।

ਕੋਈ ਵੀ ‘ਗ੍ਰੰਥ’ ਉਦੋਂ ਹੀ ਗੁਰੂ-ਪਦ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਬਣਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਧਰਮ-ਵੰਡ, ਵਰਣ-ਵੰਡ, ਨਸਲ-ਵੰਡ, ਉਚ-ਨੀਚ ਵੰਡ, ਜਾਤ-ਪਾਤ ਵੰਡ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਵੰਡਣ ਵਾਲੀਆਂ ਦੀਵਾਰਾਂ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਨਾ ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਣ। ਉਹ ‘ਗ੍ਰੰਥ’ ਜਦੋਂ ‘ਸਮਦਰਸੀ ਏਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੇਤਾ’ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸਮੁੱਚੀ ਮਾਨਵਤਾ ਨੂੰ ਕਲਾਵੇ ਵਿਚ ਲੈਂਦਿਆਂ ਉਸ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਵਿਗਾਸ ਦੇ ਰੱਬੀ-ਸੰਦੇਸ਼ਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਨੂੰ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ‘ਗੁਰੂ’ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ‘ਆਦਿ-ਗ੍ਰੰਥ’ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਤੋਂ ਪੂਰਵ ਇਹ ‘ਪੋਥੀ ਸਾਹਿਬ’ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ ਪਰ ‘ਪੋਥੀ ਪਰਮੇਸਰ ਕਾ ਥਾਨੁ’ ਵਜੋਂ ਹੀ ਸਤਿਕਾਰੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ‘ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ’ ਦੇ ਸੰਪਾਦਨ ਕਾਰਜ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਪਾਵਨ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਦੀ ਪਹਿਲੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਵਜੋਂ ਨਿਯੁਕਤੀ ਨਾਲ ‘ਪੋਥੀ ਸਾਹਿਬ’ ਪਾਵਨ ਬੀੜ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ‘ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ’ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਸਮੇਸ਼ ਪਿਤਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਮੁਕਤਸਰ ਸਾਹਿਬ ਤਕ ਜੰਗਾਂ-ਯੁੱਧਾਂ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਤੈਅ ਕਰਦਿਆਂ ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋ ਪੁੱਜਣ ਤਕ ਦੇ ਇਕ ਸਦੀ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅੰਤਰਾਲ ਨੇ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਬੀੜਾਂ ਦੇ ਕਈ ਉਤਾਰੇ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਬੇਸ਼ੱਕ

ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਦੇ ਸੋਢੀਆਂ ਪਾਸ (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਰਹਿਤ) ਆਦਿ ਬੀੜ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਸੀ ਪਰ ਮੀਣਿਆਂ, ਮਸੰਦਾਂ, ਉਦਾਸੀਆਂ ਆਦਿ ਨੇ ਭਾਈ ਬੰਨੇ ਵਾਂਗ ਕਈ ਬੀੜਾਂ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਈਆਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਵਾਧੂ ਰਚਨਾਵਾਂ-ਰਤਨਮਾਲਾ, ਮੁਨਾਜਾਤ ਆਦਿ ਟਾਂਕੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਅਜਿਹੀ ਇਕ ਬੀੜ ਇਕ ਉਦਾਸੀ ਸਾਧੂ ਦਸਮ ਗੁਰੂ ਜੀ ਪਾਸ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਲੈ ਕੇ ਵੀ ਆਇਆ ਸੀ।^੨ ਇਹ ਕੁਝ ਐਸੇ ਹਾਲਾਤ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਦਸਮ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ‘ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ’ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਸੰਪਾਦਨਾ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਆਇਆ।

ਮਾਲਵੇ ਦੀ ਧਰਤ ਨੂੰ ਦਸਮੇਸ਼ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਰਾਇ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਚਰਨ-ਛੁਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਭੂਗੋਲਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੁਗਲ ਹਾਕਮਾਂ ਦੇ ਕਹਿਰ ਤੋਂ ਬਚਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਧਰਤ ਦੇ ਨਿਰਛਲ ਤੇ ਨਿਰਮਲ ਮਨਾਂ ਵਾਲੇ ਰਿਸ਼ਟ-ਪੁਸ਼ਟ ਮਲਵਈਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਭੈ-ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਨਿੱਘਾ ਸੁਆਗਤ ਕਰਦਿਆਂ ਥਾਂ ਪਰ ਥਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੀ-ਆਇਆਂ ਆਖਿਆ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਾਣ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ।

ਖਿਦਰਾਣੇ ਦੀ ਢਾਬ ਤੋਂ ਅਨੇਕਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਦਿਆਂ ਦਸਮ ਗੁਰੂ ਜੀ, ਬਠਿੰਡੇ ਰਾਹੀਂ ਜਦੋਂ ਲੱਖੀ ਜੰਗਲ ਪੁੱਜੇ ਤਾਂ ਇਥੋਂ ਦੇ ਸ਼ਾਂਤ ਵਾਤਾਵਰਨ ਵਿਚ ਕੁਝ ਦਿਨ ਠਹਿਰਨ ਦਾ ਮਨ ਬਣਾਇਆ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਇਸ ਟਿਕਾਣੇ ਕਾਰਨ ਸਿੱਖ-ਸੰਗਤਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜਾਈ ਨੇ ਇਸ ਰੁੱਖੜ ਮਾਰੂਥਲ ਧਰਤ ਨੂੰ ਹਰੀ-ਭਰੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਥੋਂ ਦਸਮ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਮੁੜ ਆਪਣਾ ਸਫ਼ਰ ਅਰੰਭ ਕਰਦਿਆਂ ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇਕ ਟਿੱਬੇ ਕੋਲ ਪੁੱਜ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੱਧਰਾ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਉਪਰੰਤ ਆਪ ਨੇ ਕਮਰਕੱਸਾ ਖੋਲ੍ਹਦਿਆਂ ਸ਼ਸਤਰ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਉਥੇ ਬੈਠ ਕੇ ਆਰਾਮ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਇਹੋ ਜਗ੍ਹਾ ਅੱਜ ਤਖ਼ਤ ਸ੍ਰੀ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ ਵਜੋਂ ਜਾਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ‘ਮਾਲਵਾ ਦੇਸ਼ ਰਟਨ ਦੀ ਸਾਖੀ’ ਪੋਥੀ ਅਨੁਸਾਰ ਏਸ ਅਸਥਾਨ ਨੂੰ ਨੌਵੇਂ ਗੁਰੂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ‘ਗੁਰੂ ਕੀ ਕਾਸ਼ੀ’ ਦੱਸਦਿਆਂ ਇਥੇ ਕਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਰਾਜ ਭਾਗ, ਰਿਧੀਆਂ-ਸਿਧੀਆਂ, ਅੰਨ ਦੀ ਦੇਗ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਮਹਾਨ ਗੁਣੀ ਗਿਆਨੀ ਹੋਣ ਦੀ ਅਸੀਸ ਦਿੱਤੀ।^੩ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨੌਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੇ ਇਹ ਭਵਿੱਖ ਬਚਨ ਵੀ ਉਚਾਰੇ ਕਿ—“ਏਥੇ ਬਡਾ ਅਸਥਾਨ ਬਣੁੰਗਾ, ਨੌਂ ਨੇਜੇ ਉਚਾ ਦਮਦਮਾ ਹੋਊ, ਸ੍ਵਰਨ ਕੇ ਕਲਸ ਹੋਣਗੇ।”^੪ ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਅਸੀਸ ਦਸਮ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਚਾਲੇ ਪਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਿੱਤੀ ਕਿ—

ਇਹ ਹੈ ਪ੍ਰਗਟ ਹਮਾਰੀ ਕਾਸੀ॥ ਪੜ ਹੈਂ ਇਹਾਂ ਢੋਰ ਮਤਿ ਨਾਸੀ॥

ਲੇਖਕ ਗੁਨੀ ਕਵਿੰਦ ਗਿਆਨੀ॥ ਬੁਧਿ ਵਡੀ ਹੁਇ ਹੈਂ ਅਤਿ ਗਿਆਨੀ॥^੫

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਪਾਠ-ਪਰੰਪਰਾ,

ਅਰਥ-ਪਰੰਪਰਾ, ਸਿੱਖ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਜਗਮਗ ਜੋਤਿ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਦਾ ਸਾਰਥਕ ਕਾਰਜ ਦਸਮ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋ ਅਰਥਾਤ ਤਖ਼ਤ ਸ੍ਰੀ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਸ ਕਾਰਜ ਸਮੇਂ ਸ਼ਹੀਦ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਥਨ ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਕ ਤੇ ਢੁੱਕਵਾਂ ਹੈ ਕਿ, “ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਬਾਣੀ ਲਿਖਣ ਦਾ ਕੰਮ ਸੌਂਪਿਆ ਸੀ ਤਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਇਸ ਕੰਮ 'ਤੇ ਲਾਇਆ ਸੀ।”^੬ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਡਾ. ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਨ ਵੀ ਇਸੇ ਮੱਤ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ, “ਤਲਵੰਡੀ ਪਹੁੰਚਦਿਆਂ ਹੀ ਜਦੋਂ ਸੁਖ ਦਾ ਸਾਹ ਮਿਲਿਆ ਤਾਂ ਕਈ ਮੈਦਾਨ ਮਾਰ ਆਏ ਤੇ ਥੱਕੇ-ਟੁੱਟੇ ਇਸ ਜਰਨੈਲ ਨੇ ਤੁਰੰਤ ਹੀ ਜੰਗ ਦਾ ਕਾਂਟਾ ਬਦਲਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਉਚਾਰਨ ਤੇ ਲਿਖਵਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਲਿਖਾਰੀ ਦਾ ਕੰਮ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ।”^੭

ਦਸਮ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਬੀੜ ਲਿਖਵਾਉਣ ਅਤੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਸੰਮਤ ੧੭੬੩, ਦਿਨ ਐਤਵਾਰ, ੮ ਭਾਦਰੋਂ ਨੂੰ ਬੀੜ ਲਿਖਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋਣ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਗਿਆਨੀ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਕਲਾਸਵਾਲੀਆ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ:

ਇਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਨੇ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਬੀੜ ਰਚਾਈ ਵਾਹ ਵਾਹ॥

ਬਾਣੀ ਉਚਾਰਦੇ ਆਪ ਅਗਮ ਤੋਂ ਸਨ ਕੀਤੀ ਮਣੀ ਸਿੰਘ ਹਥੀਂ ਲਿਖਾਈ ਵਾਹ ਵਾਹ॥

ਸਤਾਰਾਂ ਸੌ ਤ੍ਰੇਹਣ ਦਿਨ ਐਤਵਾਰ ਦਾ ਸੀ ਆਠ ਭਾਦਰੋਂ ਬੀੜ ਮੁਕਾਈ ਵਾਹ ਵਾਹ॥

ਪਹਿਲੀ ਬੀੜ ਨਾਲੋਂ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘਾ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਦਿਖਲਾਈ ਵਾਹ ਵਾਹ॥^੮

ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਵੀ ਏਸੇ ਮੱਤ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ “ਦਸਮ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਤਮਿਕ ਬਲ ਨਾਲ ਸੰਪੂਰਨ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਲਿਖਵਾਇਆ।”^੯ ਬਾਬਾ ਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬੜ੍ਹਾ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੇ ਵੀ ਇਹੋ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ, “ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸਮਾਧੀ-ਅਸਤ ਅੰਤਰ-ਧਿਆਨ ਹੋ ਕੇ ਸਾਰਾ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੇ ਮੁਖਾਰਬਿੰਦ ਤੋਂ ਉਚਾਰ ਕੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਲਿਖਵਾਇਆ।”^{੧੦}

ਭਾਈ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ ਦੇ ‘ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼’ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਦੇ ‘ਗੁਰਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ’, ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ‘ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ ਭਾਗ-੨’, ਗਿਆਨੀ ਗਰਜਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ‘ਸ਼ਹੀਦ ਬਿਲਾਸ’, ‘ਮਾਲਵਾ ਦੇਸ਼ ਰਟਨ ਦੀ ਸਾਖੀ’, ‘ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ’।^{੧੧} ਸਾਹਿਬੇ-ਕਮਾਲ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਨ, ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੋ. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਕਲਾਸਵਾਲੀਆ, ਡਾ. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ,^{੧੨} ਡਾ. ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ (ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ), ਪ੍ਰੋ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ

ਜੱਗੀ, ਡਾ. ਸੁਖਦਿਆਲ ਸਿੰਘ,^{੧੩} ਡਾ. ਸਹਿਗਲ^{੧੪} ਆਦਿ ਸਿੱਖ-ਸ਼੍ਰੋਤਾਂ ਅਤੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਹ ਜਿੱਥੇ ਰੋਚਕ ਲੱਗਦੀ ਹੈ ਉਥੇ ਸਾਡੇ ਧਿਆਨ ਦੀ ਉਚੇਚਾ ਮੰਗ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖ-ਸ਼੍ਰੋਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਨਿਵਾਸ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਜਦੋਂ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੇ ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਸਮੱਗ੍ਹ ‘ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ’ ਦੇ ਅਰਥ, ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਸ੍ਰਵਣ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਜੰਗਜੂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਕਾਰਨ ਆਪ ਜੀ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦੀ ਇਹ ਮੰਗ ਪੂਰੀ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਇਥੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਸਨ। ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ, ਚਮਕੌਰ ਸਾਹਿਬ, ਮਾਛੀਵਾੜਾ, ਦੀਨਾ ਕਾਂਗੜ, ਮੁਕਤਸਰ ਸਾਹਿਬ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਜੰਗਾਂ ਤੋਂ ਵਿਹਲੇ ਹੋ ਕੇ ਜਦੋਂ ਦਸਮ ਗੁਰੂ ਜੀ ਭਾਈ ਛੱਲੇ ਦੀ ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋ ਪੁੱਜੇ ਤਾਂ ਇਥੇ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਅਸਥਾਨ ’ਤੇ ਆ ਕੇ ਕਮਰਕੱਸਾ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤਾ, ਜਿੱਥੇ ਨੌਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਠਹਿਰੇ ਸਨ। ਇਥੇ ਹੀ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ‘ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ’ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਦਿਆਂ ਸੰਪੂਰਨ ਬੀੜ ਮੁੜ ਲਿਖਵਾਈ। ਬੀੜ ਲਿਖਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਕਾਰਜ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਨ ਹਿਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਪੁਨਰ-ਸੰਪਾਦਤ ਇਹੋ ਦਮਦਮੀ ਬੀੜ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਸਮੁੱਚੇ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਤੌਰ ’ਤੇ ‘ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ’ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਨਤ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਥੇ ਇਹ ਗੱਲ ਨੋਟ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਬੀੜ ਤਿਆਰ ਕਰਾਉਣ ਦੇ ਨਾਲ ਬਾਣੀ ਦੇ ਪਾਠ-ਯੁਕਤ ਅਰਥ ਵੀ ਕਰਦੇ ਰਹੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਕ ਮਨ ਤੇ ਇਕ ਚਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸ੍ਰਵਣ ਕਰਦਿਆਂ ਆਪਣੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਵਸਾ ਲਿਆ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਣੀ ਦੇ ਅਰਥ ਸੁਣਨ ਉਪਰੰਤ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੇ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਕਾਂਤਵਾਸ ਹੋਣ ਲਈ ਜੰਗਲਾਂ ਵੱਲ ਰੁਖ ਕਰ ਲਿਆ ਪਰ ਦਸਮ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ‘ਅਵਧੂਤ’ ਬਣਨ ਤੋਂ ਰੋਕਦਿਆਂ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਜੀਵਨ ਜਿਉਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ‘ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਪਰਉਪਕਾਰ ਉਮਾਹਾ’ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਅਰਥ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣੇ ਹਨ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਜੀਵਨ ਜਿਉਣ ਦਾ ਰੋਲ ਮਾਡਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਸ੍ਰੀ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ (ਗੁਰੂ ਕੀ ਕਾਸ਼ੀ) ਵਿਖੇ ਰਹਿ ਕੇ ਬੀੜਾਂ ਲਿਖਣ, ਲਿਖਵਾਉਣ ਤੇ ਪਾਠ ਦੇ ਅਰਥ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀ ਅਤੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਸੱਚਖੰਡ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮੁੱਖ ਗ੍ਰੰਥੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਅਰਥ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਸਮ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ‘ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ’ ਦੀ ਪੁਨਰ-

ਸੰਪਾਦਨਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਧੀਵਤ ਟਕਸਾਲੀ ਅਰਥ ਪਰੰਪਰਾ ਵੀ ਦਮਦਮੇ ਅਰੰਭ ਕੀਤੀ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਇਸ ਅਰਥ-ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਤੇ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਵਿਦਵਾਨ ਮੂਲ ਦੇ ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ, ਅਰਥ-ਮੂਲਕ ਵਿਆਖਿਆ ਦੀ ਕੈਦ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਸਿਧਾਂਤਮੁਖੀ ਵਿਆਖਿਆ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਰਹੱਸ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ ਦੀ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ, ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ, ਬੋਲੀ ਦੀ ਸਰਲਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਕੋਮਲਤਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਅਰਥ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਆਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੇ ਸੀਮਿਤ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੀ ਗੁਹੜ ਭਾਵ ਵਾਲੇ ਅਰਥ ਸਮਝਗੋਚਰੇ ਬਣਾ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ—ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ਕ ਤੇ ਮਿਸਾਲੀ ‘ਸੰਤ-ਸਿਪਾਹੀ’ ਵਾਲਾ ਰੋਲ ਮਾਡਲ ਜੀਵਨ। ਇਹ ਵਿਦਵਾਨ ਨਿਰਾਪੁਰਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਰਥ ਕਰਨ ਵਿਚ ਹੀ ਮਾਹਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਬਲਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਠਨ ਸਾਧਨਾ ਸੰਤ-ਸਿਪਾਹੀ ਵਾਲੀ ਸਿੱਖੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਦੀ ਜਿਊਂਦੀ-ਜਾਗਦੀ ਮਿਸਾਲ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦਾਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਅਰਥ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਮਝਾਉਂਦੇ ਸਗੋਂ ਮਿਸਾਲੀ ਸਿੱਖੀ ਜੀਵਨ ਅਪਣਾਉਣ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਾਰਨ ਦੀ ਸੰਥਿਆ ਵੀ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪੜ੍ਹੇ ਸਿੰਘ, ਵਿਰਕਤ ਜਾਂ ਸੰਨਿਆਸੀ ਜੀਵਨ ਨਹੀਂ ਸਨ ਜਿਊਂਦੇ ਸਗੋਂ ਗ੍ਰਿਹਸਤ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਨਾਮ ਜਪਣ, ਕਿਰਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਵੰਡ ਛਕਣ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅੰਗ-ਸੰਗ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਕਦੇ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਆਨ-ਸ਼ਾਨ ਨੂੰ ਦੋਖੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਵੰਗਾਰਿਆ ਜਾਂ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਇਹੋ ਕਥਾਵਾਚਕ ਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਸਿੰਘ, ਪੰਥ ਤੇ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਆਨ-ਸ਼ਾਨ ਲਈ ਵੱਡੀ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇਣ ਲਈ ਸਦਾ ਤਤਪਰ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਬੰਦ-ਬੰਦ ਕੱਟਿਆ ਜਾਣਾ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ੧੮ ਸੇਰ (ਕੱਚਾ) ਵਜ਼ਨੀ ਖੰਡਾ ਖੜਕਾਉਂਦਿਆਂ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਅਨੋਖੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਹਨ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਵਰਣ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਉਭਾਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਈ ਗਈ ਬੀੜ ‘ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ’ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਦੇ ਸੋਢੀਆਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦਸਮ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰੂ-ਘਰ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਪਾਵਨ-ਬੀੜ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਮਨਸ਼ਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕਈ ਵਾਧੇ-ਘਾਟੇ ਕਰ ਲਏ ਸਨ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਕੁਝ ਬੀੜਾਂ ਵਿਚ ਨੌਵੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਬੇਤਰਤੀਬ ਦਰਜ ਕਰ ਲਏ ਗਏ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਦਸਮ ਗੁਰੂ ਜੀ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ

ਉਹ ਪੰਚਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੀ ਮੂਲ-ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਸਨਮੁਖ 'ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ' ਦਾ ਅਵਲੋਕਨ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ ਦਾ ਪੁਨਰ-ਸੰਪਾਦਨ ਕਰਨ।

ਇਸ ਪੁਨਰ-ਸੰਪਾਦਨ ਕਾਰਜ ਸਮੇਂ ਦਸਮ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਰਚੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ੫੯ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਾਵ ਸੰਚਾਰ-ਸਨਮੁਖ, ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਭਾਵ-ਸੰਚਾਰ ਨਾਲ ਸੁਮੇਲ ਕਰਦਿਆਂ ਲੋੜੀਂਦੇ ਰਾਗ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਹੇਠ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ੫੭ ਸਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅੰਤਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਦਿਆਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਕੀਤਾ। ਇਸੇ ਦਮਦਮੀ ਬੀੜ ਨੂੰ ੧੭੦੮ ਈ. ਵਿਚ ਦਸਮ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ 'ਗੁਰਗੱਦੀ' ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

ਹੁਣ ਤਾਂ ਇਸ ਜਾਗਤ ਜੋਤਿ 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਰਵਉੱਚ ਦੁਨਿਆਵੀ ਅਦਾਲਤ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨੇ ਵੀ 'ਨਿਆਂਇਕ ਸ਼ਖਸੀਅਤ' ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ ਦੀ ਪਾਵਨਤਾ, ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਤੇ ਗੁਰਤਾ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। 'ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਗੁਰੂ ਹੈ ਬਾਣੀ' ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਕਾਨੂੰਨੀ-ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਆਂਇਕ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਉਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀ ਪੰਜ-ਭੂਤਕ ਸਰੀਰ ਪੱਖੋਂ ਤਾਂ ਹਾਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨੂੰ ਹਾਜ਼ਰ-ਨਾਜ਼ਰ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੨ ਅਪ੍ਰੈਲ, ੨੦੦੨ ਨੂੰ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਜੱਜ ਸ੍ਰੀ ਏ.ਪੀ. ਮਿਸ਼ਰਾ ਅਤੇ ਐਮ.ਆਰ.ਰਾਓ ਨੇ ੮੬ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਇਕ ਕੇਸ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਦਿੰਦਿਆਂ ਆਖਿਆ ਸੀ ਕਿ 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪੂਜਨੀਕ ਹਾਜ਼ਰ-ਨਾਜ਼ਰ ਗੁਰੂ ਹਨ। ਜਿੱਥੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ ਉਹ ਅਸਥਾਨ ਪੂਜਨੀਕ ਤੇ ਪਾਵਨ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਾਵਨਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਨਿਆਂਇਕ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਵਜੋਂ ਕਾਨੂੰਨੀ ਮਾਨਤਾ ਦੇਣ ਦੇ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਇਸ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਕਰਨਾ ਨਿਆਂਇਕ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਅਰਥ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਉਸ ਨਿਆਂ ਵਿਧਾਨ ਦੀ ਹੇਠੀ ਹੋਵੇਗੀ ਜਿਸ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਇਹ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ :

੧. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਭਿੰਨ ਪਰਿਪੇਖ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ੨੦੦੫, ਸਫ਼ਾ ੨੨੫-੨੬.
੨. ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਨਾਰਾ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪੁਨਰ ਰਚਨਾ, ਸਫ਼ਾ ੩੦੦-੦੯.
- ੩-੫. ਮਾਲਵਾ ਦੇਸ਼ ਰਟਨ ਦੀ ਸਾਖੀ, ਖ਼ਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ੧੯੬੮, ਸਫ਼ਾ ੨੧, ੧੮, ੧੦੭.
੬. ਜੀਵਨ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ, ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ੧੯੬੭, ਸਫ਼ਾ ੨੨.

(ਬਾਕੀ ਸਫ਼ਾ ੪੨ 'ਤੇ)

ਸਲੋਕ ਸਹਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਭਾਸ਼ਾ ਪੱਖ

-ਭਾਈ ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਐੱਮ.ਏ.*

ਜਿਵੇਂ ਸਿਰਲੇਖ ਤੋਂ ਹੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਇਹ ਸਲੋਕ ਸਹਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਹਨ। ਸਹਸਕ੍ਰਿਤੀ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸ਼ੁੱਧ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ‘ਗਾਥਾ’ ਨਾਮੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਨਾਲ ਰਲਦੀ-ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਪਰ ‘ਸਹਸਾਕਿਰਤਾ’ ਬੋਲੀ ਇਸ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਹੈ। ਡਾ. ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ‘ਨਿਰੁਕਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ’ ਵਿਚ ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:

“ਸਹਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਬਣਤਰ ਅਤੇ ਗਾਥਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਖਾਸ ਭੇਦ ਨਹੀਂ, ਸਿਵਾਏ ਰਵਾਨਗੀ ਦੇ, ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਸਹਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ, ਸਥਾਨਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਧੇਰੀ ਮਿਲਾਵਟ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ। ਪਰ ਸਹਸਾਕਿਰਤਾ ਵਿਚ ਫਰਕ ਹੈ। ਸਹਸਾਕਿਰਤਾ ਤੋਂ ਮਤਲਬ ਸ਼ੁੱਧ ਅਤੇ ਜੈਨ ਆਦਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਤੋਂ ਹੈ ਜੋ ਕੇਵਲ ਸ਼ੁੱਧ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ।

ਕੋਈ ਪੜਤਾ ਸਹਸਾਕਿਰਤਾ ਕੋਈ ਪੜੈ ਪੁਰਾਨਾ॥ (ਪੰਨਾ ੮੭੬)

ਤੋਂ ਮੁਰਾਦ ਇਹੀ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਰਚੇ ਪੁਰਾਣ ਪੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਹੈ।^੧

ਇਸੇ ਬਾਰੇ ਮੋਨੀਅਰ ਵਿਲੀਅਮ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ‘ਏ ਪ੍ਰੈਕਟੀਕਲ ਗਰਾਮਰ ਆਫ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਲੈਂਗੂਏਜ’ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਉਲੱਥਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ:

“ਇਸ ਪੱਖ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋਈ ਆਪਣੀ ਇਕ ਦਿਲਚਸਪੀ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਕਿਤਾਬ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਉਂ ਹੈ, ‘ਲਲਿਤ-ਵਿਸਤ੍ਰਾਂ’। ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ੁੱਧ ਦਾ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸਾਖੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਸ਼ੁੱਧ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਹੈ... ਪਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਮੂਲ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਗਾਥਾ ਜਾਂ ਗੀਤ ਹਨ ਜੋ ਜੀਵਨ ਕਥਾ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਕਿਸਮ ਦੀ ਰਲੀ-ਮਿਲੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ। ਐਸੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ, ਜੋ ਅੱਧੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਅੱਧੀ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਵੈਦਿਕ (ਸਮੇਂ ਦੀ ਪ੍ਰਚਲਤ) ਬੋਲੀ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਨਵੀਨ ਬੋਲੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵੀ ਹਨ, ਵਿਚ- ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਕਈ ਵਿਗੜੇ ਹੋਏ ਰੂਪ ਵੀ ਰਲਗੱਡ ਹੋਏ-ਹੋਏ ਚੱਲਦੇ ਹਨ।”

ਡਾ. ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ‘ਨਿਰੁਕਤ’ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

“ਮੋਨੀਅਰ ਵਿਲੀਅਮ ਦੇ ਉੱਪਰਲੇ ਕਥਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਈ ਇਕ

* ਪ੍ਰਚਾਰਕ, ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਮੇਟੀ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ। ਮੋ: ੯੩੧੬੦-੬੨੧੪੭

ਗੀਤ ਜੋ ਪੁਰਾਤਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਅੰਗ ਸਨ, ਗਾਥਾ ਦੇ ਨਾਮ ਹੇਠ ਹਨ। ਗਾਥਾ ਇਕ ਰਲੀ-ਮਿਲੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਗਾਥਾ ਵਿਚ ਮਿਲਾਵਟ ਹੈ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਦੀ:

(੧) ਵੈਦਿਕ ਭਾਸ਼ਾ

(੨) ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਨਵੀਨ ਰੂਪ

(੩) ਪਾਲੀ, ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿਗੜੇ ਹੋਏ ਰੂਪ

ਅਤੇ ਹੋਰ ਐਸੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਦਾ ਜਨਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ‘ਗਾਥਾ’ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਵੀ ਇਕ ਬਾਣੀ ਦਰਜ ਹੈ। ਇਹ ਪੰਨਾ ੧੩੬੦-੬੧ ਉੱਪਰ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ।

ਸਹਸਾਕਿਰਤਾ ਉਹ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜੋ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਪਾਲੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਮਿਲਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਗ੍ਰੰਥ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਗਾਥਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਵੇ, ਇਸੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ।”^੨

‘ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ’ ਵਿਚ ‘ਸਹਸਕ੍ਰਿਤੀ’ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:

“ਜਿਵੇਂ ਪੁਰਾਣੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ’ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਤਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵਕਤ ਆਮ ਪ੍ਰਚਲਤ ਬੋਲੀਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਇਕ ਬਨਾਉਟੀ ਜਿਹੀ ਬੋਲੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗਾਥਾ ਸਹਸਕ੍ਰਿਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਸਾਧਾਂ-ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਡੇਰਿਆਂ ਉੱਤੇ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦ ਵਿਚ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਸੂਬਿਆਂ ਦੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਦੇ ਵਿਆਕਰਣਕ ਵਖਰੇਵਿਆਂ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਮਸਲਨ ਕਰਤੇ ਹੋ, ਕਰਦੇ ਹਨ ਆਦਿ ਪ੍ਰਾਤਿਕ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ‘ਕਰੰਤਿ’ ਹੀ ਕੰਮ ਦੇ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।”^੩

ਡਾ. ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਉਹ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ, ਜੋ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਹੀਂ ਅਰ ਨਾ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ, ਪਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਬਾਤਚੀਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਹੋ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਗੋਂ ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਤਾਂ ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਨਾ ਹੋਵੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨਾਟਕ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦੇ। ਗੁਫਤਗੂ ਦੇ ਵਿਚ ਐਸੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਰਿਵਾਜ ਨੂੰ ਰਚਨਾ ਰਚਣ ਵਾਲੇ ਆਵੱਸ਼ਕ ਜਾਣਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਬੋਲੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ ਅਰ ਆਪਣੇ ਜੁਦੇ ਕਾਵਯ ਕੋਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਤੁਰਦੀ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਭੇਦ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਭੇਦ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਤਦੋਂ ਉਹ ਰੂਪ ਵਰਤਮਾਨ ਸੀ, ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਚ ਸਹਸਕ੍ਰਿਤੀ ਸਲੋਕਾਂ ਅਰ ਗਾਥਾ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਗਾਥਾ ਪਦ ਦਾ ਅਰਥ ਵੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਪੰਡਤਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਨੇ

ਬੋਲਚਾਲ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਿਧਾਂਤ ਸੁਣਾਇਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦਾ ਉਧਾਰ ਤਾਂ ਸਿਧਾਂਤ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਬੋਲੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤਮ ਖਿਆਲਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨੇ ਦਾ ਨਮਿੱਤ ਮਾਨ ਹੈ। ਕਈ ਲੋਕ ਬੋਲੀ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਸਮਝਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਸਮਝ ਵਾਲੇ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹਨ, ਜਿਕੁਰ ਕੱਪੜਿਆਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਪੰਡਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ, ਪੰਡਤਾਈ ਤਾਂ ਵਿਦਿਆ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੱਲ ਕੀ ਉਸ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਜੋ ਪੰਡਿਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਸੀ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਧਾਰ ਨਮਿੱਤ ਇਹ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ।^੧

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ‘ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਰਪਨ’ ਪੋਥੀ ਦਸਵੀਂ ਸਫ਼ਾ ੧੨ ’ਤੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

“ਸਹਸਕ੍ਰਿਤੀ ਲਫਜ਼ ‘ਸਹਸ’ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਲਫਜ਼ ‘ਸੰਸ’ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਲਫਜ਼ ‘ਸੰਸ਼ਯ’ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ‘ਸਹਸਾ’ ਹੈ। ਸੋ, ਇਹ ਸਲੋਕ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਹੈ ‘ਸਹਸ ਕ੍ਰਿਤੀ’ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਲਫਜ਼ ‘ਸਹਸ ਕ੍ਰਿਤੀ’ ਲਫਜ਼ ‘ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ’ ਦਾ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ-ਰੂਪ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਸਲੋਕ ਭੀ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਬੋਲੀ ਦੇ ਹੀ ਹਨ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਰਾਏ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਸਮੇਂ-ਸਥਾਨ, ਇਲਾਕੇ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਸੱਚ ਧਰਮ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਕਰਨ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵੇਦਾਂ ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਦੇ ਗਿਆਤਾਵਾਂ ਦੀ ਕਮੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਕੇਵਲ ਵਿਦਵਤਾ ਹੀ ਸੀ। ਅਮਲੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਕਮੀ ਸੀ। ਗੁਰਵਾਕ ਹੈ:

– ਬੇਦ ਪੁਕਾਰੈ ਮੁਖ ਤੇ ਪੰਡਤ ਕਾਮਾਮਨ ਕਾ ਮਾਠਾ॥ (ਪੰਨਾ ੧੦੦੩)

– ਮੁਖ ਤੇ ਪੜਤਾ ਟੀਕਾ ਸਹਿਤ॥

ਹਿਰਦੈ ਰਾਮੁ ਨਹੀ ਪੂਰਨ ਰਹਤ॥ (ਪੰਨਾ ੮੮੭)

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਲੋਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸਫਲ ਕਰਨ ਲਈ ਅਮਲੀ ਰਹਿਤ ’ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਦਿਖਾਵੇ ਦੇ ਪੰਡਤ ਬਣਨ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਓੜੜ ਰਾਹੇ ਹੀ ਪਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਦਾ ਰਾਜ ਪ੍ਰਭੂ-ਸਿਮਰਨ ਵਿਚ ਲੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨਾ, ਮਨ ਵਿਚ ਨਿਮਰਤਾ ਧਾਰਨ ਕਰਨੀ, ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ ਭਲਾ ਕਰਨਾ ਹੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਅਸਲੀ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਫੁੱਟ ਨੋਟ :

੧. ਨਿਰੁਕਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਜਿਲਦ ਦੂਜੀ, ਸਫ਼ਾ ੨੮੩.

੨. ਉਹੀ, ਸਫ਼ਾ ੨੮੨-੮੩.

੩. ਸ਼ਬਾਦਰਥ, ਉਹੀ, ਸਫ਼ਾ ੧੩੫੩, ਸੈਂਚੀ ਚੌਥੀ।

੪. ਸਹਸਕ੍ਰਿਤੀ ਸਲੋਕ ਸਟੀਕ, ਖਾਲਸਾ ਟ੍ਰੈਕਟ ਸੁਸਾਇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਸਤੰਬਰ ੧੯੫੦. ■

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਸੰਦੇਸ਼

—ਡਾ. ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ*

ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਅਤੇ ਵਿਭਾਜਨ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਮੂਲ ਗੁਣ ਹੈ। ਰਜ, ਤਮ ਅਤੇ ਸਤ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਜਾਂ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਤਿੰਨ ਗੁਣ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਕੋ ਪਰਮ-ਸੱਤਾ ਅਨੇਕਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਜੀਵ ਉਸ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਕ ਹੈ, ਇਸ ਕਾਰਨ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਇਕ ਹੋਣ ਵਾਸਤੇ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵ ਉਸ ਮੂਲ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੇ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਨਾਨਾ ਰੂਪਾਂ ਵਾਲੀ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਉਦਗਮ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਉਹ ਅਧਿਆਤਮਕ ਚੇਤਨਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਮਾਇਆ ਦੇ ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਭਾਵ ਇਹ ਮਾਇਆ ਦੇ ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਚੌਥੀ ਸਥਿਤੀ ਜਾਂ 'ਤੁਰੀਆ' ਪਦ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਿਰੀ-ਰਾਗੁ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੈ—ਤ੍ਰੈ ਗੁਣ ਮਾਇਆ ਮੋਹੁ ਹੈ ਗੁਰਮੁਖਿ ਚਉਥਾ ਪਦੁ ਪਾਇ॥ ਇਹ ਚੌਥਾ ਪਦ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਉਹ ਸਥਿਤੀ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਦ੍ਰਿੜ ਮੂਲੋਂ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੀਵ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਇਕ ਹੋਂਦ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ 'ਬ੍ਰਹਮ ਮਹਿ ਜਨੁ ਜਨ ਮਹਿ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮੁ' ਦਾ ਪੂਰਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਕਹਿਣ ਨੂੰ ਚੌਥਾ ਪਦ ਹੈ, ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਇਹ ਇਕਤਵ ਪਹਿਲਾ ਪਦ ਹੈ, ਜਿੱਥੋਂ ਰਚਨਾ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੱਝਦਾ ਹੈ, ਜਾਂ ਤ੍ਰਿਗੁਣੀ ਮਾਇਆ ਦਾ ਆਗਮਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਰਮ ਸਮਾਧੀ ਨੂੰ ਪਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਮਨੁੱਖ ਤਦੋਂ ਤੋਂ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਤੋਂ ਇਸ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਉਸ ਦਾ ਆਗਮਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਨੇ ਜੀਵ ਨੂੰ ਵਿਛੋੜਿਆ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਵਾਸਤੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵੀ ਉਹ ਆਪ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਆਪ ਆਪਣੇ ਦੈਵੀ-ਕੌਤਕਾਂ ਦੇ ਅਵਤ੍ਰਣ ਰਾਹੀਂ ਧਰਮਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਦਿਆਂ ਬਦਲੇ ਹੋਏ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਮੁਤਾਬਿਕ ਉਸ ਨੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਹਿਤ ਕੀਤਾ, ਯਥਾ—ਸਤਜੁਗਿ ਸਤੁ ਤੇਤਾ ਜਗੀ ਦੁਆਪਰਿ ਪੂਜਾਚਾਰ॥ ਤੀਨੋਂ ਜੁਗ ਤੀਨੋਂ ਦਿੜੇ ਕਲਿ ਕੇਵਲ ਨਾਮ ਅਧਾਰ॥ ਧਰਮ ਤਾਂ ਇੱਕੋ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅਵਤ੍ਰਣ ਨਾਲ ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਪ੍ਰਵਾਹਿਤ ਅਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਕਾਸ ਵਲ ਵਧ ਰਹੇ ਧਰਮ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਹੋ ਗਈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਉਸ ਵਿਕਸਿਤ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਅਵਤ੍ਰਿਤ ਹੋਏ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੇ ਸੰਕੁਚਿਤ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਸੋਚਾਂ ਤੋਂ

* # ੨੦, ਪ੍ਰੀਤਮ ਰੋਡ, ਦੇਹਰਾਦੂਨ।

ਉੱਪਰ ਉੱਠ ਕੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਲੋਕ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਦਬੰਦੀਆਂ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਦੂਰ ਤਕ ਵੇਖਣ ਦੇ ਇੱਛੁਕ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵਕਤ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਮੁਹਸਿਨਫਾਨੀ ਪਹਿਲਾ ਅਜਿਹਾ ਲੇਖਕ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਸਮੀਖਿਆ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ‘ਦਬਿਸਤਾਨੇ-ਮਜ਼ਾਹਿਬ’ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਸੂਚਕ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾਵਾਦ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਆਮਦ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਅਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਉਦਗਮ ਦਾ ਭਾਵ ਸੀ, ਸਾਰੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਲਈ ਸਰਬ-ਸਾਂਝੇ ਧਰਮ ਦਾ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਅਵਤ੍ਰਣ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਸੰਕੀਰਣ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਜੋ ਪੁਰਾਣੇ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਹੋਣੀਆਂ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਿੱਖ ਮੱਤ ਵਿਚ ਅਭਾਵ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਮਾਨਵਤਾ ਨੂੰ ਇਕ ਸੂਤਰ ਵਿਚ ਪਰੋਣ ਵਾਲੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਆਗਮਨ ਹੋਣਾ ਇਕ ਸੁਭਾਵਿਕ ਗੱਲ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਧਰਤੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਖਿੱਤੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਜੁੜੇ, ਸਗੋਂ ਦੂਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਗਏ ਅਤੇ ਹਰ ਦੇਸ਼, ਜਾਤ, ਧਰਮ, ਨਸਲ ਅਤੇ ਲਿੰਗ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਆਦਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ।

ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਭਰਾਤਰੀਭਾਵ, ਵਿਸ਼ਵ-ਬੰਧੁਤਵ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਸਮਾਨਤਾ, ਵਿਸ਼ਵ-ਸ਼ਾਂਤੀ ਇਸ ਦੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਲੱਛਣ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰ ਕੇ ਕਿਸੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਉਹੋ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜੋ ਧਰਮ ਆਧਾਰਿਤ ਭੇਦ-ਭਾਵ, ਸੰਕੀਰਣ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਸੋਚ, ਰੰਗ-ਭੇਦ, ਨਸਲ-ਭੇਦ, ਲਿੰਗ-ਭੇਦ, ਆਰਥਿਕ ਅਸੰਤੁਲਨ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਦਾ ਨਾ ਸਿਰਫ ਨਿਖੇਧ ਕਰਦੀ ਹੋਵੇ, ਸਗੋਂ ਸਮੂਹ ਧਰਮਾਂ, ਸਾਰੇ ਰਾਸ਼ਟਰਾਂ, ਹਰ ਰੰਗ ਅਤੇ ਨਸਲ ਦੇ ਇਸਤ੍ਰੀ-ਪੁਰਖਾਂ, ਵਿਭਿੰਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ, ਖਾਣ-ਪੀਣ-ਪਹਿਨਣ ਦੇ ਨਿਆਰੇ ਢੰਗਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਕੇ ਆਰਥਿਕ ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਸਮਰਪਿਤ ਸਮਰੱਥ ਕੌਮ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰ ਸਕੇ। ਇਸ ਲੇਖ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਇਸੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨੀ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਕਿਵੇਂ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਸੋਚ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਵੱਡੇ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸੀਮਿਤ ਸਰਵੇਖਣ ਕਰਾਂਗੇ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਕਿਸ ਹੱਦ ਤਕ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਸੀ?

ਯਹੂਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਧਰਮ ਪੋਥੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ‘ਜਬੂਰਾਂ ਦੀ ਪੋਥੀ’ ਵਿਚ ਮਾਨਵਤਾ ਨੂੰ ਸਦੀਪਕ (ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਈ) ਜੀਵਨ ਜੀਣ ਦਾ ਰਹੱਸ ਸਮਝਾਉਂਦਿਆਂ ‘ਯਹੋਵਾਹ’ ਆਖਦਾ

ਹੈ—

“ਵੇਖੋ ਕਿੰਨਾ ਚੰਗਾ ਤੇ ਸੋਹਣਾ ਹੈ, ਭਈ ਭਰਾ ਮਿਲ ਜੁਲ ਕੇ ਵੱਸਣ”

‘ਕਹਾਵਤਾਂ’ ਨਾਮ ਦੀ ਪੋਥੀ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਹੈ—

“ਜਦ ਤੇਰਾ ਵੈਰੀ ਡਿੱਗੇ ਤਾਂ ਤੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਨਾ ਹੋਵੀਂ, ਅਤੇ ਜਾਂ ਉਹ ਠੋਕਰ ਖਾਵੇ ਤਾਂ ਤੇਰਾ ਮਨ ਖੁਸ਼ ਨਾ ਹੋਵੇ....।”

ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤੌਰ ’ਤੇ ‘ਮਾਨਵਤਾਵਾਦੀ’ ਰੁਚੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹਨ, ਪਰ ਯਹੂਦੀ ਧਰਮ ਦੇ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਕੌਮ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਰਜਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਧਰਮੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਯਹੂਦੀ ਧਰਮ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ। ਹਜ਼ਰਤ ਈਸਾ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਇਸਰਾਈਲ ਦੀਆਂ ਗੁਆਚੀਆਂ ਭੇਡਾਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਵਾਸਤੇ ਆਏ ਹਨ। ਪਵਿੱਤਰ ‘ਕੁਰਾਨ’ ਦੀ ਦੂਜੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ “ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖੋ ਕਿ ਅਰਬੀ ਨਬੀ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਹੋਣ ਜਾਂ ਯਹੂਦੀ, ਈਸਾਈ ਹੋਣ ਜਾਂ ਸਾਬੀ, ਜੋ ਭੀ ਅੱਲਾਹ ਅਤੇ ਅੰਤਿਮ ਦਿਨ ’ਤੇ ਈਮਾਨ ਲਿਆਵੇਗਾ ਅਤੇ ਸੱਤਕਰਮ ਕਰੇਗਾ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਦਾਨ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਕੋਲ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਕਿਸੇ ਸ਼ੋਕ ਅਤੇ ਭੈਅ ਦਾ ਮੌਕਾ ਨਹੀਂ।” ਮਾਨਵੀ ਬਰਾਬਰੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਹਦੀਸ ਤਿਰਮਿਜ਼ੀ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ, “ਪੈਗੰਬਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਮੈਂ ਗਵਾਹੀ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਸਭ ਮਨੁੱਖ ਭਰਾ-ਭਰਾ ਹਨ।” ਪਰ ਅਜਿਹੇ ਕਥਨ ਸੀਮਿਤ ਹੀ ਹਨ। ਮੋਮਿਨ ਅਤੇ ਕਾਫ਼ਿਰ ਦਾ ਪਾੜਾ ਮਾਨਵਤਾ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਕਾਫ਼ਿਰ ਦਾ ਮਤਲਬ ਅਧਰਮੀ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਗੈਰ-ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੈ। ਅੰਦਰਲੀ ਬਰਾਬਰੀ ਤਾਂ ਸ਼ਲਾਘਾਯੋਗ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਕਮੀ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿਚ ਸਰਵਾਤਮਵਾਦ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ‘ਈਸ਼ਾਵਾਸਯ’ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ:

ਵਸਤੁ ਸਰਵਾਣਿ ਭੂਤਾਨਯਾਤਮਨਯੇਵਾਨੁਪਸ਼ਯਤਿ।

ਸਰਵਭੂਤੇਸ਼ੁ ਚਾਤਮਾਨੰ ਤਤੋ ਨ ਵਿਜੁਗੁਪਸਤੇ।^੧

ਈਸ਼ਾਵਾਸਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, ਮੰਤ੍ਰ ੬

(ਭਾਵ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਅੰਤਰਾਤਮਾ ਦੁਆਰਾ ਸਭ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਸਭ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਦੇਖਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਫਿਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਘ੍ਰਿਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ)। ਫਿਰ ਵੀ ਦੇਵ ਅਤੇ ਅਦੇਵ ਦਾ ਵਿਚਾਰ, ਵਰਨ-ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਸਮਰਥਨ, ਇਸਤਰੀ ਪ੍ਰਤੀ ਸੰਕੀਰਣ ਸੋਚ ਆਦਿ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਅਭਾਵ ਵਿਚ ਵੈਦਿਕ ਮੱਤ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਸੋਚ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਕਹਿਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ। ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਅਤੇ ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਤਿਆਗਵਾਦੀ ਰੁਚੀਆਂ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ ਪ੍ਰਤੀ ਨਜ਼ਰੀਆ ਮਾਨਵਤਾਵਾਦੀ ਸੋਚ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਤਿਆਗਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਰਸਤੇ ਦੀ ਰੁਕਾਵਟ ਤਾਂ ਹੈ

ਹੀ, ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਉਲਟ ਚੱਲਣ ਦਾ ਵੀ ਯਤਨ ਹੈ, ਜੋ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਸਤਰੀ ਨਾ ਕੇਵਲ ਅੱਧੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਉਹ ਪੁਰਖ ਦਾ ਅੱਧਾ ਅੰਗ ਹੈ। ਉਸ ਲਈ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਬੰਦ ਕਰਨੇ ਜਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਭਿਕਸੂ ਸੰਘ ਵਿਚ ਤੁੱਛ ਦਰਜਾ ਦੇਣਾ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਸੋਚ ਨਹੀਂ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਮਨੁੱਖਾ ਜਾਤੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਰਗ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ-ਅੰਦਾਜ਼ ਕਰਨਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ।

ਸੋ ਪੂਰੀ ਮਾਨਵਤਾ ਦੀ ਆਦਰਸ਼ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਰਾ ਅਜਿਹੇ ਮਾਨਵੀ ਧਰਮ ਦਾ ਆਗਮਨ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਥਮ ਨਾਅਰਾ ‘ਨਾ ਕੋਈ ਹਿੰਦੂ ਨਾ ਮੁਸਲਮਾਨ’ ਧਾਰਮਿਕ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਨੂੰ ਮੂਲੋਂ ਨਕਾਰਦਾ ਸੀ। ਇਸੇ ‘ਨਾ ਕੋਈ ਹਿੰਦੂ ਨਾ ਮੁਸਲਮਾਨ’ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਫਲ ‘ਮਾਨਸ ਕੀ ਜਾਤਿ ਸਬੈ ਏਕੈ ਪਹਚਾਨਬੋ’ ਦੇ ਵਾਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ। ਸਿੱਖ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਬਾਰੇ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਉਲਿਖਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਸ਼ੇਖ ਆਦਮਾਨ ਨੂੰ ਉਬਾਰੇ ਖਾਂ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਪਰਿਚੈ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਆਦਮਾਨ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਧਰਮ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ। ਉਬਾਰੇ ਖਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਉਹ ਹਿੰਦੂ ਅਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੋਨੋਂ ਸੇ ਫਾਰਕ (ਫ਼ਾਰਗ) ਹੈ।” ਜਦੋਂ ਸ਼ੇਖ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਭੇਟ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਫਿਰ ਪੁੱਛਿਆ, “ਕਹੁ ਤਪਾ ਜੀ ਤੂੰ ਹਿੰਦੂ ਹੈਂ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨ” ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ—

“ਨ ਹਮ ਹਿੰਦੂ ਨ ਮੁਸਲਮਾਨ। ਨ ਬੇਦ ਪਤਿਆ ਨਾ ਕੁਰਾਨ।...

ਮਜਬ ਹਮਾਰਾ ਸਚਾ ਨਾਉ। ਜਿਨਿ ਏਕ ਤੇ ਕੀਏ ਅਨੇਕ ਉਪਾਉ।”^੨

ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਭਾਈ ਬਾਲਾ ਜੀ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮਾਨਵਤਾਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੇ ਦੋ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਹਿਲੂ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ ਸਰਬਸਾਂਝਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਸਰਬ-ਸਾਂਝਾ ਸਰੂਪ। ਸਰਬ-ਸਾਂਝੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਇਕ ਸੀਮਿਤ ਦਾਇਰੇ ਅੰਦਰ ਹੋਰ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹਨ, ਇਸ ਦੀ ਸਾਧਾਰਨ ਜਾਂਚ ਅਸੀਂ ਉੱਪਰ ਕਰ ਆਏ ਹਾਂ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਅਦੁੱਤੀ ਗ੍ਰੰਥ ਅੰਦਰ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਅੰਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਣਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਈ, ਬਲਕਿ ਸਮੱਗਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਈ ਹੈ। ਇਸ ਅੰਦਰ ਵਰਣਿਤ ਸਤਿ, ਸੰਤੋਖ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਨਾਮ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਇਹ ਸਾਰੀ ਮਾਨਵਤਾ ਦਾ ਧਰਮ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਦੂਜੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਸਰਬ-ਸਾਂਝਾ ਸਰੂਪ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਆਦਿ (ਸਿਰੀਰਾਗੁ) ਤੋਂ ਅੰਤ (ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਜਾਂ ਰਾਗਮਾਲਾ) ਤਕ ਸਰਬ-ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ (ਜੋ ਸਰਬ ਵਿਦਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਦੁਹਰਾਉ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ), ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਹਰ ਪੱਖੋਂ ਮਾਨਵਤਾ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥ

ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਇਕ ਪਰਿਪੂਰਨ ਗੁਣ-ਸੰਪੰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਬਣਨਾ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਨੁਕਤਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਾਰ ਰੂਪ 'ਜਪੁ' ਬਾਣੀ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਝੂਠ-ਰਹਿਤ 'ਸਚਿਆਰ' ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਨ ਹੈ ਅਤੇ ਸਚਿਆਰਤਾ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਫਲ ਸੱਚਖੰਡ ਕੋਈ ਪਰਲੋਕ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਸਚਿਆਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਉਹ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਵਸਥਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਉਸ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਸੰਕੀਰਣਤਾ-ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਪੂਰੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਨਾਲ, ਧਰਤੀ ਦੇ ਨੌਂ-ਖੰਡਾਂ ਨਾਲ, ਅਨੇਕ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਰਬ ਆਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਅਤੇ ਆਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸਿਰਜਕ ਨਿਰੰਕਾਰ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਚਿਆਰਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਦੂਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਨੂੰ ਇਕ ਧਰਮਸਾਲ ਮੰਨਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ 'ਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਸਭ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਨਾਵਾਂ ਵਾਲੇ ਸਰਬ ਜੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਇਕ ਸਮਾਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਵੇਖਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸਚਿਆਰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਾਸਤੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਪਰਮ ਅਵਸ਼ਕਤਾ ਹੈ। ਬੁੱਧੀ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ 'ਗਿਆਨ ਖੰਡ' ਵਿਚ ਸੰਸਾਰਿਕ ਅਤੇ ਪਦਾਰਥਕ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸੰਤੁਲਿਤ ਅਤੇ ਸਰਬ-ਪੱਖੀ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਹੀ ਸਚਿਆਰਤਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਥਾਪਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ 'ਉਪਰਿ ਸਚੁ ਆਚਾਰੁ' ਦੀ ਮਨੋਤ ਵਾਲਾ ਸੱਚ ਦਾ ਸਾਧਕ ਹੀ ਆਦਰਸ਼ਕ ਮਨੁੱਖ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਕਿਸੇ ਕੌਮੀਅਤ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼-ਧਰਮ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ। ਇਸਤਰੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਪੁਰਖ ਸੁਭ ਅਮਲ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੀ 'ਸਚਿਆਰ' ਮਨੁੱਖ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪੂਰੇ ਜਗਤ ਨੂੰ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਫੁਲਵਾੜੀ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਜੀਵ ਫੁੱਲ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਮਾਲੀ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਆਪ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹੋ ਸਭ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਭ ਅੰਦਰ ਉਸੇ ਦੀ ਸੁਗੰਧੀ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਕੋਈ ਵੀ ਖਾਲੀ ਨਹੀਂ:

ਇਹੁ ਜਗੁ ਵਾੜੀ ਮੇਰਾ ਪ੍ਰਭੁ ਮਾਲੀ॥ ਸਦਾ ਸਮਾਲੇ ਕੋ ਨਾਹੀ ਖਾਲੀ॥

ਜੇਹੀ ਵਾਸਨਾ ਪਾਏ ਤੇਹੀ ਵਰਤੈ ਵਾਸੁ ਵਾਸੁ ਜਣਾਵਣਿਆ॥ (ਪੰਨਾ ੧੧੮)

ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਦਾਇਰਾ ਧਰਤੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਖਿੱਤੇ ਤਕ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ, ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਇਕ ਨਸਲ ਤਕ, ਨਾ ਕਿਸੇ ਇਕ ਜਾਤੀ ਤਕ। ਇਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਸਾਰੀ ਕੁਦਰਤ ਹੈ। ਉਸ ਕੁਦਰਤ ਵਿਚ ਅਣਗਿਣਤ ਜੀਵ-ਜੰਤੂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪ-ਰੰਗ ਹਨ, ਕਈ ਜਾਤਾਂ ਹਨ, ਕਈ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਹਨ। ਸਭ ਦਾ ਦਾਤਾਰ ਉਹ ਆਪ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਦੇ ਪਾਤਰ ਕੁਝ ਹੀ ਲੋਕ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਵਿਸ਼ਾਲ ਜੀਵ-ਸਮੁਦਾਇ ਉਸੇ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਦੇ ਆਸਰੇ ਹੈ:

ਕੇਤੀਆ ਤੇਰੀਆ ਕੁਦਰਤੀ ਕੇਵਡ ਤੇਰੀ ਦਾਤਿ॥

ਕੇਤੇ ਤੇਰੇ ਜੀਅ ਜੰਤ ਸਿਫਤਿ ਕਰਹਿ ਦਿਨੁ ਰਾਤਿ॥

ਕੇਤੇ ਤੇਰੇ ਰੂਪ ਰੰਗ ਕੇਤੇ ਜਾਤਿ ਅਜਾਤਿ॥੩॥

(ਪੰਨਾ ੧੮)

ਜਿਸ ਕਰਤਾਰ ਨੇ ਕੁਦਰਤ ਨੂੰ ਸਾਜਿਆ ਹੈ, ਉਸੇ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਨਸਲਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰ ਸਰੂਪ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਵੰਡਿਆ ਹੈ:

ਰੰਗੀ ਰੰਗੀ ਭਾਤੀ ਕਰਿ ਕਰਿ ਜਿਨਸੀ ਮਾਇਆ ਜਿਨਿ ਉਪਾਈ॥ (ਪੰਨਾ ੬)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾ ਕੇਵਲ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਨੇ ਨਾਨਾ ਰੂਪਾਂ ਵਾਲੀ ਖੂਬਸੂਰਤ ਕੁਦਰਤ ਸਿਰਜੀ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਇਹ ਬੇਅੰਤ ਰੂਪ ਅਤੇ ਬੇਅੰਤ ਨਾਮ ਉਸੇ ਦੇ ਹਨ। ਇੰਝ ਸਾਰਾ ਵਿਸ਼ਵ ਇੱਕੋ ਰੂਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਸਤ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਭ ਕੁਝ ਕਰਤਾਰ ਆਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:

ਤੇਰੇ ਨਾਮ ਅਨੇਕਾ ਰੂਪ ਅਨੰਤਾ ਕਹਣੁ ਨ ਜਾਹੀ ਤੇਰੇ ਗੁਣ ਕੇਤੇ॥ (ਪੰਨਾ ੩੫੮)

ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਸਰੋਕਾਰ ਸਮੁੱਚੇ ਮਾਨਵੀ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਹੈ। ਗੁਰਮੁਖ-ਜੀਵਨ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਰਮ ਨਾਲ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਮਾਨਵ-ਜਾਤ ਵਿੱਚੋਂ ਜੋ ਵੀ ਗੁਰੂ ਦੇ ਚਾਨਣ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਚੱਲਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਗੁਰਮੁਖ ਹੈ:

ਮਾਣਸ ਜਨਮੁ ਦੁਲੰਭੁ ਗੁਰਮੁਖਿ ਪਾਇਆ॥

ਮਨੁ ਤਨੁ ਹੋਇ ਚੁਲੰਭੁ ਜੇ ਸਤਿਗੁਰ ਭਾਇਆ॥

(ਪੰਨਾ ੭੫੧)

‘ਗੁਰਮੁਖਿ ਬਾਧਿਓ ਸੇਤੁ ਬਿਧਾਤੈ’ ਤੁਕ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦ੍ਰ ਨੂੰ ਗੁਰਮੁਖਿ ਕਹਿ ਕੇ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਮੁਖ ਕੇਵਲ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਅਨੁਆਈ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਰਾਮਕਲੀ ਰਾਗ ਦੀ ‘ਓਅੰਕਾਰੁ’ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਉਸ ਪੰਡਿਤ ਨੂੰ ਵੀ ਗੁਰਮੁਖ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਸਿਖਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਸਿਖਿਆ ਦੇਣ ਦੇ ਧਰਮ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦਾ ਹੈ:

ਪਾਧਾ ਗੁਰਮੁਖਿ ਆਖੀਐ ਚਾਟੜਿਆ ਮਤਿ ਦੇਇ॥

(ਪੰਨਾ ੯੩੮)

ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਮਾਨਵੀ ਏਕਤਾ ਵਿਚ ਇਤਨਾ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਧਰਤੀ ਅਤੇ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਵਸਤੂ ਦੂਜੀ ਨਹੀਂ, ਸਭ ਕੁਝ ਇਕ ਹੈ। ਇਸਤਰੀ ਅਤੇ ਪੁਰਖ ਦੇ ਭੇਦ ਨਿਰਾਧਾਰ ਹਨ। ਸਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਕੌਣ ਹੈ, ਦੂਜਾ ਕਿਸ ਨੂੰ ਆਖਾਂ? ਦ੍ਵੈਤ-ਭਾਵ ਤਾਂ ਖੋਟੀ ਮੱਤ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ। ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਉੱਪਰ ਹੀ ਕੀ ਸੂਰਜ ਅਤੇ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਤਕ ਉਸ ਸਦਾ ਨਵੀਨ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਾਰੇ ਹੀ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਰੰਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇੱਕੋ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਵੰਡੀਆਂ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਆਤਮਾ ਮਰ ਚੁਕੀ ਹੈ:

ਦੂਜਾ ਕਉਣੁ ਕਹਾ ਨਹੀ ਕੋਈ॥ ਸਭ ਮਹਿ ਏਕੁ ਨਿਰੰਜਨੁ ਸੋਈ॥੧॥ਰਹਾਉ॥

ਦੂਜੀ ਦੁਰਮਤਿ ਆਖੈ ਦੇਇ॥ ਆਵੈ ਜਾਇ ਮਰਿ ਦੂਜਾ ਹੋਇ॥੨॥

ਧਰਣਿ ਗਗਨ ਨਹ ਦੇਖਉ ਦੇਇ॥ ਨਾਰੀ ਪੁਰਖ ਸਬਾਈ ਲੋਇ॥੩॥

ਰਵਿ ਸਸਿ ਦੇਖਉ ਦੀਪਕ ਉਜਿਆਲਾ॥ ਸਰਬ ਨਿਰੰਤਰਿ ਪ੍ਰੀਤਮੁ ਬਾਲਾ॥੪॥
 ਕਰਿ ਕਿਰਪਾ ਮੇਰਾ ਚਿਤੁ ਲਾਇਆ॥ ਸਤਿਗੁਰਿ ਮੇ ਕਉ ਏਕੁ ਬੁਝਾਇਆ॥੫॥
 ਏਕੁ ਨਿਰੰਜਨੁ ਗੁਰਮੁਖਿ ਜਾਤਾ॥ ਦੂਜਾ ਮਾਰਿ ਸਬਦਿ ਪਛਾਤਾ॥੬॥
 ਏਕੋ ਹੁਕਮੁ ਵਰਤੈ ਸਭ ਲੋਈ॥ ਏਕਸੁ ਤੇ ਸਭ ਓਪਤਿ ਹੋਈ॥੭॥
 ਰਾਹ ਦੋਵੈ ਖਸਮੁ ਏਕੋ ਜਾਣੁ॥ ਗੁਰ ਕੈ ਸਬਦਿ ਹੁਕਮੁ ਪਛਾਣੁ॥੮॥

ਸਗਲ ਰੂਪ ਵਰਨ ਮਨ ਮਾਹੀ॥ ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਏਕੋ ਸਾਲਾਹੀ॥੯॥ (ਪੰਨਾ ੨੨੩)

ਹੋਰ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਧਰਮ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂ ਜਾਂ ਰਹਿਤ-ਮਰਯਾਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੂਲ-ਪਾਠ ਦਾ ਅਹਿਮ ਹਿੱਸਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਰਹਿਣੀ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕਿਸੇ ਧਰਮ ਦਾ ਸ਼ੁਰੂ ਭਾਗ ਦੂਜੇ ਧਰਮ ਲਈ ਮਾਨਯ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥ ਸਰਵ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਧਾਰਮਿਕ ਰਹੁਰੀਤੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੱਖ ਰੱਖੀ ਗਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਦੂਜੇ ਧਰਮ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਪਾਠ ਓਪਰਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਹ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਸਰਬ-ਸਾਂਝਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਬਲਕਿ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਨੂੰ ਸਥੂਲ ਰੂਪ ਦਿੰਦਿਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਲੈ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੰਨਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦੇ ਸਾਰ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਪਰਿਪੱਕ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਤਕ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਚਾਰ ਵਰਨਾਂ ਨੂੰ ਸਰਬ-ਸਾਂਝਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਉਥੇ ‘ਹਿੰਦੂ ਤੁਰਕ ਦੋਹੇ ਸਮਝਾਵਉ’ ਦੀ ਉਚਤਮ ਪਰਿਪਾਟੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੂੰ ਸੁੰਨਤ, ਰੋਜ਼ਾ, ਕਾਅਬੇ, ਕਲਮਾ, ਨਿਵਾਜ, ਤਸਬੀਹ ਆਦਿ ਦੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਅਰਥ ਸਮਝਾਉਂਦਿਆਂ ਬਾਣੀ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ—

ਸਰਮ ਸੁੰਨਤਿ ਸੀਲੁ ਰੋਜਾ ਹੋਹੁ ਮੁਸਲਮਾਣੁ॥

ਕਰਣੀ ਕਾਬਾ ਸਚੁ ਪੀਰੁ ਕਲਮਾ ਕਰਮ ਨਿਵਾਜ॥

ਤਸਬੀ ਸਾ ਤਿਸੁ ਭਾਵਸੀ ਨਾਨਕ ਰਖੈ ਲਾਜ॥੧॥

(ਪੰਨਾ ੧੪੦-੪੧)

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯੋਗ ਦੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਉਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਪਥ-ਭ੍ਰਸ਼ਟ ਹੋਏ ਜੋਗੀਆਂ ਨੂੰ ਯੋਗ ਦੇ ਸਹੀ ਅਰਥ ਸਮਝਾਏ ਹਨ। ‘ਜਪੁ’ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਾਰੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਯੋਗ ਮੱਤ ਦੇ ਬਾਹਰੀ ਭੇਖ ਦੇ ਅੰਤ੍ਰੀਵ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਬਲਕਿ ਅਤਿ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਅੰਦਰ ਝਾਤੀ ਮਾਰਨ ਅਤੇ ਦੈਵੀ-ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰੇਰਨਾਮਈ ਬਚਨ ਕਿਸੇ ਪੰਥ ਨੂੰ ਛੋਟਾ ਵਿਖਾਣ ਵਾਲੇ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਧਰਮ ਦੇ ਰਸਤੇ ਤੋਂ ਦੂਰ ਜਾ ਚੁਕੇ ਲੋਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸਹਾਨੁਭੂਤੀ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਵਿਖਾਉਂਦਿਆਂ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਰਾਮਕਲੀ ਯੋਗੀਆਂ ਦਾ ਪਿਆਰਾ ਰਾਗ ਹੈ। ਤਾਂ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਇਸ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਵਿੱਚੋਂ ਅਲੋਚਨਾ ਦੀ ਗੰਧ ਨਾ ਆਵੇ ਅਤੇ ਸੁਣਨ ਵਾਲੇ

ਇਹ ਬਚਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਰਸ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੋਣ ਇਸ ਕਾਰਨ ਰਾਮਕਲੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਯੋਗ ਮੱਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਲੇਖ ਹੈ। ‘ਸਿਧੁ ਗੋਸਟਿ’ ਬਾਣੀ ਇਸੇ ਰਾਗ ਵਿਚ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਯੋਗੀ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੀ ਹੈ:

ਮੁੰਦਾ ਮੋਨਿ ਦਇਆ ਕਰਿ ਝੋਲੀ ਪੜ੍ਹ ਕਾ ਕਰਹੁ ਬੀਚਾਰੁ ਰੇ॥

ਖਿੰਥਾ ਇਹੁ ਤਨੁ ਸੀਅਉ ਅਪਨਾ ਨਾਮੁ ਕਰਉ ਆਧਾਰੁ ਰੇ॥੧॥

ਐਸਾ ਜੋਗੁ ਕਮਾਵਹੁ ਜੋਗੀ॥

ਜਪ ਤਪ ਸੰਜਮੁ ਗੁਰਮੁਖਿ ਭੋਗੀ॥੧॥ ਰਹਾਉ॥

(ਪੰਨਾ ੯੭੦)

ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਿਤੀ ਬਹੁਤ ਤਰਸਯੋਗ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਪੁਜਾਰੀਵਾਦ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਤਿਆਗ ਕੇ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਵਾਸਤੇ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਹੈ। ਪੂਜਾ, ਵਰਤ, ਤਿਲਕ, ਜਨੇਊ, ਦਾਨ-ਪੁੰਨ, ਜਪ-ਤਪ, ਤੀਰਥ-ਯਾਤਰਾਵਾਂ, ਕਸ਼ਟਕਾਰੀ ਸਾਧਨਾ ਤਿਆਗ ਕੇ ਨਾਮ-ਮਾਰਗ ਬਾਰੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਸ਼ਬਦ ਆਏ ਹਨ, ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ:

ਪੂਜਾ ਵਰਤ ਤਿਲਕ ਇਸਨਾਨਾ ਪੁੰਨ ਦਾਨ ਬਹੁ ਦੈਨ॥

ਕਹੂੰ ਨ ਭੀਜੈ ਸੰਜਮ ਸੁਆਮੀ ਬੋਲਹਿ ਮੀਠੇ ਬੈਨ॥੧॥

ਪ੍ਰਭ ਜੀ ਕੋ ਨਾਮੁ ਜਪਤ ਮਨ ਚੈਨ॥

ਬਹੁ ਪ੍ਰਕਾਰ ਖੋਜਹਿ ਸਭਿ ਤਾ ਕਉ ਬਿਖਮੁ ਨ ਜਾਈ ਲੈਨ॥੧॥ ਰਹਾਉ॥

ਜਾਪ ਤਾਪ ਭ੍ਰਮਨ ਬਸਧਾ ਕਰਿ ਉਰਧ ਤਾਪ ਲੈ ਗੈਨ॥

ਇਹ ਬਿਧਿ ਨਹ ਪਤੀਆਨੋ ਠਾਕੁਰ ਜੋਗ ਜੁਗਤਿ ਕਰਿ ਜੈਨ॥੨॥

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਨਾਮੁ ਨਿਰਮੋਲਕੁ ਹਰਿ ਜਸੁ ਤਿਨਿ ਪਾਇਓ ਜਿਸੁ ਕਿਰਪੈਨ॥

ਸਾਧਸੰਗਿ ਰੰਗਿ ਪ੍ਰਭ ਭੇਟੇ ਨਾਨਕ ਸੁਖਿ ਜਨ ਰੈਨ॥੩॥

(ਪੰਨਾ ੯੭੪)

ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਚ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਮ ਉੱਤੇ ਬੇਹਿਸਾਬ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਕਤਲ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਮਜ਼ਹਬਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਵਿਵਾਦਾਂ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਨਿਖੇਧੀ ਕਰਦਿਆਂ ਸਦਭਾਵਨਾ ਸਹਿਤ ਰਹਿਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਕ ਗੱਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਕਤ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੋ ਹੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਧਰਮ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਸਮੂਹ ਧਰਮ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਆਪਸੀ ਨਫਰਤ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, “ਹੇ ਭਰਾਓ! ਜ਼ਰਾ ਸੋਚੋ, ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਿੱਥੋਂ ਆਏ ਹਨ? ਕਿਸ ਨੇ ਇਹ ਨਿਆਰੇ-ਨਿਆਰੇ ਪੰਥ ਚਲਾਏ ਹਨ? ਹੇ ਝਗੜਾ ਕਰਨ ਵਾਲਿਓ! ਸੁਰਗ ਅਤੇ ਨਰਕ ਕੌਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ?” (ਭਾਵ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿਤਕਰੇ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਤਾਂ ਸੁਭ-ਅਸੁਭ ਅਮਲ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ)।

ਹਿੰਦੂ ਤੁਰਕ ਕਹਾ ਤੇ ਆਏ ਕਿਨਿ ਏਹ ਰਾਹ ਚਲਾਈ॥

ਦਿਲ ਮਹਿ ਸੋਚਿ ਬਿਚਾਰਿ ਕਵਾਦੇ ਭਿਸਤ ਦੋਜਕ ਕਿਨਿ ਪਾਈ॥੧॥

(ਪੰਨਾ ੪੭੭)

ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵਿਚ ਇੱਕੋ ਰੱਬ ਵੱਸਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਕੇ ਵੇਖੋਗੇ, ਤਾਂ ਇਹ ਸਮਝ ਆਵੇਗੀ ਕਿ ਉਹ ਸਾਰੇ ਹਿਰਦਿਆਂ ਵਿਚ ਲੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ:

ਅਲਹੁ ਗੈਬੁ ਸਗਲ ਘਟ ਭੀਤਰਿ ਹਿਰਦੈ ਲੇਹੁ ਬਿਚਾਰੀ॥

ਹਿੰਦੂ ਤੁਰਕ ਦੁਹੂੰ ਮਹਿ ਏਕੈ ਕਹੈ ਕਬੀਰ ਪੁਕਾਰੀ॥੨॥ (ਪੰਨਾ ੪੮੩)

ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦਾ ਰੱਬ ਇੱਕੋ ਹੈ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਮੁੱਲਾਂ ਜਾਂ ਪੀਰ ਬਦਲ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ:

ਹਿੰਦੂ ਤੁਰਕ ਕਾ ਸਾਹਿਬੁ ਏਕ॥

ਕਹ ਕਰੈ ਮੁਲਾਂ ਕਹ ਕਰੈ ਸੇਖ॥

(ਪੰਨਾ ੧੧੫੮)

ਇੱਕੋ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਹਨ। ਜੋਗੀ ਗੁਰੂ ਗੋਰਖ ਨੂੰ ਜਪਦੇ ਹਨ। ਹਿੰਦੂ ਰਾਮ ਦਾ ਨਾਮ ਉਚਾਰਦੇ ਹਨ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਕ ਖੁਦਾ ਦੇ ਉਪਾਸ਼ਕ ਹਨ। ਤਤਵ-ਗਿਆਨੀਆਂ ਵਾਸਤੇ ਸਭ ਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇੱਕੋ ਪਰਮ-ਸੱਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੈ:

ਜੋਗੀ ਗੋਰਖੁ ਗੋਰਖੁ ਕਰੈ॥ ਹਿੰਦੂ ਰਾਮ ਨਾਮੁ ਉਚਰੈ॥

ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਾ ਏਕੁ ਖੁਦਾਇ॥

ਕਬੀਰ ਕਾ ਸੁਆਮੀ ਰਹਿਆ ਸਮਾਇ॥੪॥੩॥

(ਪੰਨਾ ੧੧੬੦)

ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਧਰਮ ਉਹੋ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਵਿਭਿੰਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀਆਂ, ਵਿਭਿੰਨ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜਾਂ, ਖਾਣ-ਪੀਣ ਪਹਿਨਣ ਦੇ ਨਿਆਰੇ ਢੰਗਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਵੇਖਦਾ ਹੋਵੇ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਭੇਖ ਵੱਲ ਝੁਕਾਅ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ, ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਵੱਲ ਦ੍ਰੇਸ਼-ਭਾਵ। ਇਥੇ ਇਕ ਵਿਆਪਕ ਨਿਯਮ ਹੈ ਕਿ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਸਰੀਰ ਅਤੇ ਮਨ ਵਾਸਤੇ ਸਿਹਤਮੰਦ ਹੋਣ। ਵਸਤਰ ਅਜਿਹੇ ਪਹਿਨੇ ਜਾਣ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਤਨ ਸੁਖੱਲਾ ਰਹੇ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨ ਉੱਤੇ ਬੁਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾ ਪਵੇ:

ਸਭਿ ਰਸ ਮਿਠੇ ਮੰਨਿਐ ਸੁਣਿਐ ਸਾਲੋਣੇ॥

ਖਟ ਤੁਰਸੀ ਮੁਖਿ ਬੋਲਣਾ ਮਾਰਣ ਨਾਦ ਕੀਏ॥

ਛਤੀਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਭਾਉ ਏਕੁ ਜਾ ਕਉ ਨਦਰਿ ਕਰੇਇ॥੧॥

ਬਾਬਾ ਹੋਰੁ ਖਾਣਾ ਖੁਸੀ ਖੁਆਰੁ॥

ਜਿਤੁ ਖਾਧੈ ਤਨੁ ਪੀੜੀਐ ਮਨ ਮਹਿ ਚਲਹਿ ਵਿਕਾਰ॥੧॥ ਰਹਾਉ॥

ਰਤਾ ਪੈਨਣੁ ਮਨੁ ਰਤਾ ਸੁਪੇਦੀ ਸਤੁ ਦਾਨੁ॥

ਨੀਲੀ ਸਿਆਹੀ ਕਦਾ ਕਰਣੀ ਪਹਿਰਣੁ ਪੈਰ ਧਿਆਨੁ॥

ਕਮਰਬੰਦੁ ਸੰਤੋਖ ਕਾ ਧਨੁ ਜੋਬਨੁ ਤੇਰਾ ਨਾਮੁ॥੨॥

ਬਾਬਾ ਹੋਰ ਪੈਨਣ ਖੁਸੀ ਖੁਆਰੁ॥

ਜਿਤੁ ਪੈਧੈ ਤਨੁ ਪੀੜੀਐ ਮਨ ਮਹਿ ਚਲਹਿ ਵਿਕਾਰ॥੧॥ ਰਹਾਉ॥ (ਪੰਨਾ ੧੬)

ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਮਰ ਜਾਣ ਪਿਛੋਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੀਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸਰੀਰ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਸੰਸਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਸਾੜ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਤੇ ਈਸਾਈ ਕਬਰ ਵਿਚ ਦਫ਼ਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਰੋੜ੍ਹ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਾਰਸੀ ਹੱਸਣ (Tower of Silence) ਵਿਚ ਰੱਖ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਭ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਰੀਤਾਂ ਨਿਭਾ ਰਹੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਉੱਪਰ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਕਿੱਥੇ ਲੀਨ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਿਸੇ ਇਕ ਸੰਸਕਾਰ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਉੱਤਮ ਕਹਿ ਕੇ ਦੂਜੀਆਂ ਨੂੰ ਛੁਟਿਆਂਦੇ ਨਹੀਂ। ਅਸਲ ਸਮਝਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿੱਥੋਂ ਆਇਆ ਸੀ, ਕਿੱਥੇ ਚਲਾ ਗਿਆ:

ਇਕ ਦਝਹਿ ਇਕ ਦਬੀਅਹਿ ਇਕਨਾ ਕੁਤੇ ਖਾਹਿ॥

ਇਕਿ ਪਾਣੀ ਵਿਚਿ ਉਸਟੀਅਹਿ ਇਕਿ ਭੀ ਫਿਰਿ ਹਸਣਿ ਪਾਹਿ॥

ਨਾਨਕ ਏਵ ਨ ਜਾਪਈ ਕਿਥੈ ਜਾਇ ਸਮਾਹਿ॥ (ਪੰਨਾ ੬੪੮)

ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਜੀਣ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਸਮਾਨ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ, ਰੰਗ-ਭੇਦ, ਨਸਲ-ਭੇਦ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀਅਤਾ ਆਧਾਰਿਤ ਦਰਜੇਬੰਦੀਆਂ ਲਈ ਕੋਈ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਥੇ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਪਹਿਲੇ, ਦੂਜੇ ਜਾਂ ਤੀਜੇ ਦਰਜੇ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਪਰਿਕਲਪਨਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਸ਼ਰਣਾਗਤ ਅਤੇ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦੇ ਸੇਵਕ ਜਾਣ ਕੇ ਛੋਟਾ ਸਦਵਾਉਣ ਵਿਚ ਮਾਣ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਕੋਈ ਵੀ ਵੱਡਾ ਬਣਨ ਦਾ ਜਤਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਿਮਰ ਪੁਰਖਾਂ ਦੇ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਦੁੱਖ, ਵਿਛੋੜੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਦਾ ਪੂਰਨ ਅਭਾਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:

ਐ ਜੀ ਨਾ ਹਮ ਉਤਮ ਨੀਚ ਨ ਮਧਿਮ ਹਰਿ ਸਰਣਾਗਤਿ ਹਰਿ ਕੇ ਲੋਗ॥

ਨਾਮ ਰਤੇ ਕੇਵਲ ਬੈਰਾਗੀ ਸੋਗ ਬਿਜੋਗ ਬਿਸਰਜਿਤ ਰੋਗ॥੧॥ (ਪੰਨਾ ੫੦੪)

Global Village ਦੇ ਜਿਸ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਉਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ (Post-Modernism) ਦੀ ਉਪਜ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਪੂਰਨ-ਵਿਕਸਿਤ ਰੂਪ ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਚੁਕਿਆ ਸੀ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਪੂਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਨੂੰ ਇਕ ਸ਼ਹਿਰ ਅਤੇ ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਵੱਸਦੇ ਹਰ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸ਼ਹਿਰੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਹਮ-ਸ਼ਹਿਰੀਆਂ ਵਿਚ ਖੂਬ ਮਿੱਤਰਤਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਵਤਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਲੋਕ ਬੇਰੋਕ-ਟੋਕ ਜਿੱਧਰ ਚਾਹੁਣ ਜਾ ਸਕਣ। ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਨਿਆਂਸ਼ੀਲ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਸੁਥਰੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਹੋਵੇ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਦੀ ਕਦੇ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੀ ਨਾ ਪਵੇ। ਸਾਰੀ ਧਨ-ਸੰਪਤੀ ਸਭ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਹੋਵੇ। ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਕਬਜ਼ੇ ਨਾ ਹੋਣ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਕਿਸੇ ਟੈਕਸ ਜਾਂ ਜੁਰਮਾਨੇ ਭਰਨ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਵੀ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਨਾ ਕੋਈ ਲਾਲਚ-ਵੱਸ ਪਾਪ ਕਰੇ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦਾ ਡਰ ਹੋਵੇ। ਸਾਰੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਭਰਾਵਾਂ ਵਾਂਗ ਜਾਣ ਕੇ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਵਿਰੁੱਧ ਅਪਰਾਧ ਨਾ ਕਰਨ। ਉਥੇ ਸਦਾ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਸਭ ਦੀ ਭਲਾਈ ਦੇ ਕੰਮ ਹੁੰਦੇ ਹੋਣ। ਕਿਸੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਦਾ ਦੂਜਾ ਜਾਂ ਤੀਜਾ ਦਰਜਾ ਬਿਲਕੁਲ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਇਕ ਅਦੁੱਤੀ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਹਿਰਦਿਆਂ ਵਿਚ ਵੱਸਦਾ ਹੋਵੇ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਘੁੱਗ ਵੱਸਦੇ ਵਿਸ਼ਵ ਰੂਪ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਹਰ ਪਾਸੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀਆਂ ਦਾ ਪੂਰਨ ਅਭਾਵ ਅਤੇ ਸਭ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਦੇ ਸੁਖਦਾਈ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦਾ ਅਸੀਮ ਪ੍ਰਸਾਰ ਨਜ਼ਰ ਆਵੇਗਾ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਸਮਤਾ-ਭਾਵ ਵਾਲੇ ਮਾਨਵੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਦੁੱਖਾਂ-ਅੰਦੋਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਆਮਦ ਲਈ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਥੇ ਨਿਰਧਨ ਅਤੇ ਧਨਵਾਨ ਦੇ ਵਿਤਕਰਿਆਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਜਗ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕੇਗੀ, ਸਗੋਂ ਸਾਰੇ ਹੀ ਧਨਵਾਨ ਹੋਣਗੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਤਿ ਉਤਮ ਮਾਨਵਤਾਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਬੇਗਮ ਪੁਰਾ ਸਹਰ ਕੋ ਨਾਉ॥ ਦੂਖੁ ਅੰਦੋਹੁ ਨਹੀ ਤਿਹਿ ਠਾਉ॥

ਨਾਂ ਤਸਵੀਸ ਖਿਰਾਜੁ ਨ ਮਾਲੁ॥ ਖਉਫੁ ਨ ਖਤਾ ਨ ਤਰਸੁ ਜਵਾਲੁ॥੧॥

ਅਬ ਮੋਹਿ ਖੂਬ ਵਤਨ ਗਹ ਪਾਈ॥ ਉਹਾਂ ਖੈਰਿ ਸਦਾ ਮੇਰੇ ਭਾਈ॥੧॥ ਰਹਾਉ॥

ਕਾਇਮੁ ਦਾਇਮੁ ਸਦਾ ਪਾਤਿਸਾਹੀ॥ ਦੋਮ ਨ ਸੇਮ ਏਕ ਸੋ ਆਹੀ॥

ਆਬਾਦਾਨੁ ਸਦਾ ਮਸਹੂਰ॥ ਉਹਾਂ ਗਨੀ ਬਸਹਿ ਮਾਮੂਰ॥੨॥

ਤਿਉ ਤਿਉ ਸੈਲ ਕਰਹਿ ਜਿਉ ਭਾਵੈ॥ ਮਹਰਮ ਮਹਲ ਨ ਕੋ ਅਟਕਾਵੈ॥

ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਖਲਾਸ ਚਮਾਰਾ॥ ਜੋ ਹਮ ਸਹਰੀ ਸੁ ਮੀਤੁ ਹਮਾਰਾ॥੩॥੨॥

(ਪੰਨਾ ੩੪੫)

ਇਸ ਮੁਕਤ (ਖਲਾਸ) ਸਮਾਜ ਦਾ ਜੋ ਮਾਡਲ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਮਿਸਾਲ ਮਿਲਣੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ। ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਮਾਨਵਤਾਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾ ਕਿਸੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਚ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿਚ। ਗੁਰੂ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਸਮਸਤ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਵੀ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਰਗਾ ਇਨਸਾਨ ਸਮਝ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਟਹਿਲ-ਸੇਵਾ ਦੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਿਸਾਲਾਂ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਇਹ ਵੀ ਸਮਝਾਇਆ ਗਿਆ

ਹੈ ਕਿ ਧਰਤੀ ਉਹ ਦੇਗ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਗਰਭ ਵਿਚ ਪਏ ਬੇਅੰਤ ਪਦਾਰਥ ਸਾਰੀ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸੁਖਦ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਵਾਤਾਵਰਨ ਬਣਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਰਬ-ਸਾਂਝੇ ਸੰਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਾਂਝੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ:

ਖਾਵਹਿ ਖਰਚਹਿ ਰਲਿ ਮਿਲਿ ਭਾਈ॥

ਤੋਟਿ ਨ ਆਵੈ ਵਧਦੋ ਜਾਈ॥

(ਪੰਨਾ ੧੮੬)

ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਅਮੀਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਤੇ ਗਰੀਬੀ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਇਸ ਨਾਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਨਿਖੇਧ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਇਨਸਾਨ ਭਰਾ-ਭਰਾ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਅਮੀਰੀ ਅਤੇ ਗਰੀਬੀ ਦਾ ਜੋ ਅੰਤਰ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ:

ਨਿਰਧਨੁ ਸਰਧਨੁ ਦੋਨਉ ਭਾਈ॥

ਪ੍ਰਭ ਕੀ ਕਲਾ ਨ ਮੇਟੀ ਜਾਈ॥

(ਪੰਨਾ ੧੧੫੯)

ਇਸ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ‘ਘਾਲਿ ਖਾਇ ਕਿਛੁ ਹਥੁ ਦੇਇ’ ਭਾਵ ‘ਕਿਰਤ ਕਰੇ ਅਤੇ ਵੰਡ ਕੇ ਛਕੇ’ ਦਾ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਵਿਧਾਨ ਵਿਸ਼ਵ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਜਿਸ ਮਾਨਵੀ ਬਰਾਬਰੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਅਪੂਰਾਪਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਿਸ ਮੁਕਤ-ਸਮਾਜ ਦੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਅਤੇ ਪੁਰਖ ਦੀ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਅਭੇਦਤਾ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਿਸਤਾਰ ਦੇ ਡਰੋਂ ਮੈਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਇਸਤਰੀ-ਪੁਰਖ ਦੇ ਸਮਤਾ ਭਾਵ ਸੰਬੰਧੀ ਬਹੁ-ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ। ਇਸਤਰੀ ਅਤੇ ਪੁਰਖ ਦੀ ਅਦ੍ਵੈਤ ਸੰਬੰਧੀ ਰਾਮਕਲੀ ਰਾਗ ਵਿੱਚੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਇੱਕੋ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੇਣਾ ਮੈਂ ਕਾਫੀ ਸਮਝਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸਤਰੀ ਅਤੇ ਪੁਰਖ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕੀਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਪੁਰਸ਼ ਵਿਚ ਇਸਤਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ ਵਿਚ ਪੁਰਸ਼:

ਪੁਰਖ ਮਹਿ ਨਾਰਿ ਨਾਰਿ ਮਹਿ ਪੁਰਖਾ ਬੂਝਹੁ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ॥ (ਪੰਨਾ ੮੭੯)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸਮੁੱਚੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵ-ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਸੁਨੇਹਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਹਿੰਸਾ ਆਦਿ ਨੂੰ ਅਗਨੀ ਦੀ ਨਦੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਿਆ ਸੰਸਾਰ ਜਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੁੰਦਰ (ਸੁਬਹਾਨ) ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਕਾਰਨ ਸਾਰੇ ਹੀ ਸੜ ਰਹੇ ਹਨ, ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਨ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਝੂਠ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੈ:

- ਹੰਸੁ ਹੇਤੁ ਲੋਭੁ ਕੋਪੁ ਚਾਰੇ ਨਦੀਆ ਅਗਿ॥

ਪਵਹਿ ਦਝਹਿ ਨਾਨਕਾ ਤਰੀਐ ਕਰਮੀ ਲਗਿ॥

(ਪੰਨਾ ੧੪੭)

- ਕਲਹਿ ਬੁਰੀ ਸੰਸਾਰਿ ਵਾਦੇ ਖਪੀਐ॥

ਵਿਣੁ ਨਾਵੈ ਵੇਕਾਰਿ ਭਰਮੇ ਪਚੀਐ॥

ਰਾਹ ਦੋਵੈ ਇਕੁ ਜਾਣੈ ਸੋਈ ਸਿਝਸੀ॥

ਕੁਫਰ ਗੋਅ ਕੁਫਰਾਣੈ ਪਇਆ ਦਝਸੀ॥

ਸਭ ਦੁਨੀਆ ਸੁਬਹਾਨੁ ਸਚਿ ਸਮਾਈਐ॥

ਸਿਝੈ ਦਰਿ ਦੀਵਾਨਿ ਆਪੁ ਗਵਾਈਐ॥

(ਪੰਨਾ ੧੪੨)

ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਵਿਚ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਦੇ ਵਿਸਤਾਰ ਹਿੱਤ ਸਵਾਰਥੀ ਰਾਜ-ਮੁਖੀ ਦੂਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਉੱਤੇ ਜਾ ਹਮਲਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੇ ਇਸ ਭੇਡ ਵਿਚ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਪਰਜਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਮ-ਰੂਪ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੇ ਘੋਰ ਅਤਿਆਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨਾਲ ਲੈਸ ਦਰਿੰਦੇ ਮਾਸੂਮ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਅਤੇ ਮਾਨ-ਸਨਮਾਨ ਨੂੰ ਲੁੱਟ ਕੇ ਆਪਣੀ ਹਉਮੈ ਨੂੰ ਪੱਠੇ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਕਤਲੇਆਮ ਨਾਲ ਦਰਦਨਾਕ ਵਾਤਾਵਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਰਤਨਾਂ ਵਰਗੀਆਂ ਅਨਮੋਲ ਜਿੰਦਗੀਆਂ ਪਲਾਂ ਵਿਚ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਸ਼ਮਸ਼ਾਨ ਵਿਚ ਪੁੱਜਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਅਤਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਅੰਨ੍ਹੀ ਹਿੰਸਾ ਵਿਰੁੱਧ ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਆਪਣੇ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਨਾਲ ਵੀ ਗਿਲਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ:

- ਖੁਰਾਸਾਨ ਖਸਮਾਨਾ ਕੀਆ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੁ ਡਰਾਇਆ॥

ਆਪੈ ਦੋਸੁ ਨ ਦੇਈ ਕਰਤਾ ਜਮੁ ਕਰਿ ਮੁਗਲੁ ਚੜਾਇਆ॥

ਏਤੀ ਮਾਰ ਪਈ ਕਰਲਾਣੇ ਤੈਂ ਕੀ ਦਰਦੁ ਨ ਆਇਆ॥੧॥

ਕਰਤਾ ਤੂੰ ਸਭਨਾ ਕਾ ਸੋਈ॥

ਜੇ ਸਕਤਾ ਸਕਤੇ ਕਉ ਮਾਰੇ ਤਾ ਮਨਿ ਰੋਸੁ ਨ ਹੋਈ॥੧॥ਰਹਾਉ॥

ਸਕਤਾ ਸੀਹੁ ਮਾਰੇ ਪੈ ਵਗੈ ਖਸਮੈ ਸਾ ਪੁਰਸਾਈ॥

ਰਤਨ ਵਿਗਾੜਿ ਵਿਗੋਏ ਕੁਤੀ ਮੁਇਆ ਸਾਰ ਨ ਕਾਈ॥

(ਪੰਨਾ ੩੬੦)

- ਇਕਨਾ ਪੇਰਣ ਸਿਰ ਖੁਰ ਪਾਟੇ ਇਕਨਾ ਵਾਸੁ ਮਸਾਣੀ॥

ਜਿਨ੍ਹ ਕੇ ਬੰਕੇ ਘਰੀ ਨ ਆਇਆ ਤਿਨ੍ਹ ਕਿਉ ਰੈਣਿ ਵਿਗਾਣੀ॥ (ਪੰਨਾ ੪੧੮)

ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਵਾਸਤੇ ਮਨੁੱਖ ਬਣਾ ਕੇ ਭੇਜਿਆ ਹੈ। ਇਥੇ ਆ ਕੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਭਲਾ-ਬੁਰਾ ਕਹਿ ਕੇ ਝਗੜੇ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰਨੇ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਝਗੜਾ ਤਾਂ ਰੱਬ ਪ੍ਰਤੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਇਹ ਆਪਣੀ ਹੀ ਬਰਬਾਦੀ ਦਾ ਰਸਤਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਮਨੁੱਖਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਅਪਰਾਧ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਤੀ ਅਪਰਾਧ ਹੈ:

ਵਾਰੀ ਖਸਮੁ ਕਢਾਏ ਕਿਰਤੁ ਕਮਾਵਣਾ॥

ਮੰਦਾ ਕਿਸੈ ਨ ਆਖਿ ਝਗੜਾ ਪਾਵਣਾ॥

ਨਹ ਪਾਇ ਝਗੜਾ ਸੁਆਮਿ ਸੇਤੀ ਆਪਿ ਆਪੁ ਵਵਾਵਣਾ॥

ਜਿਸੁ ਨਾਲਿ ਸੰਗਤਿ ਕਰਿ ਸਰੀਕੀ ਜਾਇ ਕਿਆ ਰੂਆਵਣਾ॥ (ਪੰਨਾ ੫੬੬)

ਇਸ ਕਰਕੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਰਾਹ ਉੱਤੇ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਵਾਸਤੇ ਨਾ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਇਕ ਬੁਰਾ ਬੋਲ ਬੋਲਣਾ ਉਚਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਦਿਲ ਦੁਖਾਣਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦਿਆਂ ਵਿਚ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਆਪ ਵੱਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ:

ਇਕੁ ਫਿਕਾ ਨ ਗਾਲਾਇ ਸਭਨਾ ਮੈ ਸਚਾ ਧਣੀ॥

ਹਿਆਉ ਨ ਕੈਹੀ ਠਾਹਿ ਮਾਣਕ ਸਭ ਅਮੋਲਵੇ॥ ੧੨੯॥

ਸਭਨਾ ਮਨ ਮਾਣਿਕ ਠਾਹਣੁ ਮੂਲਿ ਮਚਾਂਗਵਾ॥

ਜੇ ਤਉ ਪਿਰੀਆ ਦੀ ਸਿਕ ਹਿਆਉ ਨ ਠਾਹੇ ਕਹੀ ਦਾ॥ (ਪੰਨਾ ੧੩੮੪)

ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਵਿਵਾਦ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰਨ ਦਾ ਕੀ ਲਾਭ, ਇਥੇ ਸਦੀਵੀ ਤਾਂ ਰਹਿਣਾ ਨਹੀਂ! ਸਾਰੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਦੱਸੇ ਜਾਣ ਅਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਸੁਣੇ ਜਾਣ:

ਜਬ ਲਗੁ ਦੁਨੀਆ ਰਹੀਐ ਨਾਨਕ ਕਿਛੁ ਸੁਣੀਐ ਕਿਛੁ ਕਹੀਐ॥

ਭਾਲਿ ਰਹੇ ਹਮ ਰਹਣੁ ਨ ਪਾਇਆ ਜੀਵਤਿਆ ਮਰਿ ਰਹੀਐ॥ (ਪੰਨਾ ੬੬੧)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਸਭ ਕਿਸਮ ਦੇ ਮਤਭੇਦ ਦੂਰ ਕਰਕੇ, ਇਕ ਦੂਜੇ ਦਾ ਭਲਾ ਮੰਗਦਿਆਂ ਸਾਰੀ ਮਾਨਵਤਾ ਨੂੰ ਇਕਜੁੱਟ ਹੋਣ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਮੇਲ ਵੀ ਦਿਲਾਂ ਦਾ ਹੋਵੇ। ਦਿਲੋਂ ਪਿਆਰ ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਝਗੜੇ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣਗੇ:

ਬਾਬਾ ਆਵਹੁ ਭਾਈਹੋ ਗਲਿ ਮਿਲਹ ਮਿਲਿ ਮਿਲਿ ਦੇਹ ਆਸੀਸਾ ਹੇ॥

ਬਾਬਾ ਸਚੜਾ ਮੇਲੁ ਨ ਚੁਕਈ ਪ੍ਰੀਤਮ ਕੀਆ ਦੇਹ ਅਸੀਸਾ ਹੇ॥ (ਪੰਨਾ ੫੮੨)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਾਨਵੀ ਏਕਤਾ ਦਾ ਇਕ ਅਨਮੋਲ ਸੂਤ੍ਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ:

ਹਮ ਨਹੀ ਚੰਗੇ ਬੁਰਾ ਨਹੀ ਕੋਇ॥ ਪ੍ਰਣਵਤਿ ਨਾਨਕੁ ਤਾਰੇ ਸੋਇ॥ (ਪੰਨਾ ੭੨੮)

ਪੂਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਅਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਵਾਸਤੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦਾ ਸੂਤ੍ਰ ਹੀ ਮਾਨਵੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਹੈ। ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਮਹਿਕ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਨਿਰਮਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਨੂੰ ਮਾਨਵੀ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਮੂਲ ਮੰਨਣ ਨਾਲ ਜਗਤ ਵਿਚ ਨਿੰਦਾ ਚੁਗਲੀ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਦਾ ਸੁਖਦ ਵਾਤਾਵਰਨ ਨਿਰਮਿਤ ਹੋ ਸਕੇਗਾ, ਜਿੱਥੇ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਮਹਿਮਾ ਨਹੀਂ, ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਕਰਦੇ ਦਿੱਸਣਗੇ। ਗੁਰਵਾਕ ਹੈ:

ਗੁਣਾ ਕਾ ਹੋਵੈ ਵਾਸੁਲਾ ਕਢਿ ਵਾਸੁ ਲਈਜੈ॥
 ਜੇ ਗੁਣ ਹੋਵਨਿ ਸਾਜਨਾ ਮਿਲਿ ਸਾਝ ਕਰੀਜੈ॥
 ਸਾਝ ਕਰੀਜੈ ਗੁਣਹ ਕੇਰੀ ਛੋਡਿ ਅਵਗਣ ਚਲੀਐ॥
 ਪਹਿਰੇ ਪਟੰਬਰ ਕਰਿ ਅਡੰਬਰ ਆਪਣਾ ਪਿੜੁ ਮਲੀਐ॥
 ਜਿਥੈ ਜਾਇ ਬਹੀਐ ਭਲਾ ਕਹੀਐ ਝੋਲਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਪੀਜੈ॥
 ਗੁਣਾ ਕਾ ਹੋਵੈ ਵਾਸੁਲਾ ਕਢਿ ਵਾਸੁ ਲਈਜੈ॥੩॥

(ਪੰਨਾ ੭੬੫-੬੬)

ਗੁਰਬਾਣੀ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਵਾਤਾਵਰਨ ਸਿਰਜਿਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ 'ਸਰਬ ਜੀਆ ਮਿਹਰੰਮਤਿ' ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੀ ਪਰਮ ਉਦੇਸ਼ ਹੋਵੇ। ਜਿੱਥੇ ਆਪਸੀ ਵੈਰ-ਭਾਵ ਦਾ ਪੂਰਨ ਨਾਸ਼, ਦੁਸ਼ਮਣੀਆਂ ਦਾ ਅੰਤ, ਦੂਰੀਆਂ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਸਾਰੇ ਸਾਡੇ ਮਿੱਤਰ ਹੋ ਜਾਣ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਮਿੱਤਰ ਬਣ ਜਾਈਏ। ਗੱਲ ਕੀ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਬ੍ਰਹਮ ਰੂਪ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਵੇ:

ਨਾ ਕੋ ਮੇਰਾ ਦੁਸਮਨੁ ਰਹਿਆ ਨਾ ਹਮ ਕਿਸ ਕੇ ਬੈਰਾਈ॥
 ਬ੍ਰਹਮੁ ਪਸਾਰੁ ਪਸਾਰਿਓ ਭੀਤਰਿ ਸਤਿਗੁਰ ਤੇ ਸੋਝੀ ਪਾਈ॥੨॥
 ਸਭੁ ਕੋ ਮੀਤੁ ਹਮ ਆਪਨ ਕੀਨਾ ਹਮ ਸਭਨਾ ਕੇ ਸਾਜਨ॥

ਦੂਰਿ ਪਰਾਇਓ ਮਨ ਕਾ ਬਿਰਹਾ ਤਾ ਮੇਲੁ ਕੀਓ ਮੇਰੈ ਰਾਜਨ॥੩॥ (ਪੰਨਾ ੬੭੧)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਆਪ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰੋਂ ਦੁਸਰਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਈਰਖਾ ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਿਹਰ ਸਦਕਾ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਨਾ ਕੋਈ ਵੈਰੀ ਹੈ, ਨਾ ਹੀ ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਕੋਈ ਪਰਾਇਆ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਸਭ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਬਣ ਗਈ ਹੈ। ਸਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਇਕੋ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਵੱਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਬਣਾਈ ਸਮੁੱਚੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਮਾੜਾ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਕਰਤਾਰ ਦੀ ਜੋਤਿ ਨੂੰ ਸਭ ਵਿਚ ਵਿਆਪਤ ਵੇਖ ਕੇ ਹੀ ਮੇਰਾ ਮਨ-ਚਿੱਤ ਆਨੰਦਿਤ ਹੈ:

ਬਿਸਰਿ ਗਈ ਸਭ ਤਾਤਿ ਪਰਾਈ॥
 ਜਬ ਤੇ ਸਾਧਸੰਗਤਿ ਮੋਹਿ ਪਾਈ॥੧॥ ਰਹਾਉ॥
 ਨਾ ਕੋ ਬੈਰੀ ਨਹੀ ਬਿਗਾਨਾ ਸਗਲ ਸੰਗਿ ਹਮ ਕਉ ਬਨਿ ਆਈ॥੧॥
 ਜੋ ਪ੍ਰਭ ਕੀਨੋ ਸੋ ਭਲ ਮਾਨਿਓ ਏਹ ਸੁਮਤਿ ਸਾਧੂ ਤੇ ਪਾਈ॥੨॥
 ਸਭ ਮਹਿ ਰਵਿ ਰਹਿਆ ਪ੍ਰਭੁ ਏਕੈ ਪੇਖਿ ਪੇਖਿ ਨਾਨਕ ਬਿਗਸਾਈ॥

(ਪੰਨਾ ੧੨੯੯)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਨਾ ਕੋਈ ਵੈਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਈਰਖਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਭੈੜਾ ਸਮਝਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਗਿਆਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸਾਰੇ ਇਨਸਾਨ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦੇ ਬੰਦੇ ਹਨ:

ਨਾ ਕੋ ਦੁਸਮਨੁ ਦੋਖੀਆ ਨਾਹੀ ਕੋ ਮੰਦਾ॥

ਗੁਰ ਕੀ ਸੇਵਾ ਸੇਵਕੋ ਨਾਨਕ ਖਸਮੈ ਬੰਦਾ॥

(ਪੰਨਾ ੪੦੦)

ਗੁਰਮੁਖ ਮਨੁੱਖ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿਚ ਇੱਕੋ ਚੇਤਨਤਾ ਦੀ ਵਿਆਪਕਤਾ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਚੇਤਨਤਾ ਤੋਂ ਖਾਲੀ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਭਾਵ ਉਹ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਅਪਣੇ ਵਰਗੇ ਹੱਡ-ਮਾਸ ਦੇ ਜੀਵਿਤ ਵਿਅਕਤੀ ਮੰਨ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਸਨਮਾਨ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਵੇਖਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੋ-ਜਿਹਾ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਉਹੋ-ਜਿਹੇ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਆਉਣਾ-ਜਾਣਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਲੇਖਾ ਦੇਣਾ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਮੂਲ-ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਭਾਵ ਉਹ ਸੁਚੇਤ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਕਰਮਾਂ ਲਈ ਉਤਰਦਾਈ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਮਾੜੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਕਿਉਂ ਵੇਖੇ:

ਏਕਾ ਸੁਰਤਿ ਜੇਤੇ ਹੈ ਜੀਅ॥ ਸੁਰਤਿ ਵਿਹੁਣਾ ਕੋਇ ਨ ਕੀਅ॥

ਜੇਹੀ ਸੁਰਤਿ ਤੇਹਾ ਤਿਨ ਰਾਹੁ॥ ਲੇਖਾ ਇਕੋ ਆਵਹੁ ਜਾਹੁ॥ (ਪੰਨਾ ੨੪-੨੫)

ਵੈਰ-ਵਿਰੋਧ, ਈਰਖਾ-ਦ੍ਵੇਸ਼ ਕਾਰਨ ਪੂਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਚ ਧੜੇਬੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਮਾਨਵਤਾਵਾਦੀ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦੇ ਰਾਹ ਦੀ ਵੱਡੀ ਰੁਕਾਵਟ ਹਨ। ਧੜੇਬੰਦੀਆਂ ਤੋਂ ਪੱਖ-ਪਾਤ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਮਾਨਵੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਬਰਾਬਰੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਾਡਾ ਕਿਸੇ ਧੜੇਬੰਦੀ ਨਾਲ ਕੋਈ ਲਗਾਉ ਨਹੀਂ ਹੈ:

ਮੈ ਹਰਿ ਬਿਨੁ ਪਖੁ ਧੜਾ ਅਵਰੁ ਨ ਕੋਈ ਹਉ ਹਰਿ ਗੁਣ ਗਾਵਾ ਅਸੰਖ ਅਨੇਕ॥

(ਪੰਨਾ ੩੬੬)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦਾ ਇਕ ਸਰਬ ਸਾਂਝਾ ਸਰੂਪ ਹੈ। ਉਹ ਬੇਅੰਤ ਨਾਵਾਂ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਪਰਮ-ਸੱਤਾ ਲਈ ਵਰਤੇ ਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਆਦਰ-ਭਾਵ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਤਾਂ ਉਸ ਸਰਬ-ਸਾਂਝੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਸਾਰੇ ਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਲਿਹਾਰ ਜਾਂਦੀ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ, ‘ਬਲਿਹਾਰੀ ਜਾਉ ਜੇਤੇ ਤੇਰੇ ਨਾਵ ਹੈ’। ‘ਜਪੁ’ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਉਸ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਰੀ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਨੂੰ ਜੋੜਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੋਵੇ। ‘ਸਭਨਾ ਜੀਆ ਕਾ ਇਕੁ ਦਾਤਾ ਸੋ ਮੈ ਵਿਸਰਿ ਨ ਜਾਈ’ ਵਿਚ ਇਸੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਅਸਲ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ‘ਏਕੁ ਪਿਤਾ ਏਕਸ ਕੇ ਹਮ ਬਾਰਿਕ’ ਦੇ ਪਰਮ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਸੰਚਾਰਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਇਨਸਾਨਾਂ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਪਿਤਾ ਹੈ, ਜੋ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਦੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਆਸਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮਾਨਵੀ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦਾ ਮੂਲ-ਆਧਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਕੋਈ ਜੀਵ ਉਸ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰ ਕੇ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਉਸ ਨੇ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਉੱਪਰ ਸਭ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਲਈ ਅਮੁੱਕ ਪਦਾਰਥ ਉਪਜਾਏ ਹਨ। ਪਰ

ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਅਸੀਮ ਖਾਹਿਸ਼ਾਂ ਕਾਰਨ ਹਨ। ਆਦਰਸ਼ਕ ਇਨਸਾਨ ਉਹ ਹੈ, ਜੋ ਸਦਾ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ:

ਤੂੰ ਸਾਝਾ ਸਾਹਿਬੁ ਬਾਪੁ ਹਮਾਰਾ॥ ਨਉ ਨਿਧਿ ਤੇਰੈ ਅਖੁਟ ਭੰਡਾਰਾ॥

ਜਿਸੁ ਤੂੰ ਦੇਹਿ ਸੁ ਤ੍ਰਿਪਤਿ ਅਘਾਵੈ ਸੋਈ ਭਗਤੁ ਤੁਮਾਰਾ ਜੀਉ॥੨॥

ਸਭੁ ਕੋ ਆਸੈ ਤੇਰੀ ਬੈਠਾ॥ ਘਟ ਘਟ ਅੰਤਰਿ ਤੂੰਹੈ ਵੁਠਾ॥

ਸਭੇ ਸਾਝੀਵਾਲ ਸਦਾਇਨਿ ਤੂੰ ਕਿਸੈ ਨ ਦਿਸਹਿ ਬਾਹਰਾ ਜੀਉ॥੩॥ (ਪੰਨਾ ੯੭)

ਧਰਮ-ਸਥਾਨ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦੀ ਪੂਜਾ ਭਗਤੀ ਵਾਸਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੂਜਾ-ਸਥਾਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਕੈਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੂਜਾ-ਸਥਾਨਾਂ ਉੱਪਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਰੱਬ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੰਝ ਘਟ-ਘਟ ਵਿਚ ਵੱਸਣ ਵਾਲਾ ਸਰਬ-ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕੌਮਾਂ ਦਾ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੰਦਰਾਂ, ਮਸੀਤਾਂ ਵਿਚ ਕੈਦ ਅਸਹਾਇ ਪਰਮਾਤਮਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਥਾਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਵਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਅਰਬ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨੀ ਪਈ ਸੀ, ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਦੀ ਕਠਪੁਤਲੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ‘ਲੋਗਨ ਰਾਮੁ ਖਿਲਉਨਾ ਜਾਨਾਂ’ ਕਹਿਣਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਬੰਦ ਇਸ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਉੱਪਰ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਗਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ:

ਆਲਾਵੰਤੀ ਇਹੁ ਭ੍ਰਮੁ ਜੋ ਹੈ ਮੁਝ ਉਪਰਿ ਸਭ ਕੋਪਿਲਾ॥

ਸੂਦੁ ਸੂਦੁ ਕਰਿ ਮਾਰਿ ਉਠਾਇਓ ਕਹਾ ਕਰਉ ਬਾਪ ਬੀਠੁਲਾ॥੧॥

(ਪੰਨਾ ੧੨੯੨)

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦੀ ਪਰਿਕਲਪਨਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਧਰਮ ਸਥਾਨ ਦੀਆਂ ਦੀਵਾਰਾਂ ਤਕ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ:

ਹਿੰਦੂ ਪੂਜੈ ਦੇਹੁਰਾ ਮੁਸਲਮਾਣੁ ਮਸੀਤਿ॥

ਨਾਮੇ ਸੋਈ ਸੇਵਿਆ ਜਹ ਦੇਹੁਰਾ ਨ ਮਸੀਤਿ॥

(ਪੰਨਾ ੮੭੫)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਸਥਾਪਨਾ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦੀ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕਤਾ ਦਾ ਸਦੀਵੀ ਸੁਨੇਹਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਚਾਰੇ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਦੂਰ ਤਕ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਹੈ। ਹਰਿਮੰਦਰ ਉਹ ਹੈ ਜਿਥੇ ਚਾਰ ਵਰਣਾਂ, ਚਾਰ ਧਰਮਾਂ, ਚਾਰ ਬੋਲੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਮੂਹ ਮਨੁੱਖਤਾ ਇਕ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਭਾਵ ਹਰਿਮੰਦਰ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਸਾਰਾ ਸਭੂਲ ਜਗਤ ਹੈ। ਜਾਂ ਫਿਰ ਇਕ ਸੂਖਮ ਹਰਿਮੰਦਰ ਹਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਸਰੀਰ ਸਰੋਵਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਥਿਤ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ

ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼-ਸਥਾਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸਰੋਵਰ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੈ।

ਵਿਭਿੰਨ ਧਾਰਮਿਕ ਮਾਰਗਾਂ ਉੱਤੇ ਚਲ ਰਹੇ ਸਮੂਹ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਦੁੱਖ ਦੂਰ ਕਰ ਕੇ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦੀਆਂ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦੀ ਵਰਖਾ ਮੰਗਣ ਵਾਲੀ ਸਰਬ-ਸਾਂਝੀ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਅਰਦਾਸ ਦਾ ਸਰਵੋਤਮ ਨਮੂਨਾ ਇਸੇ ਮਹਾਨ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਅਰਦਾਸ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਹੋਰ ਕਿਤੇ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ:

ਸਲੋਕ ਮਃ ੩॥

ਜਗਤੁ ਜਲੰਦਾ ਰਖਿ ਲੈ ਆਪਣੀ ਕਿਰਪਾ ਧਾਰਿ॥

ਜਿਤੁ ਦੁਆਰੈ ਉਬਰੈ ਤਿਤੈ ਲੈਹੁ ਉਬਾਰਿ॥

ਸਤਿਗੁਰਿ ਸੁਖੁ ਵੇਖਾਲਿਆ ਸਚਾ ਸਬਦੁ ਬੀਚਾਰਿ॥

ਨਾਨਕ ਅਵਰੁ ਨ ਸੁਝਈ ਹਰਿ ਬਿਨੁ ਬਖਸਣਹਾਰੁ॥੧॥ (ਪੰਨਾ ੮੫੩)

- ਕਿਰਪਾ ਕਰਿ ਕੈ ਸੁਨਹੁ ਪ੍ਰਭ ਸਭ ਜਗ ਮਹਿ ਵਰਸੈ ਮੇਹੁ॥ (ਪੰਨਾ ੬੫੨)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਚ ਸਾਰੀ ਧਰਤੀ ਲਈ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦੀ ਅਪਾਰ ਬਖਸ਼ਿਸ਼, ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦੀਆਂ ਬੇਅੰਤ ਵਸਤਾਂ, ਦੁੱਖ, ਦਾਰਿਦ੍ਰ ਦਾ ਨਾਸ਼, ਬਿਪਤਾਵਾਂ ਦਾ ਅਭਾਵ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਭਾਵਨਾ-ਭਰਪੂਰ ਅਰਜ਼ੋਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੇਵਕ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਤਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੇ ਕਿਰਪਾ ਦੇ ਬੱਦਲ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਉੱਪਰ ਵਰਖਾ ਕਰਨ, ਜੇ ਸਾਰੇ ਜਗਤ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਵਤ੍ਰਿਤ ਹੋਵੇ, ਜੇ ਹਰ ਸਰੀਰ ਹਰ ਮਨ ਆਨੰਦਿਤ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਜੇ ਭੁੱਖਮਰੀ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਸਾਰੇ ਜਗਤ ਵਾਸਤੇ ਰਿਜ਼ਕ ਦੇ ਅੰਬਾਰ ਲੱਗ ਜਾਣ:

ਸਲੋਕ ਮਃ ੫॥

ਸਭੇ ਜੀਅ ਸਮਾਲਿ ਅਪਣੀ ਮਿਹਰ ਕਰੁ॥

ਅੰਨੁ ਪਾਣੀ ਮੁਚੁ ਉਪਾਇ ਦੁਖ ਦਾਲਦੁ ਭੰਨਿ ਤਰੁ॥

ਅਰਦਾਸਿ ਸੁਣੀ ਦਾਤਾਰਿ ਹੋਈ ਸਿਸਟਿ ਠਰੁ॥

ਲੇਵਹੁ ਕੰਠਿ ਲਗਾਇ ਅਪਦਾ ਸਭ ਹਰੁ॥

ਨਾਨਕ ਨਾਮੁ ਧਿਆਇ ਪ੍ਰਭ ਕਾ ਸਫਲੁ ਘਰੁ॥੧॥

ਮਃ ੫॥

ਵੁਠੇ ਮੇਘ ਸੁਹਾਵਣੇ ਹੁਕਮੁ ਕੀਤਾ ਕਰਤਾਰਿ॥

ਰਿਜਕੁ ਉਪਾਇਓਨੁ ਅਗਲਾ ਠਾਂਢਿ ਪਈ ਸੰਸਾਰਿ॥

ਤਨੁ ਮਨੁ ਹਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸਿਮਰਤ ਅਗਮ ਅਪਾਰ॥

ਕਰਿ ਕਿਰਪਾ ਪ੍ਰਭ ਆਪਣੀ ਸਚੇ ਸਿਰਜਣਹਾਰ॥

ਕੀਤਾ ਲੋੜਹਿ ਸੋ ਕਰਹਿ ਨਾਨਕ ਸਦ ਬਲਿਹਾਰ॥੨॥ (ਪੰਨਾ ੧੨੫੧)

ਇਥੇ ਇਹ ਗੱਲ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕੋਈ ਮਾਨਵਤਾਵਾਦੀ

ਫਲਸਫਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਅੰਤ੍ਰੀਵ ਮਨ ਤੋਂ ਆਪ-ਮੁਹਾਰੇ ਨਿਕਲੀ ਮਾਨਵਤਾਵਾਦੀ ਸਰਬ-ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਅਰਦਾਸ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਨਾ ਕਿਸੇ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਉਪਲਬਧ ਹੈ, ਨਾ ਕਿਸੇ ਸਾਹਿਤਿਕ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ। ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਖਿੱਤਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਹਰ ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਗਵਾਂਢੀ ਨੂੰ ਬੁਰਾ ਕਹਿੰਦਾ ਨਹੀਂ ਥੱਕਦਾ। ਇਹ ਸੋਝੀ ਸੋਚ ਕਲਹ-ਮੂਲ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦਾ ਅਹੰਕਾਰ ਤਾਂ ਜਗਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਤੰਗਦਿਲੀ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟ੍ਰੀਅਤਾ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਪ੍ਰਤੀ ਇਕ-ਸਮਾਨ-ਭਾਵ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਭ ਸਥਾਨਾਂ (ਭਾਵ ਦੇਸ਼ਾਂ) ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਮਹੱਤਵ ਦੇ ਕੇ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦੀ ਹੈ:

- ਸੋਹੰਦੜੋ ਹਭ ਠਾਇ ਕੋਇ ਨ ਦਿਸੈ ਭੁਜੜੋ॥

ਖੁਲ੍ਹੜੇ ਕਪਾਟ ਨਾਨਕ ਸਤਿਗੁਰ ਭੇਟਤੇ॥

(ਪੰਨਾ ੮੦)

- ਸਪਤ ਦੀਪ ਸਪਤ ਸਾਗਰਾ ਨਵ ਖੰਡ ਚਾਰਿ ਵੇਦ ਦਸ ਅਸਟ ਪੁਰਾਣਾ॥

ਹਰਿ ਸਭਨਾ ਵਿਚਿ ਤੂੰ ਵਰਤਦਾ ਹਰਿ ਸਭਨਾ ਭਾਣਾ॥

(ਪੰਨਾ ੮੪)

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਪੁਰਜ਼ੋਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਹਰ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਜੋਤਿ ਸਭ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋਤਿ ਹੋ ਹੀ ਉਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਸਭ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋਵੇ। ਸਾਧਾਰਨ ਬਾਤਚੀਤ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਸਭ ਵਿਚ ਇੱਕੋ ਆਤਮਾ ਦੇ ਨਿਵਾਸ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰ ਕੇ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਪਰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਇਨਸਾਨੀ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਕੇਵਲ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਆਤਮਾ ਜਾਂ ਜੋਤਿ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਬਲਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਸਥੂਲ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੇ ਕੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਪੰਜ ਤੱਤ ਵੀ ਇੱਕੋ ਹਨ ਅਤੇ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਨੱਕ, ਕੰਨ, ਮੂੰਹ ਆਦਿ ਹਨ। ਉੱਚੇ ਅਤੇ ਨੀਵੇਂ, ਇਸਤਰੀ ਅਤੇ ਪੁਰਖ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੱਬੀ ਜੋਤਿ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਉਸ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹਨ:

- ਜਹ ਜਹ ਦੇਖਾ ਤਹ ਤਹ ਸੁਆਮੀ॥

ਤੂ ਘਟਿ ਘਟਿ ਰਵਿਆ ਅੰਤਰਜਾਮੀ॥

(ਪੰਨਾ ੯੬)

- ਏਕੋ ਪਵਣੁ ਮਾਟੀ ਸਭ ਏਕਾ ਸਭ ਏਕਾ ਜੋਤਿ ਸਬਾਈਆ॥

ਸਭ ਇਕਾ ਜੋਤਿ ਵਰਤੈ ਭਿਨਿ ਭਿਨਿ ਨ ਰਲਈ ਕਿਸੈ ਦੀ ਰਲਾਈਆ॥

(ਉਹੀ)

- ਸਭ ਮਹਿ ਜੋਤਿ ਜੋਤਿ ਹੈ ਸੋਇ॥

ਤਿਸ ਕੈ ਚਾਨਣਿ ਸਭ ਮਹਿ ਚਾਨਣੁ ਹੋਇ॥ (ਪੰਨਾ ੬੬੩)

- ਧਰਣਿ ਗਗਨ ਨਹ ਦੇਖਉ ਦੋਇ॥ ਨਾਰੀ ਪੁਰਖ ਸਬਾਈ ਲੋਇ॥ (ਪੰਨਾ ੨੨੩)

- ਸਗਲ ਬਨਸਪਤਿ ਮਹਿ ਬੈਸੰਤਰੁ ਸਗਲ ਦੂਧ ਮਹਿ ਘੀਆ॥

ਉਚ ਨੀਚ ਮਹਿ ਜੋਤਿ ਸਮਾਣੀ ਘਟਿ ਘਟਿ ਮਾਧਉ ਜੀਆ॥ (ਪੰਨਾ ੬੧੭)

ਮਾਨਵਤਾਵਾਦੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਵਾਸਤੇ ਉਚਿਤ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀਆਂ ਖ਼ਾਮੀਆਂ ਅਤੇ ਰਾਜ-ਸੱਤਾ ਦੇ ਮਾਨਵਤਾਵਾਦੀ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸਮੁਚਿਤ ਵਿਆਖਿਆ ਉਪਲਬਧ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਉਸ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਸਮਰਥਕ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਮਨ ਅਤੇ ਸਥਿਰਤਾ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਹੋਵੇ। ਰਾਜ-ਤੰਤ੍ਰ ਦਾ ਕੰਮ ਲੜਾਈਆਂ-ਭਿੜਾਈਆਂ ਨਹੀਂ ਹੈ:

ਰਾਜੇ ਓਇ ਨ ਆਖੀਅਹਿ ਭਿੜਿ ਮਰਹਿ ਫਿਰਿ ਜੂਨੀ ਪਾਹਿ॥ (ਪੰਨਾ ੫੯੦)

ਨਾ ਹੀ ਰਾਜ-ਸੱਤਾ ਦਾ ਕੰਮ ਕੇਵਲ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਟੈਕਸ ਉਗਰਾਹ ਕੇ ਸਰਕਾਰੀ ਖਜ਼ਾਨੇ ਭਰਨਾ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਦੀ ਐਸ਼ੋ-ਇਸ਼ਰਤ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨਾ ਹੈ:

ਦਰਬੁ ਸੰਚਿ ਸੰਚਿ ਰਾਜੇ ਮੂਏ ਗਡਿ ਲੇ ਕੰਚਨ ਭਾਰੀ॥ (ਪੰਨਾ ੬੫੪)

ਉਹ ਸ਼ਾਸਕ ਜ਼ਰੂਰ ਮਾਰੇ ਜਾਣਗੇ, ਜੋ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਸੁਖਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਰਹਿਣਗੇ:

ਨਰਪਤਿ ਰਾਜੇ ਰੰਗ ਰਸ ਮਾਣਹਿ ਬਿਨੁ ਨਾਵੈ ਪਕੜਿ ਖੜੇ ਸਭਿ ਕਲਘਾ॥

(ਪੰਨਾ ੭੩੧)

ਰਾਜ-ਸੱਤਾ ਦਾ ਕਰਤੱਵ ਪਰਜਾ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਹੈ। ਉਹ ਰਾਜੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ 'ਰਤੁ ਪੀਣੇ ਰਾਜੇ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਹਿੰਸਕ ਜਾਨਵਰ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ, ਦਾ ਸਾਰਾ ਰਾਜ-ਤੰਤ੍ਰ ਪਰਜਾ ਦੀ ਲੁੱਟ-ਖਸ਼ੋਟ ਉੱਤੇ ਹੀ ਲੱਗਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ:

ਰਾਜੇ ਸੀਹ ਮੁਕਦਮ ਕੁਤੇ॥ ਜਾਇ ਜਗਾਇਨਿ ਬੈਠੇ ਸੁਤੇ॥

ਚਾਕਰ ਨਹਦਾ ਪਾਇਨਿ ਘਾਉ॥ ਰਤੁ ਪਿਤੁ ਕੁਤਿਹੋ ਚਟਿ ਜਾਹੁ॥ (ਪੰਨਾ ੧੨੮੮)

ਜਿੱਥੇ ਰਾਜ-ਸੱਤਾ ਪਰਜਾ ਵਿਚ ਏਕਤਾ ਨਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਸਕੇ। ਜਿੱਥੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਪਰਜਾ ਵਿਚ ਆਪਸੀ ਮੱਤਭੇਦ ਹੋਣ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਰਾਜ-ਸੱਤਾ ਅਤੇ ਪਰਜਾ ਵਿਚ ਪਾੜਾ ਹੋਵੇ, ਉਥੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਸਥਾਈ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ, ਅਸਥਿਰਤਾ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰੀ ਵਾਤਾਵਰਨ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਏਕਤਾ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਰਾਜ ਆਪਣੇ ਲਕਸ਼ ਵਿਚ ਨਾਕਾਮ ਹੈ:

ਰਈਅਤਿ ਰਾਜੇ ਦੁਰਮਤਿ ਦੋਈ॥ ਬਿਨੁ ਸਤਿਗੁਰ ਸੇਵੇ ਏਕੁ ਨ ਹੋਈ॥

ਏਕੁ ਧਿਆਇਨਿ ਸਦਾ ਸੁਖੁ ਪਾਇਨਿ ਨਿਹਚਲੁ ਰਾਜੁ ਤਿਨਾਹਾ ਹੇ॥੩॥

(ਪੰਨਾ ੧੦੫੭)

ਇਸ ਕਰਕੇ ਰਾਜ-ਸਿੰਘਾਸਣ ਉੱਤੇ ਉਹੋ ਵਿਅਕਤੀ ਸ਼ੋਭਿਤ ਹੋਣ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੰਭਾਲਣ ਦੀਆਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਹੋਣ, ਜੋ ਸੱਚ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਭੇਦਭਾਵ (ਦੂਜੇ ਭਾਇ) ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠ ਕੇ ਸਭ ਨਾਲ ਨਿਆਂ ਕਰਨ ਦੇ ਆਪਣੇ ਮੂਲ-ਕਰਤੱਵ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨਾਲ ਕਰ ਸਕੇ:

- ਤਖਤਿ ਰਾਜਾ ਸੋ ਬਹੈ ਜਿ ਤਖਤੈ ਲਾਇਕ ਹੋਈ॥

ਜਿਨੀ ਸਚੁ ਪਛਾਣਿਆ ਸਚੁ ਰਾਜੇ ਸੇਈ॥

ਏਹਿ ਭੂਪਤਿ ਰਾਜੇ ਨ ਆਖੀਅਹਿ ਦੂਜੈ ਭਾਇ ਦੁਖੁ ਹੋਈ॥ (ਪੰਨਾ ੧੦੮੮)

- ਰਾਜੇ ਚੁਲੀ ਨਿਆਵ ਕੀ ਪੜਿਆ ਸਚੁ ਧਿਆਨੁ॥ (ਪੰਨਾ ੧੨੪੦)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਕੇ ਅਤੇ ‘ਕੇਤੀਆ ਬਾਣੀ’ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੇ ਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਤੀ ਤੰਗ ਨਜ਼ਰੀਆ ਵੀ ਦੂਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਮਾਨਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਤਕਰੇ ਦਾ ਤਾਂ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਸੰਭਵ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਜਾਨਵਰਾਂ ਅਤੇ ਪੰਛੀਆਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਵੀ, ਬਲਕਿ ਜੜ੍ਹ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਵੀ ਇਲਾਹੀ ਸੱਚ ਦਾ ਦਰਜਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹਿਰਦੇ ਨਾਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

ਚਾਤ੍ਰਕ ਮੋਰ ਬੋਲਤ ਦਿਨੁ ਰਾਤੀ ਸੁਨਿ ਘਨਿਹਰ ਕੀ ਘੋਰ॥੨॥

ਜੋ ਬੋਲਤ ਹੈ ਮ੍ਰਿਗ ਮੀਨ ਪੰਖੇਰੁ ਸੁ ਬਿਨੁ ਹਰਿ ਜਾਪਤ ਹੈ ਨਹੀ ਹੋਰ॥

(ਪੰਨਾ ੧੨੬੫)

ਇਥੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਸਮੁੱਚੀ ਮਾਨਵਤਾ ਕੀ ਸਾਰੀ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਬੋਲ-ਅਬੋਲ ਇਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਇਕ ਮਹਾਂ-ਨਾਦ ਵਿਚ ਇੱਕ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਅੱਗ ਦੇ ਸ਼ੋਅਲੇ ਅੱਗ ਵਿਚ, ਜਾਂ ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਪਾਣੀ ਵਿਚ, ਜਾਂ ਧੂੜ ਦੇ ਕਿਣਕੇ ਧੂੜ ਵਿਚ, ਜਾਂ ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਸੂਰਜ ਵਿਚ। ਸਮਸਤ ਬੋਲੀਆਂ ਇਕ ਪਰਮ ਬੋਲੀ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਹੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਬੰਧੀ ਸਮੂਹ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਮੂਲੋਂ ਮਿਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਿਚ ਗੂੰਜਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਨਾਦ ਇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਕਹਿਣਾ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਛੋਟੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਪੂਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਨੂੰ ਇਕ ਸੂਤਰ ਵਿਚ ਪਰੋਣ ਵਾਸਤੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਇਸ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਨਜ਼ਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਮਾਨਵਤਾਵਾਦ ਦੇ ਪਰਮ-ਮਨੋਰਥਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਮਨੁੱਖਤਾ, ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਚਾਹਵਾਨ ਹੋਵੇਗੀ ਤਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਉਚੇਰੀ ਸੇਧ ਉਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇਗੀ ਕੇਵਲ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਹੀ ਪਰਮ-ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਨਜ਼ਰ ਆਵੇਗੀ।

ਸਰਬ-ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ : ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ

-ਸ. ਸੁਖਬੀਰ ਸਿੰਘ ਪੰਨਵਾਂ*

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਸਾਰੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਇਕ ਧਾਗੇ ਵਿਚ ਪਰੋਇਆ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਨਾ ਟੁੱਟਣ ਵਾਲੀ ਨਫਰਤ ਤੇ ਹੰਕਾਰ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੰਧ ਨੂੰ ਤੋੜਿਆ। ਸਮਾਜ ਦੀ ਹਰ ਅਖੌਤੀ ਧਿਰ ਨੂੰ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦਾ ਰਾਹ ਦਿਖਾਇਆ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਵਾਇਆ ਕਿ ਸਭ ਧਰਮਾਂ, ਨਸਲਾਂ, ਕੌਮਾਂ, ਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਰੱਬ ਸਰਬ-ਸਾਂਝਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਅੰਕਿਤ ਮਨੁੱਖੀ ਬਰਾਬਰਤਾ ਨੂੰ ਡੰਕੇ ਦੀ ਚੋਟ ਨਾਲ ਐਲਾਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਇੱਕੋ ਪਿਤਾ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਤੇ ਭਾਈ ਹਨ:

ਏਕੁ ਪਿਤਾ ਏਕਸ ਕੇ ਹਮ ਬਾਰਿਕ ਤੂ ਮੇਰਾ ਗੁਰ ਹਾਈ॥ (ਪੰਨਾ ੬੧੧)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਾਰੰਭਕ ‘ੴ’ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਸਾਨੂੰ ਸਭ ਨੂੰ ਏਕਤਾ ਦੀ ਮਾਲਾ ਵਿਚ ਪਰੋਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਅੰਦਰ ਸਮੁੱਚੀ ਮਾਨਵਤਾ ਨੂੰ ਇਕ ਸਮਾਨ ਸਮਝਣ, ਆਪਸੀ ਵਿਤਕਰਿਆਂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠਣ ਦਾ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

- ਸਭੁ ਕੋ ਮੀਤੁ ਹਮ ਆਪਨ ਕੀਨਾ ਹਮ ਸਭਨਾ ਕੇ ਸਾਜਨ॥ (ਪੰਨਾ ੬੨੧)

- ਸਭੈ ਘਟ ਰਾਮੁ ਬੋਲੈ ਰਾਮਾ ਬੋਲੈ॥

ਰਾਮ ਬਿਨਾ ਕੋ ਬੋਲੈ ਰੇ॥

(ਪੰਨਾ ੯੮੮)

ਮਿੱਤਰਤਾ ਭਰਪੂਰ ਵਿਵਹਾਰ ਰੱਖਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਵਰਨ-ਵੰਡ ਉੱਪਰ ਕਰਾਰੀ ਚੋਟ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ ਵੰਡ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ। ਧਰਮ, ਨਸਲ, ਜਾਤ-ਪਾਤ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠ ਕੇ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਝੋਲੀ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕੁਦਰਤ ਨੇ ਸਾਡੀ ਸਰੀਰਿਕ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ ਤਾਂ ਇਹ ਵੰਡੀਆਂ ਨਿਰਮੂਲ ਹਨ:

ਜਾਤੀ ਦੈ ਕਿਆ ਹਥਿ ਸਚੁ ਪਰਖੀਐ॥

ਮਹੁਰਾ ਹੋਵੈ ਹਥਿ ਮਰੀਐ ਚਖੀਐ॥

(ਪੰਨਾ ੧੪੨)

ਸਗੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਵੰਡ ਨੂੰ ਥੋਥੀ ਦੱਸਦੇ ਹੋਏ ਅਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਵੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਸਨਾਤਨੀ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸਨ। ਉਚ-ਨੀਚ, ਸੁੱਚ-ਭਿੱਟ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਕਰੜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅੰਦਰ ਛੁਟਿਆਇਆ ਗਿਆ ਹੈ:

* ਪਿੰਡ ਪੰਨਵਾਂ, ਡਾਕ: ਕਾਲਾ ਅਫਗਾਨਾ, ਤਹਿ: ਬਟਾਲਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ। ਮੋ: ੯੯੧੪੦-੦੨੦੬੦

ਨੀਚਾ ਅੰਦਰਿ ਨੀਚ ਜਾਤਿ ਨੀਚੀ ਹੂ ਅਤਿ ਨੀਚੁ॥

ਨਾਨਕੁ ਤਿਨ ਕੈ ਸੰਗਿ ਸਾਥਿ ਵਡਿਆ ਸਿਉ ਕਿਆ ਰੀਸ॥ (ਪੰਨਾ ੧੫)

ਸਾਕਾਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੰਗਤ, ਸੰਗਤ, ਸੇਵਾ ਵਰਗੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਵਾਏ ਗਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਸਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੜ੍ਹੋਂ ਉਖਾੜ ਦਿੱਤਾ। ਸਰਬ-ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦਾ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਵਿਚਾਰ ਪਰਪੱਕ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਥੇ ‘ਰਾਣਾ ਰੰਕੁ ਬਰਾਬਰੀ’ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਹੀ ਉਸ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਸਮਾਨ ਤੱਤਾਂ ਤੋਂ ਬਣੇ ਹਨ, ਉਸ ਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਹਨ, ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ:

ਸਭੇ ਸਾਝੀਵਾਲ ਸਦਾਇਨਿ ਤੂੰ ਕਿਸੈ ਨ ਦਿਸਹਿ ਬਾਹਰਾ ਜੀਉ॥ (ਪੰਨਾ ੯੭)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਰਜ ਕਰ ਕੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ, ਉਚ-ਨੀਚ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਰੂਪ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸਿਰ ਝੁਕਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਨਾਲ ਹੀ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਵੀ ਪੂਰਾ ਸਤਿਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਪ੍ਰਤੱਖ ਏਕਤਾ ਤੇ ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਸਬੂਤ ਹੈ:

ਫਰੀਦਾ ਖਾਲਕੁ ਖਲਕ ਮਹਿ ਖਲਕ ਵਸੈ ਰਬ ਮਾਹਿ॥

ਮੰਦਾ ਕਿਸ ਨੋ ਆਖੀਐ ਜਾਂ ਤਿਸੁ ਬਿਨੁ ਕੋਈ ਨਾਹਿ॥ (ਪੰਨਾ ੧੩੮੧)

ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਾਣੀ-ਮਾਤਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ‘ਇਹੁ ਜਗੁ ਵਾੜੀ ਮੇਰਾ ਪ੍ਰਭੂ ਮਾਲੀ’ ਨੂੰ ਪ੍ਰਪੱਕ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਹੋ ਨਿੱਬੜਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਤਕਰੇ ਦਾ ਝਲਕਾਰਾ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਉਹ ਖਲਕਤ ਵਿਚ ਖਾਲਕ ਨੂੰ ਵਿਚਰਦੇ ਦੇਖ ਕੇ ਵਿਗਸਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਭਾਈ ਘਨੱਈਆ ਜੀ ਵਾਂਗ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸਭ ਥਾਈਂ ਰਵਿਆ ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਮੁੱਚੀ ਮਾਨਵਤਾ ਉਸ ਲਈ ਇਕ ਸਮਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਸੋਚ ਕੋਹਾਂ ਦੂਰ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ:

ਨਾ ਕੋ ਬੈਰੀ ਨਹੀ ਬਿਗਾਨਾ ਸਗਲ ਸੰਗਿ ਹਮ ਕਉ ਬਨਿ ਆਈ॥

(ਪੰਨਾ ੧੨੯੯)

ਗੱਲ ਕੀ ਸਰਬ-ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ‘ਸਮੁੱਚੀ ਲੋਕਾਈ’ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਜੋ ਆਪਣੇ ਇਸ ਨਿੱਘੇ ਪਿਆਰ ਰਾਹੀਂ ਸਮੁੱਚੀ ਮਾਨਵਤਾ ਨੂੰ ਇਕ ਮੰਚ ’ਤੇ ਇਕੱਠਿਆਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਸੁਖਾਂ ਦੇ ਸਾਗਰ : ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ

-ਭਾਈ ਰੇਸ਼ਮ ਸਿੰਘ*

ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਧਨ-ਦੌਲਤ ਦੀ ਖਾਤਰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਕਾਰੋਬਾਰ, ਨੌਕਰੀ, ਵਪਾਰ ਜਾਂ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਣਜ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਧਨ-ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਖਾਤਰ ਦੇਸ਼ਾਂ-ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੈਸਾ ਕਮਾਉਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਹੀ ਦੌੜ-ਭੱਜ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਐਸੀ ਕਿਰਤ-ਕਮਾਈ ਕਰਨੀ ਵੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਪਰ ਐਸਾ ਵੀ ਨਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੁਨਿਆਵੀ ਕੰਮਾਂਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਏਨਾ ਧੱਸ ਜਾਵੇ ਕਿ ਜਿਸ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਨਾਮ ਜਪਣ ਅਤੇ ਚੰਗੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਇਹ ਬਿੱਲਕੁਲ ਹੀ ਭੁੱਲ ਜਾਵੇ। ਆਮ ਹੀ ਧਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ : “ਰਾਮ ਵਧਾਇ ਸੋ ਵਧੇ ਬਲ ਕਰ ਵਧੇ ਨਾ ਕੋਇ।” ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਹਰ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਰੱਬ ਆਪ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾ ਕਰੇ, ਇਸਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਾਰੋਬਾਰ, ਨੌਕਰੀ ਜਾਂ ਵਪਾਰ ਆਦਿ ਵਿਚ ਕੋਈ ਬਰਕਤ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਥਾਇ ਹੀ ਧੰਨ ਧੰਨ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ੧੯ਵੀਂ ਅਸਟਪਦੀ ਦੀ ਦੂਜੀ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਧਨ, ਸੋਭਾ ਅਤੇ ਸੁਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪਿਆਰਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਕੋਈ ਗੁਰੂ ਕਾ ਪਿਆਰਾ ਸਿੱਖ ਪਵਿੱਤਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਇਸ ਪਿਆਰੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਪਣੇ ਹਿਰਦੇ ਅੰਦਰ ਕਮਾਈ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ, ਐਸੇ ਸਿੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਧਨ, ਸੋਭਾ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਸੁਖ ਉਸ ਦੇ ਅੱਗੇ ਪਿੱਛੇ ਭੱਜੇ ਫਿਰਨਗੇ। ਸੋ ਹਰ ਸਿੱਖ ਲਈ ਕਮਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਮਹਾਨ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੈ:

ਜਿਸੁ ਧਨ ਕਉ ਚਾਰਿ ਕੁੰਟ ਉਠਿ ਧਾਵਹਿ॥ ਸੋ ਧਨੁ ਹਰਿ ਸੇਵਾ ਤੇ ਪਾਵਹਿ॥

ਮਹਾਨ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਪਿਆਰੇ ਸਿੱਖਾ, ਜਿਸ ਧਨ ਦੀ ਖਾਤਰ ਤੂੰ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਚੌਹਾਂ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਜਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ-ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਕਮਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਤੁਰਿਆ ਫਿਰਦਾ ਹੈਂ, ਪਿਆਰਿਆ, ਤੂੰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਪਿਆਰਾ ਹੁਕਮ ਮੰਨ ਲੈ ਅਤੇ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਉੱਠ ਕੇ, ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਅਤੇ ਪਾਵਨ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਨਿਤਨੇਮ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਕਰਿਆ ਕਰ, ਐਸਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹਰ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਆਪ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿਣਗੇ। ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਹਿਰਦੇ ਅੰਦਰ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਸਦਾ ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਕਰ, ਵੇਖੀਂ ਤੇਰੇ ਮਨੁੱਖਾ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਤਮਾਮ

* # ੨, ਸਰਦਾਰ ਐਵੀਨਿਊ, ਮਜੀਠਾ ਰੋਡ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ । ਮੋ: ੯੮੧੫੧-੪੩੫੨੯

ਬਰਕਤਾਂ ਤੇਰੇ ਪਿੱਛੇ-ਪਿੱਛੇ ਲੱਗੀਆਂ ਫਿਰਨਗੀਆਂ।

ਜਿਸੁ ਸੁਖ ਕਉ ਨਿਤ ਬਾਛਹਿ ਮੀਤ॥ ਸੋ ਸੁਖੁ ਸਾਧੂ ਸੰਗਿ ਪਰੀਤਿ॥

ਜਿਹੜੇ ਸੁਖਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਦੌੜ-ਭੱਜ ਕਰਦਾ ਹੈਂ, ਤੂੰ ਰੱਬ ਦੇ ਪਿਆਰੇ ਸਿੱਖਾਂ, ਸਾਧੂਆਂ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰ ਕੇ ਤਾਂ ਵੇਖ, ਤੇਰੇ ਲੋਕ ਅਤੇ ਪਰਲੋਕ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਦੁਨਿਆਵੀ ਅਤੇ ਆਤਮਿਕ ਸੁੱਖ ਸਦਾ ਵਰਤਦੇ ਹੀ ਰਹਿਣਗੇ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਤੇਰਾ ਜੀਵਨ ਏਸ ਸੁਹਾਵਣੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਅਨੰਦਮਈ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।

ਜਿਸੁ ਸੋਭਾ ਕਉ ਕਰਹਿ ਭਲੀ ਕਰਨੀ॥ ਸਾ ਸੋਭਾ ਭਜੁ ਹਰਿ ਕੀ ਸਰਨੀ॥

ਜਿਹੜੀ ਦੁਨਿਆਵੀ ਸੋਭਾ ਦੀ ਖਾਤਰ ਤੂੰ ਰਾਤ-ਦਿਨ ਭੱਜਾ ਫਿਰਦਾ ਹੈਂ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੋਭਾ ਮਿਲੇ, ਐਸੀ ਬਿਰਤੀ ਛੱਡ ਕੇ, ਤੂੰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਧੰਨ ਧੰਨ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਆ ਕੇ, ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰਨ ਲੱਗ ਜਾ, ਮਹਾਨ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਆਪਣੇ ਪਵਿੱਤਰ ਚਰਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਤੈਨੂੰ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੋਭਾ ਆਪ ਦੇ ਕੇ, ਤੇਰਾ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੱਸ ਆਪ ਵਧਾ ਦੇਣਗੇ।

ਅਨਿਕ ਉਪਾਵੀ ਰੋਗੁ ਨ ਜਾਇ॥ ਰੋਗੁ ਮਿਟੈ ਹਰਿ ਅਵਖਧੁ ਲਾਇ॥

ਤੇਰੇ ਤਨ ਦੇ ਅਤੇ ਮਨ ਦੇ ਰੋਗ, ਤੇਰੇ ਆਪਣੇ ਯਤਨ ਕੀਤਿਆਂ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੋਣੇ, ਤੂੰ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਪਿਆਰੇ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਦਵਾਈ ਪੀ ਕੇ ਤਾਂ ਵੇਖ, ਤੇਰੇ ਮਨ ਦੀ ਹਉਮੈ ਦੇ ਰੋਗ ਅਤੇ ਤਨ ਦੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੋਗ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਆਪਣੀ ਰਹਿਮਤ ਸਦਕਾ ਆਪ ਨਾਸ ਕਰ ਦੇਣਗੇ।

ਸਰਬ ਨਿਧਾਨ ਮਹਿ ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਨਿਧਾਨੁ॥ ਜਪਿ ਨਾਨਕ ਦਰਗਹਿ ਪਰਵਾਨੁ॥

ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਪਿਆਰਿਆ, ਸਭ ਖਜ਼ਾਨਿਆਂ ਦਾ ਮੂਲ, ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਹੀ ਹੈ, ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਹਿਰਦੇ ਅੰਦਰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਸਦਾ ‘ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ’ ਜਪਦਾ ਹੀ ਰਿਹਾ ਕਰ, ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸਿਮਰਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਤੂੰ ਰੱਬ ਦੀ ਸੱਚੀ ਦਰਗਾਹ ਵਿਚ ਸਦਾ-ਸਦਾ ਲਈ ਪ੍ਰਵਾਨ ਹੋ ਜਾਵੇਂਗਾ।

ਸਤਿਗੁਰੂ ਧੰਨ ਧੰਨ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਆਪਣੀ ਪਾਵਨ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਬੋਲਾਂ ਵਿਚ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਪਿਆਰਿਆ, ਸਾਰੇ ਸੁਖਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਾਮ-ਸਿਮਰਨ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਹੋਣੀ ਹੈ। ਯਾਦ ਰੱਖਿਉ, ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਮਾਇਆ ਧਨ ਨਾਲ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਤਮਾਸ਼ ਸੁੱਖ ਤਾਂ ਖਰੀਦ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਮਾਇਆ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਹਿਰਦੇ ਅੰਦਰ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਅਨੰਦ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਖਰੀਦ ਸਕਦਾ। ਸੋ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੋਈ ਮਨੁੱਖ ਸੂਰਜ ਵੱਲ ਪਿੱਠ ਕਰ ਕੇ ਤੁਰੇ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦਾ

ਪਰਛਾਵਾਂ ਉਸ ਦੇ ਅੱਗੇ-ਅੱਗੇ ਭੱਜਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਜੇ ਕੋਈ ਮਨੁੱਖ ਸੂਰਜ ਵੱਲ ਮੂੰਹ ਕਰ ਕੇ ਤੁਰੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਪਰਛਾਵਾਂ ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ-ਪਿੱਛੇ ਭੱਜਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪਣੀ ਪਿੱਠ ਗੁਰੂ ਵੱਲ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਯਾਨੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਹੰਕਾਰ ਵਿਚ ਹੀ ਮਸਤ ਹੋਇਆ ਫਿਰਦਾ ਹੈ ਐਸੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਧਨ ਅਤੇ ਸੁੱਖ ਸਦਾ ਉਸ ਦੇ ਅੱਗੇ-ਅੱਗੇ ਹੀ ਭੱਜਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਜਿਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਵੀ ਹੱਥ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਬਰਕਤ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਜਿਹੜਾ ਸਿੱਖ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ, ਆਪਣਾ ਮੁੱਖ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਵੱਲ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਯਾਨੀ ਕਿ ਨਾਮ ਜਪਦਾ ਹੋਇਆ ਹਰ ਵਕਤ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਧਨ, ਸੋਭਾ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਸੁੱਖ ਐਸੇ ਸਿੱਖ ਦੇ ਸਦਾ ਮਗਰ-ਮਗਰ ਹੀ ਭੱਜੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਸੋ, ਜਿਸ ਸਿੱਖ ਨੇ ਵੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਦਰ ਤੋਂ ਲੋਕ ਅਤੇ ਪਰਲੋਕ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਸੁੱਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੇ ਹੋਣ, ਉਹ ਸਿੱਖ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਉੱਪਰ ਦਿੱਤੇ ਪਾਵਨ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਪਣੇ ਹਿਰਦੇ ਅੰਦਰ ਕਮਾਈ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਕਰੇ ਅਤੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਇਸ ਪਿਆਰੇ ਹੁਕਮ ਮੁਤਾਬਕ ਸਦਾ ਹੀ ਅਪਣੇ ਹਿਰਦੇ ਅੰਦਰ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰਦਾ ਹੀ ਰਹੇ। ■

ਪੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ

ਸਫਾ ੧੩ ਦਾ ਬਾਕੀ ਹਿੱਸਾ)

੭. ਏਕ ਮੂਰਤ ਅਨੇਕ ਦਰਸ਼ਨ, ਲਾਇਲਪੁਰ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਜਲੰਧਰ, ੧੯੬੭, ਸਫਾ ੮੨.
੮. ਸ੍ਰੀ ਦੁਸ਼ਟ ਦਮਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਭਾਈ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਮਿਤੀਹੀਨ, ਸਫਾ ੭੧੦-੧੨.
੯. ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨਕੋਸ਼, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, ੧੯੬੦, ਸਫਾ ੪੬੫.
੧੦. ਸਿੱਖੀ ਸਿਧਾਂਤ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼ ਬਿਊਰੋ, ਕਲਗੀਧਰ ਟਰੱਸਟ, ਬੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ, ੨੦੦੫, ਸਫਾ ੧੯੩/
੧੧. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ੧੯੯੩.
੧੨. ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਵਿਆਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ੧੯੮੦, ਪੰਨਾ ੯.
੧੩. ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪੰਜ ਤਖਤ।
੧੪. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਅਧਿਐਨ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪਟਿਆਲਾ, ੧੯੭੧, ਸਫਾ ੫੨-੬੦. ■

ਤਿੰਨ ਰੰਗ ਨਹੀਂ ਲੱਭਣੇ...

-ਡਾ. ਦਲੀਪ ਕੌਰ (ਟਿਵਾਣਾ)*

ਸਾਡਾ ਇਕ ਲੋਕ-ਗੀਤ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ‘ਤਿੰਨ ਰੰਗ ਨਹੀਂ ਲੱਭਣੇ, ਹੁਸਨ, ਜਵਾਨੀ, ਮਾਪੇ।’

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੋ ਰੰਗ ਹੁਸਨ ਅਤੇ ਜਵਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕਦੇ ਫੇਰ ਕਰਾਂਗੇ, ਅੱਜ ਸਿਰਫ਼ ਤੀਜੇ ਰੰਗ, ਮਾਪਿਆਂ ਵੱਲ ਚੱਲਦੇ ਹਾਂ। ਸੋਚਦੀ ਹਾਂ, ਕਿੱਡੇ ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤ ਨੇ ਉਹ ਲੋਕ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਂ-ਪਿਉ ਜਿਉਂਦੇ ਨੇ। ਕਦੇ ਮੇਰੇ ਬਾਪੂ ਜੀ ਤੇ ਬੇਜੀ ਵੀ ਜਿਉਂਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਿਉਂਦਿਆਂ ਕਦੇ ਖਿਆਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਇਆ ਕਿ ਇਕ ਦਿਨ ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੋਣਗੇ।

ਮੇਰੇ ਇਕ ਨਾਵਲ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ, ‘ਰਿਣ ਪਿੱਤਰਾਂ ਦਾ’ ਪਰ ਮੇਰਾ ਬੇਟਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਖਦਾ ਹੈ, ‘ਰਿਣ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦਾ’। ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਇਸ ਗੱਲ ਉਪਰ ਹੱਸ ਛੱਡਦੀ ਸੀ ਪਰ ਹੁਣ ਲੱਗਦੇ ਸਾਡੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਇਹੋ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਪਿੱਤਰਾਂ ਦੇ ਰਿਣ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਕੇ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਕੁਝ ਵੀ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਪਰ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਇਹ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਕਲਯੁੱਗ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਜਨਮਾਂ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਉਹਦੇ ਘਰ ਬੱਚੇ ਬਣ ਕੇ ਜੰਮਣਗੇ। ਮਤਲਬ ਹੈ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦੁੱਖ ਤੁਹਾਡੇ ਬੱਚੇ ਹੀ ਦੇਣਗੇ।

ਕਿਉਂ? ਪਰ ਕਿਉਂ? ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮਾਪਿਆਂ ਨਾਲ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਅਸੀਂ ਹੀ ਤਾਂ ਮਾਡਲ ਹਾਂ। ਸਾਡੀ ਇਕ ਲੋਕ-ਕਥਾ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਪੁੱਤਰ ਆਪਣੇ ਬੁੱਢੇ ਬਾਪ ਨੂੰ ਬੇਲੋੜਾ ਸਮਝ ਕੇ ਇਕ ਰਾਤ ਖੂਹ ਵਿਚ ਸੁੱਟਣ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਸੁੱਟਣ ਲੱਗਿਆ ਤਾਂ ਬਾਪ ਬੋਲਿਆ, “ਇਸ ਖੂਹ ਵਿਚ ਨਾ ਸੁੱਟ, ਇਥੇ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਬਾਪ ਸੁੱਟਿਆ ਸੀ।” ਅਗਲੇ ਖੂਹ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਬਜ਼ੁਰਗ ਨੇ ਆਖਿਆ, “ਇਥੇ ਵੀ ਨਾ ਸੁੱਟ ਇਥੇ ਮੇਰੇ ਬਾਪ ਨੇ ਆਪਣਾ ਬਾਪ ਸੁੱਟਿਆ ਸੀ।” ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਖੂਹ ’ਤੇ ਗਏ ਤਾਂ ਉਹ ਬੋਲਿਆ, “ਨਾ ਇਥੇ ਵੀ ਨਾ ਸੁੱਟੀਂ, ਇਥੇ ਮੇਰੇ ਬਾਪ ਦੇ ਬਾਪ ਨੇ ਆਪਣਾ ਬਾਪ ਸੁੱਟਿਆ ਸੀ।” ਤੇ ਲੜਕੇ ਨੂੰ ਸਮਝ ਆ ਗਈ ਕਿ ਕੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਮੇਰਾ ਪੁੱਤਰ ਵੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਇਉਂ ਹੀ ਕਰੇਗਾ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਬਾਪ ਨੂੰ ਘਰ ਮੋੜ ਲਿਆਇਆ।

ਪਰ ਸਦੀਆਂ ਨੂੰ ਛਾਣ ਕੇ ਲੱਭੀਆਂ ਲੋਕ-ਵੇਦ ਦੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਆਇਤਾਂ

* # ਬੀ-੧੩, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ।

ਵੱਲ ਹੁਣ ਸਾਡਾ ਧਿਆਨ ਹੀ ਕਿੱਥੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ? ਟੀ.ਵੀ. ਸਾਨੂੰ ਸੋਚਣ ਦਾ ਵਕਤ ਹੀ ਕਿੱਥੇ ਦਿੰਦਾ ਹੈ

ਆਖਦੇ ਨੇ ਅਕਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਮਾਂ ਮਰੀ ਤਾਂ ਉਹ ਰੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਆਖਿਆ, “ਬਾਦਸ਼ਾਹ! ਆਪ ਨੂੰ ਕਾਹਦਾ ਘਾਟਾ ਹੈ, ਆਪ ਕਿਉਂ ਰੋਂਦੇ ਹੋ?” ਤਾਂ ਅਕਬਰ ਨੇ ਆਖਿਆ, “ਮਾਂ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਮੈਨੂੰ ‘ਵੇ ਅਕਬਰ’ ਕਿਸੇ ਨੇ ਨਹੀਂ ਆਖਣਾ।” ਮਾਂ ਨੇ ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਮੁਫਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ। ਮਾਂ ਹੀ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਖੂਨ ਨਾਲ ਸਿੰਜ ਕੇ ਇਕ ਬੀਜ ਤੋਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਬੱਚਾ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਕੁੰਜਾਂ ਵਾਂਗ ਚੱਤੋ-ਪਹਿਰ ਉਸ ਵਿਚ ਧਿਆਨ ਰੱਖ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਡਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਸ ਦੀ ਤੰਦਰੁਸਤੀ, ਉਸ ਦੀ ਸਲਾਮਤੀ, ਉਸ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਲਈ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ, ਦੁਆਵਾਂ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਵੀ ਸਭ ਕੁਝ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਇਵਜ਼ਾਨਾ ਮੰਗਿਆਂ।

ਪਾਲ-ਪੋਸ ਕੇ ਜਦੋਂ ਬੂਟਾ ਫਲ ਦੇਣ ਜੋਗਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਬਿਗਾਨੀ ਕੁੜੀ ਵਿਆਹ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣਾ ਪੁੱਤਰ ਉਸ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਨਾਲ ਅਸੀਸਾਂ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ‘ਦੁੱਧੀਂ ਨਹਾਵੇਂ, ਪੁੱਤੀਂ ਫਲੇਂ!’

ਬਿਗਾਨੀ ਧੀ ਆ ਕੇ ਸਮਝਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮੇਰਾ ਪਤੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪਤੀ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਕਿਸੇ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ।

ਵਹੁਟੀ, ਪਤੀ ਕੋਲ ਮਾਂ ਦੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ-ਮੋਟੀਆਂ, ਸੱਚੀਆਂ, ਝੂਠੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਲਗਾਉਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਪੁੱਤਰ ਨੇ ਮਾਂ ਕੋਲੋਂ ਜਵਾਬ-ਤਲਬੀ ਤਾਂ ਕਰਨੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਉਹ ਉਂਵ ਹੀ ਪਾਸਾ ਜਿਹਾ ਵੱਟ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਮਾਂ ਨੂੰ ਬੁਰਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਗੁੱਸਾ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਦਾ ਇਲਾਜ ਵਹੁਟੀ ਆਪਣਾ ਅੱਡ ਘਰ ਬਣਾ ਕੇ ਰਹਿਣ ਵਿਚ ਲੱਭਦੀ ਹੈ। ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਵਹੁਟੀ ਦੀ ਗੱਲ ਆਖਰ ਮੰਨਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਮਾਂ-ਬਾਪ ਰੋਕਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਨਹੀਂ ਰੋਕ ਸਕਦੇ। ਮਗਰੋਂ ਤਾਂ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਨੂੰ ਖ਼ਤ ਪਾਉਣਾ, ਫੋਨ ਕਰਨਾ, ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਭੇਜਣੀ, ਬਿਮਾਰੀ-ਠਮਾਰੀ ਵੇਲੇ ਪਤਾ ਲੈਣ ਚਲੇ ਜਾਣਾ ਜਾਂ ਕੋਲ ਲੈ ਆਉਣਾ; ਕੋਈ ਵੀ ਗੱਲ ਵਹੁਟੀ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੀ ਤੇ ਬੰਦਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਗੱਲੋਂ ਘਰ ਵਿਚ ਕਲੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਪਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਨਾਲੇ ਹੁਣ ਉਹ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਰੱਖੇ ਕਿ ਮਾਪਿਆਂ ਦਾ?

ਵਹੁਟੀ ਦੇਖਦੀ ਹੈ ਕਿ ਹੋਰ ਤਾਂ ਸਭ ਠੀਕ ਹੈ ਪਰ ਉਹਦਾ ਆਦਮੀ ਕਈ ਵਾਰੀ ਨਿੱਕੀ-ਨਿੱਕੀ ਗੱਲ ਤੋਂ ਖਿਝ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਈ ਵਾਰੀ ਦੇਰ ਨਾਲ ਬਾਹਰੋਂ ਮੁੜਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਰਾਬ ਵੀ ਆਮ ਹੀ ਪੀ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਕੁਝ ਆਖੇ ਤਾਂ ਆਕੜ ਕੇ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੀ ਕਿ ਆਦਮੀ ਤਾਂ ਦਰੱਖਤ ਵਾਂਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਗਰ

ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਦੀ ਉਹ ਟਾਹਣੀ ਕੱਟ ਦਿਓਗੇ ਜੋ ਮਾਂ ਵੱਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਟਾਹਣੀ ਕੱਟ ਦਿਓਗੇ ਜੋ ਬਾਪ ਵੱਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਤੋਂ ਦੂਰ ਤਾਂ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ਪਰ ਟਾਹਣੀਆਂ ਕੱਟਣ ਨਾਲ ਜਿਹੜੇ ਜ਼ਖਮ ਹੋਣਗੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੀੜ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਰਦ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਔਖਿਆਂ ਕਰਨਗੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਘਰ, ਉਸ ਦੇ ਔਖੇ ਮਨ ਤੋਂ ਕਿਵੇਂ ਬਚੇਗਾ? ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੋਹ-ਮਮਤਾ ਦੀਆਂ ਜਿੰਨੀਆਂ ਟਾਹਣੀਆਂ ਤੁਸੀਂ ਕੱਟੀ ਜਾਓਗੇ, ਓਨੇ ਹੀ ਜ਼ਖਮ ਬੰਦੇ ਦੇ ਲੱਗਦੇ ਜਾਣਗੇ। ਫਿਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜ਼ਖਮੀ ਬੰਦੇ ਕੋਲੋਂ ਤੁਸੀਂ ਹਾਸੇ ਖੇੜੋ, ਸੁਖ-ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੀ ਆਸ ਕਿਵੇਂ ਰੱਖ ਸਕਦੇ ਹੋ? ਅਸੀਂ ਇਹ ਵੀ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਬੱਚੇ ਸਾਰਾ ਵੇਲਾ ਇਹ ਸਭ ਦੇਖ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਉੱਪਰ ਛਪ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਲੋਕਾਂ ਆਖਦੇ ਨੇ ਕਿ ਮੇਰੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਧਰਤੀ ਵਰਗੀ, ਅੰਬਰ ਜਿੱਡੀ ਇਕ ਵੱਡੀ ਔਰਤ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਈ ਵਾਰੀ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਲਈ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੀਆਂ ਦੋਵੇਂ ਮਾਵਾਂ, ਮੇਰੇ ਅਚੇਤ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਬਾਪੂ ਜੀ ਗੁਜ਼ਰ ਗਏ ਸਨ, ਵੀਰਾ ਸਿਰਫ ਛੇ ਸਾਲ ਦਾ ਸੀ ਤੇ ਤਾਇਆ, ਚਾਚਾ ਕੋਈ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉੱਪਰੋਂ ਸਕੂਲ ਪੜ੍ਹਦੀਆਂ ਪੰਜ ਧੀਆਂ, ਸਥਿਤੀ ਬੜੀ ਡਾਵਾਂਡੋਲ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਡਰਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਡਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਉਦੋਂ ਬੇਜੀ ਨੇ ਆਖਿਆ, ‘ਮੈਂ ਰਾਤ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਕੀਰਤਨ ਸੋਹਿਲੇ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਦੀ ਹਾਂ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਅਸਮਾਨ ਜਿੱਡੀ ਉੱਚੀ ਲੋਹੇ ਦੀ ਵਾੜ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਐ ਤੇ ਸਵੇਰੇ ਜਦੋਂ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਦੀ ਹਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਵਾੜ ਖੁੱਲ੍ਹਦੀ ਹੈ। ਸੋ ਬੇਫ਼ਿਕਰ ਹੋ ਕੇ ਸੌਂ ਜਾਇਆ ਕਰੋ। ਨਾਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਇਕ ਚੋਰ ਕਿਸੇ ਦੇ ਘਰ ਵੜ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਕੀਰਤਨ ਸੋਹਿਲੇ ਦੇ ਪਾਠ ਨਾਲ ਲੋਹੇ ਦੀ ਵਾੜ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਫਸ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਸਾਨੂੰ ਸਭ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਬੇਜੀ ਦੇ ਪਾਠ ਕਰਨ ਨਾਲ ਨਾ ਸਿਰਫ ਰਾਤ ਨੂੰ ਸਗੋਂ ਦਿਨ ਵੇਲੇ ਵੀ ਸਾਡੇ ਸਾਰੇ ਜੀਆਂ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਲੋਹੇ ਦੀ ਵਾੜ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਨਹੀਂ ਦਿੱਸਦੀ ਪਰ ਕੋਈ ਸਾਡਾ ਨੁਕਸਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਯਕੀਨ ਨੇ ਨਾ ਸਿਰਫ ਸਾਨੂੰ ਆਨੋਂ-ਤੂਫਾਨੋਂ ਬਚਾਈ ਰੱਖਿਆ ਸਗੋਂ ਰੱਬ ਵਿਚ ਭਰੋਸਾ ਵੀ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ। ਸੋ ਜਿਹੜੇ ਮਾਪੇ ਸਾਡੇ ਆਪੇ ਦਾ ਧੁਰਾ ਹੁੰਦੇ ਨੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਾ ਸਿਰਫ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਸਗੋਂ ਧਰਮ-ਕਰਮ ਵੀ ਸਿਖਾਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਖਰੀ ਉਮਰੇ ਭੁਲਾ ਦੇਣਾ ਜਾਂ ਤਿਆਗ ਦੇਣਾ ਸੱਭਿਆ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ।

ਮਾਪੇ ਸਿਰਫ ਹੱਡ-ਮਾਸ ਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਣੇ ਹੁੰਦੇ, ਉਹ ਧਰਮ, ਅਰਥ, ਕਾਮ, ਮੋਕਸ਼, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਸੰਚਾਲਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਤੱਤ-ਸਾਰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ

ਸੰਭਾਲੀ, ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲਿਆਂਦੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਰਾਹੀਂ, ਸਾਡੇ ਭਵਿੱਖ ਲਈ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਹਿਚਾਣ ਦੇ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਯਤੀਮ ਬਣ ਕੇ ਜਿਊਣ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਵਾਲੇ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਬੱਚਾ ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਘਰ ਵਿਚ ਪਿਉ ਹੀ ਕਮਾ ਕੇ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਬਲਵਾਨ ਹੈ, ਉਸੇ ਦਾ ਹੁਕਮ ਚੱਲਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਕ ਦਿਨ ਕਮਜ਼ੋਰ ਜਿਹੇ ਬੁੱਢਾ, ਬੁੱਢੀ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਕੱਪੜੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਾਮੂਲੀ ਜਿਹੇ ਪਾਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਪਿਉ ਉੱਠ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੈਰੀਂ ਹੱਥ ਲਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਅਸੀਸਾਂ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਦਾਦਾ-ਦਾਦੀ ਸਨ। ਬਿਨਾਂ ਸਮਝਾਇਆਂ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਸਮਝ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪੈਸਾ, ਸਿਹਤ, ਰੋਅਬ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕੁਝ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਹਨ ਰਿਸ਼ਤੇ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਜਿਹੜੀ ਚੀਜ਼ ਮੁੱਲ ਨਹੀਂ ਖਰੀਦੀ ਜਾ ਸਕਦੀ, ਉਹ ਹਨ ਅਸੀਸਾਂ।

ਅਸੀਂ ਭੁੱਲ ਹੀ ਗਏ ਹਾਂ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਾੜਿਆਂ ਵੇਲਿਆਂ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਅਸੀਸਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਲੋੜ ਹੈ। ਵਰ ਤੇ ਸਰਾਪ ਕੋਈ ਅਲੋਕਾਰ ਗੱਲਾਂ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਅਸੀਸਾਂ ਤੇ ਬਦ-ਅਸੀਸਾਂ ਹੀ ਤਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ! ਅਸੀਂ ਬੇਸ਼ੱਕ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਨਾ ਰੱਖੀਏ ਪਰ ਕੁਦਰਤ ਜ਼ਰੂਰ ਰੱਖਦੀ ਹੈ।

ਸਾਡੀ ਪਿੰਡ ਵਾਲੀ ਹਵੇਲੀ ਸੁੰਨੀ, ਵੀਰਾਨ, ਢਹਿ-ਢੇਰੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਬਾਪੂ ਜੀ ਮਗਰੋਂ ਕੌਣ ਉਸ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਕਰਦਾ? “ਇਸ ਘਰ ਦੀ ਇਹ ਦਸ਼ਾ ਕਿਉਂ”? ਮੈਂ ਕਦੇ ਬੇਜ਼ੀ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਜਦੋਂ ਇਹ ਘਰ ਢਾਹ ਕੇ ਬਣਾਇਆ ਸੀ ਤਾਂ ਤੇਰੇ ਦਾਦੇ ਨੇ ਨਾਲ ਲੱਗਦਾ ਦਰਜੀਆਂ ਦਾ ਘਰ ਵੀ ਖਰੀਦ ਲਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਕੰਧ ਸਿੱਧੀ ਕਰ ਕੇ ਘਰ ਹੋਰ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਦਰਜੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਬਦਲੇ ਬਾਹਰਲੀ ਬੀਹੀ ਵਿਚ ਹੋਰ ਘਰ ਲੈ ਕੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਘਰ ਵਾਲੇ ਤਾਂ ਖੁਸ਼ ਸਨ ਕਿ ਬਦਲੇ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਸਗੋਂ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਘਰ ਮਿਲ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਤਾ ਉਹ ਪੁਰਾਣਾ ਘਰ ਛੱਡਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੁੰਦੀ। ਉਸ ਘਰ ਵਿਚ ਉਹ ਵਿਆਹੀ ਆਈ ਸੀ। ਉਸੇ ਘਰ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਬੱਚੇ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਸਨ, ਉਸੇ ਘਰ ਵਿਚ ਮਰਨ ਵੇਲੇ ਪਤੀ ਉਸ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਮਰਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤ-ਪੋਤਰੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮੱਲੋ-ਮੱਲੀ ਨਵੇਂ ਘਰ ਲੈ ਗਏ। ਪਰ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਨੇ ਪੱਲਾ ਅੱਡ ਕੇ ਸਭ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੀ ਰੋਂਦੀ ਨੇ ਆਖਿਆ, ‘ਸਰਦਾਰ ਹਜ਼ੂਰ ਸਿੰਘਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਤੈਂ ਮੈਨੂੰ ਉਜਾੜਿਆ, ਤੇਰੀ ਆਸ ਉਲਾਦ ਉਮੇ ਉਜੜੀ ਫਿਰੇ!’ ਉਦੋਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਮਾਤਾ ਦੀ ਗੱਲ ਗੋਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਖੇ ਕਾਵਾਂ ਦੇ ਆਖਿਆਂ ਵੀ ਕਦੇ ਢੰਗੇ ਮਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇ? ਪਰ ਓਹ ਵੇਲਾ ਤੇ ਆਹ ਵੇਲਾ, ਉਹ ਘਰ ਸੱਚੀਂ ਉਜੜ ਗਿਆ। ਬਾਪੂ ਜੀ ਅਣਿਆਈ ਮਰੇ, ਵੀਰਾ ਕੁਵੇਲੇ ਮਰਿਆ ਤੇ ਵੀਰੇ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਵੀ ਉਸੇ ਰਾਹ

ਗਿਆ। ਇਕੋ ਇਕ ਬਚਿਆ ਘਰ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਅਮਰੀਕਾ ਚਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਸੀਸਾਂ ਤੇ ਦੁਰ-ਅਸੀਸਾਂ ਕਰਮਗਤੀ ਦੀਆਂ ਸੂਚਕ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੈਂ ਫਿਰ ਆਖਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਮੁੱਲ ਨਹੀਂ ਖਰੀਦੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ।

ਅਮੀਰ ਲੋਕ ਅੱਜਕਲ੍ਹ ਆਪਣੀਆਂ ਕੋਠੀਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਦਾ ਇਕ ਕਮਰਾ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਬਣਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਿਰਾਏ ਦਾ ਇਕ ਭਾਈ ਜੀ ਰੱਖ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਨਿੱਤ ਆ ਕੇ ਥੋੜ੍ਹਾ-ਥੋੜ੍ਹਾ ਪਾਠ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਦੋਂ ਪਾਠ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਭੋਗ ਪਾ ਕੇ ਨਵਾਂ ਪਾਠ ਅਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭੋਗ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਘੜੀ ਦੇ ਘੜੀ ਘਰ ਵਾਲੇ ਵੀ ਉਥੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸਮਝ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਭਜਨ ਦਾ ਫਲ ਘਰ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਰਹੇਗਾ। ਪਰ ਮੈਂ ਪੁੱਛਦੀ ਹਾਂ, ਕੀ ਪਾਠ ਵੀ ਮੁੱਲ ਖਰੀਦਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਘਰ ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਦੁਨੀਆਂਦਾਰੀ ਤੋਂ ਵਿਹਲੇ ਹੋ ਕੇ ਜਦੋਂ ਬਹੁਤਾ ਵੇਲਾ ਭਜਨ-ਪਾਠ ਵਿਚ ਲਾਉਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣਾ ਅੱਗਾ ਸੁਆਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਘਰ-ਪਰਵਾਰ ਦੀ ਸੁੱਖ ਵੀ ਮੰਗਦੇ ਹਨ। ਬੰਦਗੀ ਨਾਲ ਸ਼ੁੱਧ ਹੋਈ ਫਿਜ਼ਾ ਤੇ ਸ਼ੁੱਧ ਹਿਰਦੇ ਨਾਲ ਧੀਆਂ, ਪੁੱਤਰਾਂ, ਪੋਤੇ-ਪੋਤੀਆਂ ਦੀ ਖ਼ੈਰ ਮੰਗਦੇ, ਅਸੀਸਾਂ ਦਿੰਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗ, ਸਿਰਫ ਰੋਟੀ-ਕੱਪੜੇ ਅਤੇ ਦੋ ਮਿੱਠੇ ਬੋਲਾਂ ਦੇ ਬਦਲੇ, ਮਹਿੰਗਾ ਨਹੀਂ ਇਹ ਸੌਂਦਾ।

ਆਮ ਕਰਕੇ ਘਰ ਦੀ ਮਾਲਕਣ ਨੂੰ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਬੁੜ੍ਹਾ-ਬੁੜ੍ਹੀ ਆਪਣੀਆਂ ਧੀਆਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਬੜਾ ਕੁਝ ਦਿੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਨੇ। ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਲਿਆਂਦੇ ਫਲ, ਫਰੂਟਾਂ ਵੱਲ ਝਾਕਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਨੇ। ਉਹ ਘਰ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਬੇਲੋੜਾ ਦਖਲ ਦਿੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਨੇ। ਪਰ ਕਿੱਡੀਆਂ ਕੁ ਵੱਡੀਆਂ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲਾਂ? ਸਿਆਣੇ ਆਖਦੇ ਨੇ ਤੱਤੇ ਪਾਣੀਆਂ ਨਾਲ ਘਰ ਨਹੀਂ ਸੜਦੇ ਹੁੰਦੇ।

ਇਹ ਨਿੱਕੀਆਂ-ਨਿੱਕੀਆਂ ਕਿਫਾਇਤਾਂ, ਨਿੱਕੇ-ਨਿੱਕੇ ਸਰਫੇ, ਨਿੱਕੀਆਂ-ਨਿੱਕੀਆਂ ਕਮੀਨਗੀਆਂ ਜੋ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀਆਂ ਸਿਆਣਪਾਂ ਸਮਝ ਕੇ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਮੋਹ ਦੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਤੰਦਾਂ ਤੋੜ ਜਾਂਦੇ ਨੇ ਕਿ ਫਿਰ ਦੁੱਖ-ਸੁੱਖ ਵਿਚ ਵੀ ਕਿਸੇ ਦੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਹਾਕ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਦੀ। ਫੇਰ ਇਹ ਘਾਟੇ ਪੁਸ਼ਤਾਂ ਤਕ ਦੇ ਵਿਗੋਚੇ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਆਮ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦਾਦਾ-ਦਾਦੀ, ਨਾਨਾ-ਨਾਨੀ ਬਹੁਤੇ ਲਾਡ-ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਗਾੜ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਅਸੀਂ ਇਹ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਦਾਦਾ-ਦਾਦੀ, ਨਾਨਾ-ਨਾਨੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜ਼ਾਲਮ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਪਨਾਹ ਵੀ ਤਾਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ! ਬੱਚਿਆਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਆਪਾ ਰਲ ਗਿਆ ਦਿੱਸਦੈ। ਬੱਚੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਰਨ ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਜਿਉਂਦਾ ਰੱਖਣਾ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਸਾਹਮਣੇ ਝਿੜਕੇ ਜਾਂਦੇ, ਮਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਜਰ ਲੈਣ? ਦਿਓ ਦੀ

ਜਿਵੇਂ ਤੋਤੇ ਵਿਚ ਜਾਨ ਹੁੰਦੀ ਐ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਾਨ ਵੀ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਿੱਕੀਆਂ-ਨਿੱਕੀਆਂ ਜਿੰਦਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਐ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲਾਡ-ਪਿਆਰ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਗਾੜਨ ਲਈ ਨਹੀਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਕੜਿਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਨੀਆਂ-ਦਾਦੀਆਂ ਤੋਂ ਸੁਣੀਆਂ ਕਥਾ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੀਮਤੀ ਨੈਤਿਕ ਸਰਮਾਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਜੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਝਿੜਕਾਂ ਤੋਂ, ਮਾਰ ਤੋਂ ਬਚਾ ਲੈਂਦੇ ਨੇ ਤਾਂ ਇਹ ਘਰ ਦੀ ਮਾਲਕਣ ਦੀ ਹੱਤਕ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਮਾਲਕਣ ਦੀ ਅਥਾਰਟੀ ਦੀ ਤੌਹੀਨ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਬੱਚੇ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਪਨਾਹ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦਿਓ ਦੇ ਪੰਜਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਪਰੀ ਮਾਂ ਬਚਾਉਂਦੀ ਦਿੱਸਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਅਚੇਤ ਪਨਾਹ ਦੀ ਲੋੜ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿੱਥੇ-ਕਿੱਥੇ ਪੈ ਜਾਵੇ! ਅੱਜਕਲ੍ਹ ਏਨੇ ਨੌਜਵਾਨ ਮੁੰਡੇ-ਕੁੜੀਆਂ ਆਤਮ-ਹੱਤਿਆ ਵੱਲ ਜੋ ਤੁਰ ਪਏ ਹਨ, ਇਸ ਦਾ ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਔਖੀ ਘੜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਪਨਾਹ ਨਹੀਂ ਲੱਭਦੀ। ਅੱਜ ਰੱਬ ਤੋਂ ਵੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਪਨਾਹ ਨਹੀਂ ਲੱਭਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਪਰਵਰਿਸ਼ ਵੇਲੇ ਅਸੀਂ ਰੱਬ ਨੂੰ ਲਾਂਭੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਨਾ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਪਨਾਹ ਦੇਣ ਜੋਗੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਤਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਹੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਬਹੁਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸ਼ੁਕਰ ਕਰੋ ਜੇ ਘਰ ਵਿਚ ਬਜ਼ੁਰਗ ਮੌਜੂਦ ਨੇ!

ਨਾਨੀਆਂ, ਦਾਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਸੁਣਾਈਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ, ਯੁੱਧ ਦੀਆਂ, ਸਾਹਸ ਦੀਆਂ, ਚੰਗਿਆਈ ਦੀ ਬੁਰਿਆਈ ਉੱਪਰ ਜਿੱਤ ਦੀਆਂ, ਅੰਤ ਭਲੇ ਦੇ ਭਲੇ ਦੀਆਂ, ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਅਚੇਤ ਵਿਚ ਕਿੱਥੇ ਸਾਂਭੀਆਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀਆਂ ਨੇ ਤੇ ਉਹ ਸੰਕਟ ਦੀ ਘੜੀ ਆ ਬਾਂਹ ਫੜਦੀਆਂ ਨੇ। ਇਉਂ ਸੰਕਟ ਦੀ ਘੜੀ ਟਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਅੱਜ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ। ਇਉਂ ਕਰ ਕੇ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦਾ, ਆਪਣੀ ਆਸ ਉਲਾਦ ਦਾ ਨਾ-ਪੂਰਾ ਹੋ ਸਕਣ ਵਾਲਾ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।

ਮੇਰੀ ਦਾਦੀ ਮੈਨੂੰ ਏਨਾ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਪੱਚੀ ਸਾਲਾਂ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਦੇ ਦੁੱਧ ਉਤਰ ਆਇਆ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਦੁੱਧ ਪਿਲਾ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਮਮਤਾ ਦਾ ਬਦਲ ਕਿੱਥੋਂ ਲੱਭੋਗੇ?

ਜਿਵੇਂ ਦਰਖਤ ਨੂੰ ਕੱਟ ਕੇ ਅਸੀਂ ਨੁਕਸਾਨ ਦਰਖਤ ਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਸਗੋਂ ਦਰਖਤ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਕਾਰਨ ਆਪਣਾ ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਾਂ। ਇਹੀ ਗੱਲ ਮਾਪਿਆਂ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਠੀਕ ਹੈ।

ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਗੱਲ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹੇ ਵਰ੍ਹੇ ਹੀ ਤਾਂ ਬਚੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕੋਈ ਦੁਰਸੀਸ ਨਾ ਲਈਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਖਰੀ ਸਮਾਂ ਉਦਾਸ ਨਾ ਕਰੀਏ।

ਕੋਈ ਕਿਧਰੇ ਏਡਾ ਘਾਟਾ ਨਹੀਂ ਪੈ ਚੱਲਿਆ! ਇਹ ਤਾਂ ਨਦੀ ਕਿਨਾਰੇ ਰੁੱਖੜੇ ਨੇ, ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਸ ਛੱਲ ਨੇ, ਕਿਸ ਨੂੰ, ਕਦੋਂ ਰੋੜ੍ਹ ਕੇ ਲੈ ਜਾਣਾ ਹੈ!

ਕਈ ਲੋਕ ਆਖਦੇ ਨੇ, ਬੁੱਢੇ ਹੋ ਕੇ ਲੋਕ ਖਬਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਨੇ ਤੇ ਚਿੜਚਿੜੇ ਵੀ। ਚੰਗਾ-ਚੋਖਾ ਖਾਣ-ਪਹਿਨਣ ਲਈ ਚਾਹੁੰਦੇ ਨੇ ਤੇ ਉੱਪਰੋਂ ਗਾਲ਼ਾਂ ਦੇਈ ਜਾਣਗੇ। ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਕੰਮ-ਧੰਦਾ ਕੋਈ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਤੇ ਨਿਗ੍ਹਾ ਹਰੇਕ ਗੱਲ ਕੰਨੀ ਰੱਖਣਗੇ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਂਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਲਈ ਮਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮਰਨਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਰ ਗੱਲ 'ਤੇ ਸਲਾਹ ਜਦੋਂ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਤਰਲੇਮੱਛੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਚੀਜ਼ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਆਖ ਕੇ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸਾਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਬੇਵੱਸ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਖਿੜਦੇ ਹਨ ਤੇ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਿੜਣ ਉੱਪਰ ਖਿੜਦੇ ਹਾਂ। ਇਉਂ ਇਹ ਚੱਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਤੋੜਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਵੱਲ ਧੱਕਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਗ਼ਿਲਾ ਕਰਦੇ ਨੇ, ਫਿਰ ਖਿੜਦੇ ਨੇ, ਅਗਾਂਹ ਜਾ ਕੇ ਲੁਕ-ਛਿਪ ਕੇ ਰੋਂਦੇ ਨੇ ਤੇ ਅਖੀਰ ਬਿਮਾਰ ਪੈ ਜਾਂਦੇ ਨੇ। ਅਸੀਂ ਸੋਚਦੇ ਹਾਂ, ਆਖਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਔਖ ਹੀ ਕੀ ਹੈ? ਅੱਖਾਂ ਮਨ ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਤਨ ਲਈ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੀ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਣ-ਸਤਿਕਾਰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਪਿਆਰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਖੁਸ਼ੀ-ਖੁਸ਼ੀ ਮਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇ ਅਤੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸੁਖੀ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇ।

ਬਹੁਤ ਵੱਡੀਆਂ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਇਹ ਮੰਗਾਂ, ਜੋ ਪੂਰੀਆਂ ਨਾ ਕਰ ਸਕੀਏ। ਪਰ ਯਾਦ ਰਹੇ, ਜਦੋਂ ਮੁੜ ਕਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੰਗਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਸੋਚਾਂਗੇ, ਉਹ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਹੋਣਗੇ। ਮੁੜ ਕੇ ਨਹੀਂ ਲੱਭਣੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਰਮਗਤੀ ਤੇ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਹਿਸਾਬ-ਕਿਤਾਬ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਜਾਣੇ ਕਿਸ ਯੁੱਗ, ਕਿਸ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਜਾਂ ਕਿਸ ਜਗਤ ਵਿਚ ਲੈ ਜਾਣ! ਇਸੇ ਲਈ ਸਾਡਾ ਲੋਕ-ਗੀਤ ਆਖਦਾ ਹੈ, 'ਤਿੰਨ ਰੰਗ ਨਹੀਂ ਲੱਭਣੇ, ਹੁਸਨ, ਜਵਾਨੀ, ਮਾਪੇ।'

ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਖੁੰਝ ਜਾਈਏ, ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਉਹ ਤੁਰ ਜਾਣ, ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਉਹ ਗੁੰਮ-ਗੁਆਚ ਜਾਣ, ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਪਛਤਾਵੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਾਡੇ ਪੱਲੇ ਕੁਝ ਨਾ ਰਹਿ ਜਾਵੇ, ਵਾਅਦਾ ਕਰੋ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਬਦੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੱਥ ਫੜ ਕੇ ਆਖੋਗੇ, “ਨਹੀਂ ਸਾਨੂੰ ਤੁਹਾਡੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਨਸੀਹਤਾਂ ਦੀ ਵੀ ਤੇ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਝਿੜਕਾਂ ਦੀ ਵੀ। ਤੁਸੀਂ ਸਾਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਕਿਧਰੇ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ। ਰੱਬ ਕੌਲ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਮੁੜ ਕੇ ਲੱਭਣੇ ਨਹੀਂ ਫਿਰ ਗੁਆਚਣ ਹੀ ਕਿਉਂ ਦੇਈਏ?”

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ : ਨਵੀਨ ਤੱਥ

—ਡਾ. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ*

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੰਪਾਦਨ ਕਰਦਿਆਂ ‘ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ’ ਵਿਚ ਬੜਾ ਵੱਡਾ ਨੋਟ ਦੇ ਕੇ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਖੁਸਰੋ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਤੁਅੱਸਬ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਵਾਸਤੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ‘ਤੋਜ਼ਕਿ-ਜਹਾਂਗੀਰੀ’ ਜੋ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੀ ਆਪਣੀ ਲਿਖਤ ਹੈ ਤੋਂ ਟੂਕਾਂ ਦੇ ਕੇ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਜਹਾਂਗੀਰ ਮਾਝੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਭਾਵ ਬਿਆਸ ਤੋਂ ਰਾਵੀ ਤਕ ਤਕਰੀਬਨ ਦੋ ਹਫ਼ਤੇ ਰਿਹਾ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਖੁਸਰੋ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਕੋਈ ਖ਼ਬਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ। ਜੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਮਿਲਦੇ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਉਸ ਦੇ ਜਸੂਸ ਜਾਂ ਹੋਰ ਲੋਕ ਇਨਾਮ ਲੈਣ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਖ਼ਬਰ ਦਿੰਦੇ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ‘ਮਾਖ਼ਜ਼ੇ-ਤਵਾਰੀਖ਼ੇ-ਸਿੱਖਾਂ’ ਵਿਚ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੀ ‘ਤੋਜ਼ਕਿ-ਜਹਾਂਗੀਰੀ’ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਨੋਟ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸੰਨ ੧੯੫੦ ਵਿਚ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਰਲ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ‘A Short History of the Sikhs’ ਲਿਖਿਆ। ਉਸ ਵਿਚ ਵੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਬਾਰੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਿਆਲਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕੀਤਾ।

ਇਤਿਹਾਸ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਇਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ’ਤੇ ਕੋਈ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਿਆਂ ਕਈ ਵਾਰੀ ਗਲਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਇਲਮ ਦੀ ਘਾਟ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਤੇ ਅਰਧ-ਸਮਕਾਲੀ, ਫ਼ਾਰਸੀ ਇਤਿਹਾਸ ਕਿਸੇ ਖੋਜਣ ਦੀ ਖੋਚਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਕਈ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਇਹੀ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਹੈ ਕਿ ਖੁਸਰੋ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ।

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਖੋਜ ਦੇ ਦੋ ਸਿੱਟੇ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ:

੧. ਖੁਸਰੋ ਲਾਹੌਰ ਜਾਂਦਾ ਹੋਇਆ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ।

੨. ਜੇ ਮਿਲਿਆ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਫੌਰਨ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਟਿਆਂ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਪੂਰੀ ਸਹਿਮਤੀ ਹੈ। ਪਰ ਗੱਲ ਇਥੇ ਮੁੱਕਦੀ ਨਹੀਂ। ਗੱਲ ਇਥੇ ਮੁੱਕ ਜਾਣੀ ਸੀ ਜੇ ਖੁਸਰੋ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਹੀ ਚਨਾਬ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਭੱਜਦਾ ਤੇ ਫੜਿਆ ਜਾਂਦਾ।

* ਕਲਗੀਧਰ ਨਿਵਾਸ, ਸੈਕਟਰ ੨੭-ਬੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ।

ਪਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਸਮਕਾਲੀ ਤਾਰੀਖਾਂ ਜੋ ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਹਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ‘ਇਕਬਾਲਨਾਮਾ ਜਹਾਂਗੀਰੀ’, ‘ਮੁਆਸੂਰ-ਉਲ-ਉਮਰਾ’ ਅਤੇ ‘ਸ਼ਾਹਜਹਾਂਨਾਮਾ’ ਪੜ੍ਹਿਆਂ ਪੜ੍ਹਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਖੁਸਰੋ ਨੇ ਜਦੋਂ ਬਿਆਸ ਦਰਿਆ ਲੰਘਿਆ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਉਸ ਦੀ ਫੌਜ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ। ਉਹਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦਸ ਜਾਂ ਬਾਰਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਜਿੱਤਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਜਲਦੀ-ਜਲਦੀ ਬਿਆਸ ਤੋਂ ਤਰਨਤਾਰਨ ਦੇ ਰਸਤੇ (ਉਦੋਂ ਇਹੀ ਸੜਕ ਲਾਹੌਰ ਜਾਂਦੀ ਸੀ) ਤੋਂ ਲਾਹੌਰ ਪੁੱਜ ਗਿਆ। ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਘੇਰਾ ਨੌਂ ਦਿਨ ਕਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਪਰ ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਚੰਗਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਾਇਆ ਸੀ, ਜਿੱਤ ਨਾ ਸਕਿਆ। ਫਿਰ ਇਸ ਨੇ ਪਿੱਛੇ ਮੁੜ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪਿੱਛੇ ਆ ਰਹੀ ਫੌਜ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਖੁਸਰੋ ਦਾ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਜਿਹੜੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਉਹਦੇ ਪਿੱਛੇ ਆ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਉਹ ਥੋੜ੍ਹੀਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਕੇਵਲ ਚਾਰ ਹਜ਼ਾਰ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੁਰਤਜ਼ਾ ਫਰੀਦਾ ਖਾਂ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਜੋ ਉਸ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਿਆਸ ਦਰਿਆ ਨਾ ਟੱਪਣ ਦੇਵੇ। ਪਰ ਉਹਦੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੁਰਤਜ਼ਾ ਫਰੀਦ ਖਾਂ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਬਿਆਸ ਦਰਿਆ ਟੱਪ ਕੇ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸਾਹਿਬ ਲੰਘ ਕੇ ਭਰੋਵਾਲ ਪਹੁੰਚ ਗਈਆਂ ਸਨ ਜੋ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਤੋਂ ੩-੪ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰੀ ’ਤੇ ਹੈ। ਸੋ ਖੁਸਰੋ ਤੇ ਮੁਰਤਜ਼ਾ ਫਰੀਦ ਖਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਭਰੋਵਾਲ ਦੇ ਸਥਾਨ ’ਤੇ ਹੋਈ।

ਭਰੋਵਾਲ ਦੀ ਲੜਾਈ :

ਇਹ ਲੜਾਈ ੧੫ ਅਪ੍ਰੈਲ ੧੬੦੬ ਈ. ਵਿਚ ਖੁਸਰੋ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਤੇ ਮੁਰਤਜ਼ਾ ਫਰੀਦ ਖਾਂ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਈ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ‘ਇਕਬਾਲਨਾਮਾ ਜਹਾਂਗੀਰੀ’ ਦਾ ਲੇਖਕ ਮੋਹਤਮਿਦ ਖਾਂ ਜੋ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦਾ ਖਾਸ ਨਿਕਟਵਰਤੀ ਸੀ ਮੁਰਤਜ਼ਾ ਖਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਖੁਸਰੋ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨਾਲ ਲੜ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਭਰੋਵਾਲ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦਾ ਹਾਲ ਉਸ ਨੇ ਬੜੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ‘ਇਕਬਾਲਨਾਮਾ ਜਹਾਂਗੀਰੀ’ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ‘ਪੰਜਾਬ ਅੰਡਰ ਦੀ ਮੁਗਲਜ਼’ ਕ੍ਰਿਤ ਮੁਹੰਮਦ ਅਕਬਰ (ਲਾਹੌਰ ੧੯੪੮) ਵਿਚ ਉਧਰਤ ਹੈ।

ਲੜਾਈ ਅਰੰਭ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੀਂਹ ਪੈਣ ਦਾ ਅਸਰ ਖੁਸਰੋ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ’ਤੇ ਬਹੁਤ ਭੈੜਾ ਪਿਆ। ਕਮਾਨ ਦਾ ਚਿੱਲਾ ਚੜ੍ਹਾਉਣਾ ਔਖਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਖੁਸਰੋ ਦੀ ਹਾਰ ਦਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮੁਰਤਜ਼ਾ ਫਰੀਦ ਖਾਂ ਦੀ ਫੌਜ ਨੇ ਬੜੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਇਹ ਅਫਵਾਹ ਉਡਾ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਜਹਾਂਗੀਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਇਕ ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਫੌਜ ਲੈ ਕੇ ਬਿਆਸ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਢੋਲ, ਢਮੱਕੇ ਤੇ ਵਾਜਿਆਂ ਨਾਲ ਫੌਜਾਂ ਵਿਚ ਫੈਲਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਸਰ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਖੁਸਰੋ ਦੀਆਂ

ਫੌਜਾਂ ਡਰ ਗਈਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੱਸਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿਪਾਹੀ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਖੁਸਰੋ ਜਾਨ ਬਚਾ ਕੇ ਮਸਾਂ ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਿਆ। ਉਹਦਾ ਖਜ਼ਾਨਾ ਕੀਮਤੀ ਜ਼ੇਵਰ ਸਾਰੇ ਮੁਰਤਜ਼ਾ ਫਰੀਦ ਖਾਂ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਆ ਗਏ।

ਦੇਵਨੇਤ ਨਾਲ ਜਹਾਂਗੀਰ ਪੰਦਰਾਂ ਅਪ੍ਰੈਲ ਦੀ ਰਾਤ ਪਈ ਆਪਣੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਲੈ ਕੇ ਮੁਰਤਜ਼ਾ ਫਰੀਦ ਖਾਂ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨਾਲ ਆ ਮਿਲਿਆ। ਖੁਸਰੋ ਦਾ ਖਜ਼ਾਨਾ ਕੀਮਤੀ ਸਾਮਾਨ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਜਿੱਥੇ ਮੁਰਤਜ਼ਾ ਫਰੀਦ ਖਾਂ ਠਹਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਉਥੇ ਨਵਾਂ ਨਗਰ ਫਤਿਹਾਬਾਦ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਆਬਾਦ ਕੀਤਾ। ਮੁਰਤਜ਼ਾ ਫਰੀਦ ਖਾਂ ਨੂੰ ਮੁਰਤਜ਼ਾ ਖਾਂ ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਮ ਫਰੀਦ ਖਾਂ ਸੀ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਦਾ ਹਾਲ ਡਾਕਟਰ ਈਸ਼ਵਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'A Short History of Muslim Rule in India' ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:

A battle was fought at Bharowal in which rebels were severely defeated. About four hundred of them were slain in the battle and those that survived were terribly frightened. Khusereo himself escaped from the field of battle and his box containing jewellery and other precious articles fell in the hands of imperialist. But he was not yet safe.

“ਭਰੋਵਾਲ ਦੇ ਅਸਥਾਨ ’ਤੇ ਲੜਾਈ ਹੋਈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਾਗੀਆਂ ਦੀ ਹਾਰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਾਰ ਸੌ ਆਦਮੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਜਿਹੜੇ ਬਚੇ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਡਰ ਗਏ (ਤੇ ਨੱਸ ਗਏ) ਖੁਸਰੋ ਆਪ ਮਸਾਂ ਜਾਨ ਬਚਾ ਕੇ ਜੰਗ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕੀਮਤੀ ਜ਼ੇਵਰ ਤੇ ਖਜ਼ਾਨਾ ਫਰੀਦ ਖਾਂ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਹੱਥ ਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਹਾਲੀ ਵੀ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਨਹੀਂ ਸੀ।”

ਭਰੋਵਾਲ ਤੋਂ ਤਰਨਤਾਰਨ ਕੇਵਲ ਤਕਰੀਬਨ ੨੦ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਹੈ। ਇਹ ਪੁਰਾਣੀ ਸੜਕ ਸਰਾਏ ਅਮਾਨਤ ਖਾਂ ਤੇ ਅਟਾਰੀ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਲਾਹੌਰ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਹਾਰ ਖਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਖੁਸਰੋ ਆਪਣੀ ਖਸਤਾ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਆਇਆ। ਕੁਝ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਭੇਟ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੀ ਦੁੱਖ ਭਰੀ ਹਾਲਤ ਦੱਸੀ ਤੇ ਮਦਦ ਦੀ ਜਾਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਕਈ ਥਾਵਾਂ ’ਤੇ ਫਾਰਸੀ ਸ਼੍ਰੋਤ ਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਸ਼੍ਰੋਤ ਮੇਲ ਖਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨੇ ਖੁਸਰੋ ਦੀ ਹਾਲਤ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤੀ ਹੈ:

ਸਤਿਗੁਰ ਤਰਨਤਾਰਨ ਪਰ ਗਏ।

ਕਤੇਕ ਦਿਨ ਤਹਾ ਬੀਤਤ ਭਏ।

ਭਾਗਾ ਆਇਆ ਇਕ ਸਹਿਜਾਦਾ।

ਕਛੁ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸੋ ਬਇਆ ਬਿਬਾਦਾ ।
 ਉਹਾ ਆਨ ਡੇਰਾ ਤਿਨ ਲੀਨਾ ।
 ਸਤਿਗੁਰ ਸੋ ਭੇਟਾ ਤਿਨ ਕੀਨਾ,
 ਸੋ ਬਡਾ ਤਾ ਪਰ ਭਾਈ ਆਫਤ,
 ਦੇਖ ਦਇਆਲ ਗੁਰ ਕਰੀ ਜਿਆਫਤ॥
 ਤਾ ਕੋ ਖਾਨ ਪਾਨ ਸਭ ਦੀਆ,
 ਨਿਸ ਕਰ ਗੁਜਾਰਨ ਕੂਚ ਤਿਨ ਕੀਆ॥

ਦੇਹਰਾ : ਸਹਜਾਦੇ ਜੀ ਭਾਗ ਕਰ ਗਏ ਗੁਰ ਅਰਜਨ ਪਾਸ ।

ਕਛੁ ਮਦਤ ਖਜਾਨੇ ਕੀ ਕਰੀ ਕੀਨੀ ਬਹੁਤ ਸੁਪਾਸ ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੇ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਮੁਸੀਬਤ ਦੇਖ ਕੇ ਲੰਗਰ ਛਕਾਇਆ
 ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਦਾ ਅਸੂਲ ਹੈ:

ਜੋ ਸਰਣਿ ਆਵੈ ਤਿਸੁ ਕੰਠਿ ਲਾਵੈ ਇਹੁ ਬਿਰਦੁ ਸੁਆਮੀ ਸੰਦਾ॥

(ਪੰਨਾ ੫੪੪)

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਲਾਚਾਰੀ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਅਧੀਨਗੀ ਨਾਲ ਬੇਨਤੀ
 ਕਰਨ 'ਤੇ 'ਭਨਤਿ ਬਿਨੈ ਅਧਿਕਾਇ ਅਧੀਨ' ਅਧੀਨ ਉਸ ਨੂੰ ਲੰਗਰ-ਪਾਣੀ ਲਈ
 ਥੋੜੀ ਜਿਹੀ ਮਾਇਆ ਦਿੱਤੀ ।

**ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਮੁਖਬਰਾਂ ਨੇ ਖੁਸਰੋ ਦੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੀ
 ਤੁਰੰਤ ਖ਼ਬਰ ਕਿਉਂ ਨਾ ਦਿੱਤੀ?**

੧੫ ਅਪ੍ਰੈਲ, ੧੬੦੬ ਈ. ਦੀ ਰਾਤ ਜਹਾਂਗੀਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਤੇ ਮੁਰਤਜ਼ਾ ਫਰੀਦ
 ਖਾਂ ਇਕੱਠੇ ਰਹੇ। ਸਾਰੇ ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ ਤੇ ਮੁਖਬਰਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵੱਲ ਹੋ
 ਗਿਆ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਆਉਣ ਨਾਲ ਤੇ ਖੁਸਰੋ ਦੀ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਾਰ ਨਾਲ ਸਭ
 ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਹੁਣ ਖੁਸਰੋ ਦਾ ਪਕੜਿਆ ਜਾਣਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।
 ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਰਾਤ ਸਾਰੇ ਖੁਸਰੋ ਵੱਲੋਂ ਬੇਫਿਕਰ ਹੋ ਗਏ। ਇਹ ਉਹੀ ਰਾਤ ਸੀ ਜਦੋਂ
 ਖੁਸਰੋ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ
 ਹੈ: 'ਨਿਸ ਕਰ ਗੁਜਰਾਨ ਕੂਚ ਤਿਨ ਕੀਆ।'

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਦੀਨ-ਦੁਖੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਖੁਸਰੋ ਨੂੰ
 ਲੰਗਰ ਛਕਾਇਆ। ਉਹ ਕਾਹਲੀ ਵਿਚ ਸੀ। ਥੋੜੀ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਉਹਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਉਸ
 ਨੂੰ ਪਕੜਨ ਦੀਆਂ ਵਿਉਂਤਾਂ ਬਣਾ ਰਹੇ ਸਨ।

**‘ਤੋਜ਼ਕਿ-ਜਹਾਂਗੀਰੀ’ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਬਾਰੇ ਗਲਤ ਬਿਆਨੀ ਅਤੇ
 ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਪੱਖਪਾਤ**

ਜਹਾਂਗੀਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਵੱਲੋਂ ਲਾਈਆਂ ਉਜਾਂ ਦੇ

ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਇਹ ਤਿੰਨ ਗੱਲਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ:

੧. ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਖੁਸਰੋ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਏ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉੱਤੇ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਇਹ ਠੀਕ ਨਹੀਂ, ਖੁਸਰੋ ਹਾਰ ਖਾ ਕੇ ਨਿਮਾਣਾ ਬਣ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਆਪ ਆਇਆ ਸੀ ਨਾ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਉਸ ਕੋਲ ਗਏ ਸਨ।

੨. ਖੁਸਰੋ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਤੇ ਖੁਸਰੋ ਦੇ ਮੱਥੇ ਤਿਲਕ ਲਾਇਆ। ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਤਿਲਕ ਲਾਉਣ ਦਾ ਕੋਈ ਰਿਵਾਜ ਨਹੀਂ। ਕੇਵਲ ਗੁਰਿਆਈ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਮੱਥੇ 'ਤੇ ਇਕ ਵਾਰੀ ਤਿਲਕ ਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

੩. ਖੁਸਰੋ ਨੇ ਅਧੀਨਗੀ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਖੁਸਰੋ ਵਾਸਤੇ ਦੁਆ ਕੀਤੀ (ਜੋ ਕੇਵਲ ਦਬਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸ ਦੀ ਕਿਸੇ ਪਾਸਿਓਂ ਪੁਸ਼ਟੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ)।

ਉਪਰੋਕਤ ਤਿੰਨੋਂ ਗੱਲਾਂ ਠੀਕ ਨਹੀਂ। ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਤੁਅੱਸਬ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਹਦੀ ਲਿਖਤ 'ਤੇਜ਼ਕਿ-ਜਹਾਂਗੀਰੀ' ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

“ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਵਿਚ ਜੋ ਕਿ ਦਰਯਾਇ ਬਿਆਸ ਦੇ ਕੰਢੇ 'ਤੇ ਹੈ ਅਰਜਨ ਨਾਮੀ ਇਕ ਹਿੰਦੂ ਪੀਰ ਅਥਵਾ ਸ਼ੇਖ ਦੇ ਭੇਖ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਚੁਨਾਚਿ ਸਿੱਧੇ ਸਾਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬਲਕਿ ਮੂਰਖ ਤੇ ਬੇਅਕਲ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਭੀ ਆਪਣੇ ਤੌਰ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਸਭਨਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਝੂਠ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਦੇ ਟੋਲਿਆਂ ਦੇ ਟੋਲੇ ਉਸ ਵੱਲ ਆਉਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉਸ 'ਤੇ ਪੂਰਾ ਭਰੋਸਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਪੁਸ਼ਤਾਂ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦੁਕਾਨ ਨੂੰ ਗਰਮ ਕਰ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਕਿਤਨੇ ਚਿਰ ਤੋਂ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਇਹ ਖਿਆਲ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਝੂਠ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿਆਂ ਯਾ ਉਸ (ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ) ਨੂੰ ਦੀਨ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਜਮਾਤ ਵਿਚ ਲੈ ਆਵਾਂ।”

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਿਸੇ ਬਾਗੀ ਦੀ ਮਦਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ, ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਹਾਫਿਜ਼ ਦਾ ਸ਼ੇਅਰ ਹੈ:

ਰਮੂਜ਼ੇ ਸਲਤਨਤ ਖੁਸਰਵਾਂ ਦਾਨੰਦ

ਗੋਸ਼ਾ ਨਸ਼ੀਨੀ ਹਾਫਜ਼ਾ ਖਾਮੋਸ਼

ਸਲਤਨਤ ਦੇ ਭੇਦ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਲੋਕ ਜਾਣਦੇ ਹਨ।

ਹਾਫਿਜ਼ਾਂ ਤੂ ਗੋਸ਼ਾ ਨਸ਼ੀਨ ਫਕੀਰ ਸ਼ੋਰ ਨਾ ਕਰ।

ਫਕੀਰ ਲੋਕ ਅਤੇ ਆਤਮਿਕ ਉਚਤਾ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਛੋਟੇ-ਮੋਟੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਝਗੜਿਆਂ ਤੋਂ ਉਚੇਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਕੇਵਲ ਦੀਨ-ਦੁਖੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਖੁਸਰੋ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੋਲ ਆਇਆ ਉਹ ਇਕ ਹਾਰਿਆ ਹੋਇਆ ਦੀਨ-ਦੁਖੀ ਤੇ ਭੁੱਖਾ ਸੀ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਨੈਤਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਲੰਗਰ ਛਕਾਇਆ ਤੇ ਕਾਹਲੀ ਵਿਚ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਪੈਸੇ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਤਾਂ ਜੋ ਫੌਜ ਨੂੰ ਲੰਗਰ ਛਕਾ ਸਕੇ।

‘ਤੋਜ਼ਕਿ-ਜਹਾਂਗੀਰੀ’ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜੁਰਮਾਨੇ ਦਾ ਕੋਈ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ। ‘ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼’ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:

ਇਕ ਦੁਸਟ ਖੜੀ ਚੰਦੂ ਸਾਹੀ।

ਤਿਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਪੈ ਚੁਗਲੀ ਲਾਈ॥੪॥

ਵਹੁ ਜਹਾਂਗੀਰ ਕਾ ਚਾਕਰ ਰਹਾ।

ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸੋ ਐਸੇ ਕਹਾ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਜਗ ਗੁਰੂ ਕਹਾਵੈ,

ਬਹਤੁ ਖਜਾਨਾ ਤਿਨ ਕੇ ਆਵੈ॥੫॥

ਚੌਪਈ : ਦੁਇ ਲਾਖ ਰੁਪਯਾ ਡਾਨਕਰ ਲੀਜੈ।

ਅਵਰ ਕਾ ਕਹਾ ਨਾ ਕੀਜੈ॥੬॥

ਜਹਾਂਗੀਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਦੋ ਲੱਖ ਜੁਰਮਾਨਾ ਕਰ ਕੇ ਅਹਿਦੀਏ ਨੂੰ ਭੇਜ ਕੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਸੱਦਿਆ ਤੇ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ। ਚੰਦੂ ਨੇ ਦੋ ਲੱਖ ਰੁਪਈਏ ਦੇ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕੈਦ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ ਅਤੇ ਤਸੀਹੇ ਦੇਣੇ ਅਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਤਸੀਹੇ ਦੇਣ ਦਾ ਕਥਨ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਪਾਦਰੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਵੇਲੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਸਨ। ਚੰਦੂ ਸਾਹੀ ਆਪਣਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਤਸੀਹੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਤੱਤੀ ਤਵੀ 'ਤੇ ਬਿਠਾਣਾ, ਗਰਮ ਪਾਣੀ ਸੁੱਟਣਾ ਆਦਿ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਡੋਲ ਰਹੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:

ਰਹਿਦੇ ਗੁਰੂ ਦਰੀਆਉ ਵਿਚਿ ਮੀਨ ਕੁਲੀਨ ਹੇਤੁ ਨਿਰਬਾਣੀ॥

ਦਰਸਨੁ ਦੇਖਿ ਪਤੰਗ ਜਿਉ ਜੋਤੀ ਅੰਦਰਿ ਜੋਤਿ ਸਮਾਣੀ।

ਸਬਦ ਸੁਰਤਿ ਲਿਵ ਮਿਰਗ ਜਿਉ ਭੀੜ ਪਈ ਚਿਤਿ ਅਵਰ ਨ ਆਣੀ॥

ਚਰਣ ਕਵਲ ਮਿਲਿ ਭਵਰ ਜਿਉ ਸੁਖ ਸੰਪਟ ਵਿਚਿ ਰੈਣਿ ਵਿਹਾਣੀ॥

ਗੁਰੂ ਉਪਦੇਸੁ ਨ ਵਿਸਰੈ ਬਾਬੀਹੇ ਜਿਉ ਆਖ ਵਖਾਣੀ॥

ਗੁਰਮੁਖਿ ਸੁਖ ਫਲੁ ਪਿਰਮ ਰਸੁ ਸਹਜ ਸਮਾਧਿ ਸਾਧਸੰਗਿ ਜਾਣੀ॥

ਗੁਰ ਅਰਜਨ ਵਿਟਹੁ ਕੁਰਬਾਣੀ॥੨੩॥

(ਵਾਰ ੨੪/ਪਉੜੀ ੨੩)

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਆਖਰ ਪੰਜ ਦਿਨ ਤਸੀਹੇ ਸਹਾਰਦੇ ਹੋਏ ੨ ਹਾੜ ਸੰਮਤ ਨਾਨਕਸ਼ਾਹੀ ੧੩੮ ਅਨੁਸਾਰ ੩੦ ਮਈ, ੧੬੦੬ ਈ. ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਗਏ।

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜਿੰਦਾ-ਦਿਲ ਮਹਾਰਾਣੀ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ

-ਪ੍ਰੋ: ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ ਬਡੌਂਗਰ*

ਗੁਰਮਤਿ ਲਹਿਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਰਤ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਸੀ-ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕੱਟੜਵਾਦ, ਕਰਮਕਾਂਡੀ ਮਤਾਂ-ਮਤਾਂਤਰਾਂ, ਰਜਵਾੜਾਸ਼ਾਹੀ ਅਤੇ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਰੁਚੀਆਂ, ਜਾਤ-ਪਾਤ, ਉਚ-ਨੀਚ ਦੇ ਭੇਦ-ਭਾਵ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਆਈ ਆਚਰਣਕ ਗਿਰਾਵਟ, ਆਰਥਕ ਕਾਣੀ ਵੰਡ, ਆਪਣੇ ਵਿਰਸੇ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵੱਲੋਂ ਅਵੇਸਲੇਪਨ ਆਦਿ ਅਨੇਕਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ, ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਆਰਥਕ ਢਾਂਚਾ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਲੀਰੋ-ਲੀਰ ਹੋਇਆ-ਹੋਇਆ ਸੀ। ਆਪਾਧਾਪੀ ਅਤੇ ਬੁਰਫ਼ਾਗਰਦੀ ਵਾਲੀ ਹਾਲਤ ਹੀ ਸੀ। ਸੋਨੇ ਦੀ ਚਿੜੀ ਕਹੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਲੁੱਟਣ ਅਤੇ ਕੁੱਟਣ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਧਾੜਵੀਆਂ, ਜਰਵਾਣਿਆਂ ਅਤੇ ਜ਼ਾਲਮਾਂ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਉੱਤੇ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ। ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਉਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਹੋ ਕੇ ਇਥੋਂ ਦੀ ਲੁੱਟ ਤੇ ਕੁੱਟ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਧਾਰਮਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਢਾਂਚੇ ਨਾਲ ਖਿਲਵਾੜ ਕੀਤਾ। ਸਮਾਜ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਖੱਤਰੀ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਸੂਦਰ ਤੇ ਵੈਸ਼ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਜੁੱਗਰਦੀ ਦੌਰਾਨ ਸੂਦਰ ਅਤੇ ਔਰਤ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਿਰਾਦਰ ਅਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸ ਕੋਈ ਧਾਰਮਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਗੁਸਾਈਂ ਤੁਲਸੀ ਦਾਸ ਨੇ ਤਾਂ ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ:

ਢੋਰ, ਗਵਾਰ, ਸੂਦਰ, ਪਸ਼ੂ, ਨਾਰੀ।

ਯਹ ਪਾਚੋਂ ਤਾੜਨ ਕੇ ਅਧਿਕਾਰੀ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਤਰਸਯੋਗ ਹਾਲਤ ਵੇਖ ਕੇ ਇਕ ਮੁਕੰਮਲ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਸਾਥੀ ਇਕ ਸਾਧਾਰਨ ਇਨਸਾਨ ਮਰਦਾਨੇ ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ‘ਭਾਈ’ ਕਿਹਾ। ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਨੇ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਜੇਕਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨਿਹਕਲੰਕ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਕਲੰਕਿਤ ਕਿਵੇਂ ਹੋਈ? ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਫੁਰਮਾਇਆ:

ਸੋ ਕਿਉ ਮੰਦਾ ਆਖੀਐ ਜਿਤੁ ਜੰਮਹਿ ਰਾਜਾਨ॥

(ਪੰਨਾ ੪੭੩)

ਇਸ ਸਰਬਪੱਖੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰੇ ਜਾ ਰਹੇ ਵਰਗ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਮਾਨ-ਸਨਮਾਨ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਕਾਰਨਾਮੇ

* ਸਾਬਕਾ ਪ੍ਰਧਾਨ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ। ਮੋ: ੯੯੧੫੮-੦੫੧੦੦

ਕੀਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਅਸਚਰਜ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਇਤਿਹਾਸ ਸਿਰਜਿਆ ਅਤੇ ਸੱਚਮੁੱਚ ਹੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਵਹਿਣ ਮੋੜ ਦਿੱਤੇ। ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਅਨੇਕੇ ਅਤੇ ਮਹਾਨ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਨੇ ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ, ਮਾਤਾ ਤ੍ਰਿਪਤਾ, ਮਾਤਾ ਸੁਲੱਖਣੀ, ਮਾਤਾ ਖੀਵੀ, ਮਾਤਾ ਵਿਰਾਣੀ, ਬੀਬੀ ਅਮਰੋ, ਬੀਬੀ ਭਾਨੀ, ਬੀਬੀ ਰਾਮੋ, ਬੀਬੀ ਵੀਰੋ, ਮਾਤਾ ਗੰਗਾ, ਬੀਬੀ ਰੂਪ ਕੌਰ, ਮਾਤਾ ਨਾਨਕੀ, ਮਾਤਾ ਗੁਜਰੀ ਜੀ, ਮਾਈ ਭਾਗੋ, ਮਾਤਾ ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ, ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਜੀ, ਬੀਬੀ ਹਰਸ਼ਰਨ ਕੌਰ, ਬੀਬੀ ਅਨੂਪ ਕੌਰ, ਰਾਣੀ ਸਦਾ ਕੌਰ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਆਦਿ ਅਨੇਕਾਂ ਮਹਾਨ ਵੀਰਾਂਗਣਾਂ, ਤਿਆਗ ਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੀ ਮੂਰਤ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਕ ਬੀਬੀਆਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਕੌਮ ਦਾ ਨਿਵੇਕਲਾ ਅਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਇਤਿਹਾਸ ਸਿਰਜਿਆ। ਦੇਸ਼ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਉਸ ਮਹਾਨ, ਸੂਰਬੀਰ, ਸੁੰਦਰ, ਰਾਜਨੀਤੀਵੇਤਾ, ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਜੋਸ਼ ਤੇ ਜਜ਼ਬੇ ਨਾਲ ਸਰਸਾਰ, ਇਕ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਪਤਨੀ, ਇਕ ਸੁਯੋਗ ਮਾਤਾ, ਨਿਪੜਕ ਤੇ ਸਿਦਕੀ ਸ਼ੇਰਨੀ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ।

ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਪਰਵਾਰ ਵਿਚ ਜਿੰਦਾਂ ਕਹਿ ਕੇ ਬੁਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਦਾ ਜਨਮ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਾਮਵਰ ਸਰਦਾਰ ਮੰਨਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿ ਪਿੰਡ ਚਾੜ, ਤਹਿਸੀਲ ਜਫਰਵਾਲ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਸਿਆਲਕੋਟ ਵਿਖੇ ਸੰਨ ੧੮੧੭ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿੱਦਿਆ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੂਝ-ਬੂਝ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅਤਿ ਦੀ ਸੁੰਦਰ, ਮੁਟਿਆਰ ਜਿੰਦਾਂ ਦਾ ਅਨੰਦ ਕਾਰਜ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਸੰਨ ੧੮੩੭ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਜਿੰਦਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ੨੦ ਸਾਲ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਉਮਰ ੫੭ ਸਾਲ ਸੀ। ੪ ਸਤੰਬਰ ੧੮੩੮ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਇਕ ਬਾਲਕ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ ਕੰਵਰ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਜਿੰਦਾਂ ਦੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਗਮੀਆਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਦਾ ਸੂਰਜ ੨੭ ਜੂਨ ੧੮੩੯ ਨੂੰ ਡੁੱਬ ਗਿਆ। ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਹੁਣ ਇਕ ਵਿਧਵਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿਚ ੯ ਮਹੀਨੇ ੨੪ ਦਿਨਾਂ ਦਾ ਬਾਲਕ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਸੀ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਡੋਗਰੇ ਭਰਾ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਭਾਰੂ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਰਾਜ ਦੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਦੀ ਥਾਂ ਰਾਜ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਉੱਤੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜਸੀ ਮਹਿਲ ਉਸਾਰਨ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਸੀ। ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦਾ ਦੌਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਅੰਦਰੋ-ਅੰਦਰ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਭਰਾਵਾਂ, ਪੁੱਤਰਾਂ, ਸਰਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਡੋਗਰੇ ਭਰਾਵਾਂ ਅੰਦਰ ਈਰਖਾ ਅਤੇ ਨਿਜਪ੍ਰਸਤੀ ਦੀ ਠੰਢੀ ਜੰਗ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਹਾਰਾਜਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਗੱਦੀਨਸ਼ੀਨ ਹੋਏ। ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਪਿਛੋਂ

ਡੋਗਰੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੇ ਡੂੰਘੀ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਅਧੀਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹੀ ਮਹਿਲ ਅੰਦਰ ਕੈਦ ਕਰ ਕੇ ਰਾਜ-ਭਾਗ ਦਾ ਭਾਰ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਕੰਵਰ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਇਕ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਅਧੀਨ ਮਹਾਰਾਜਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਪੁੱਤਰ ਕੰਵਰ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਕੋ ਦਿਨ ਹੀ ਸਦਾ ਦੀ ਨੀਂਦ ਸੁਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਕੰਵਰ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਾਤਾ ਚੰਦ ਕੌਰ ੨ ਮਹੀਨੇ ੯ ਦਿਨ ਤਕ ਰਾਜ ਕਰਦੀ ਰਹੀ। ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਡੋਗਰਿਆਂ ਦੀ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਕਾਰਨ ਹੋਏ ਖੂਨੀ ਟਕਰਾਅ ਉਪਰੰਤ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਗੱਦੀ ਉੱਤੇ ਬੈਠੇ ਪਰੰਤੂ ਡੋਗਰਿਆਂ ਨੇ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਅਧੀਨ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਬਾਲਕ ਪੁੱਤਰ ਕੰਵਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵੀ ਕਤਲ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਅੰਤ ਬਾਲਕ ਕੰਵਰ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ, ਜਿਸ ਦੀ ਉਮਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ੫ ਸਾਲ ੧੧ ਦਿਨ ਦੀ ਸੀ, ਨੂੰ ੧੫ ਸਤੰਬਰ ੧੮੪੩ ਈ. ਨੂੰ ਤਖ਼ਤ ਉੱਤੇ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤਾ। ਅਗਲੇ ਹੀ ਦਿਨ ਰਾਜਾ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫੌਜਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਡੋਗਰੇ ਦੇ ਕਾਤਲਾਂ ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਰਾਜ ਤਿਲਕ ਲਾ ਕੇ ਰਾਜਾ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਤਾਜਪੋਸ਼ੀ ਦੀ ਰਸਮ ਕਰ ਕੇ ੧੮ ਸਤੰਬਰ ੧੮੪੩ ਈ. ਨੂੰ ਕੰਵਰ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵਜ਼ੀਰ ਹੋਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਭਰਾ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਜ਼ੀਰ ਬਣਨਾ ਮਨਜ਼ੂਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫੌਜਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਫੈਲਾ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਕੋਲ ਵੇਚਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਖ਼ਾਲਸਾ ਫੌਜ ਨੇ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਕੇ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਨੇ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਪਰੰਤੂ ਥੋੜ੍ਹੇ ਹੀ ਸਮੇਂ ਮਗਰੋਂ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਨੇ ਆਪਣਾ ਅਸਰ-ਰਸੂਖ ਵਰਤ ਕੇ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਛੁਡਾ ਲਿਆ। ੭ ਮਈ ੧੮੪੪ ਈ. ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਕੰਵਰ ਕਸ਼ਮੀਰਾ ਸਿੰਘ, ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ, ਸੰਤ ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੌਰੰਗਾਬਾਦੀ ਸਮੇਤ ਤਿੰਨ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਸਿੰਘਾਂ, ਸਿੰਘਣੀਆਂ ਅਤੇ ਭੁਝੰਗੀਆਂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ੨੧ ਦਸੰਬਰ ੧੮੪੪ ਈ. ਨੂੰ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਵੀ ਸਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੇ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਵਜ਼ੀਰ ਬਣਿਆ, ਜਿਸ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਪਸ਼ੌਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ੩੦ ਅਗਸਤ ੧੮੪੫ ਈ.: ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫੌਜਾਂ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਅਤੇ ਪੁੱਤਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ੨੧ ਸਤੰਬਰ ੧੮੪੫ ਈ.: ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹੁਣ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਅੰਦਰ ਫੈਲੀ ਬੁਰਫ਼ਾਗਰਦੀ ਕਾਰਨ ਕੋਈ ਵਜ਼ੀਰ ਬਣਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅੰਤ ਸਭ ਕੰਮ-ਕਾਜ ਮਹਾਰਾਣੀ

ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ, ਉਹ ਬਾਲਕ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਬਣੀ ਅਤੇ ਦੀਵਾਨ ਦੀਨਾ ਨਾਥ, ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮਿਸ਼ਰ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਦੀ ਸਲਾਹਕਾਰ ਸਭਾ ਬਣਾ ਕੇ ਰਾਜ ਕਰਨ ਲੱਗੀ। ਲੇਡੀ ਲਾਗਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਪੰਨਾ ੧੦੬ ਉੱਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ “ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਬਾਲਕ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ, ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਪਾਲਕਾ ਥਾਪੀ ਗਈ। ਉਹ ਲਾਇਕ ਤੇ ਪੱਕੇ ਇਰਾਦੇ ਵਾਲੀ ਇਸਤਰੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਖਾਲਸਾ ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਅੰਦਰ ਬੜਾ ਸਤਿਕਾਰ ਅਤੇ ਅਸਰ ਸੀ। ਉਹ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਾਲੀ ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਹੌਂਸਲੇ ਵਾਲੀ ਇਸਤਰੀ ਸੀ”।

ਉਧਰ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਵੀ ਤਾਕਤ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਲਈ ਤਰਲੇ-ਮੱਛੀ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ ਪਰੰਤੂ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਜਸ਼ੀ ਅਤੇ ਖੁਦਪ੍ਰਸਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸਖ਼ਤ ਖਿਲਾਫ ਸਨ। ਅੰਤ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸਾਜ਼-ਬਾਜ਼ ਕਰਨੀ ਅਰੰਭ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਲੜਾ ਕੇ ਤਬਾਹ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਨੀਤੀ ਅਧੀਨ ਡੋਗਰਿਆਂ ਨੇ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਭੜਕਾ ਕੇ ੧੭ ਨਵੰਬਰ ੧੮੪੫ ਈ: ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਐਲਾਨ-ਏ-ਜੰਗ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਵੇਂ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਲੜਾਈ ਛੇੜਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਅੰਦਰ ਇਕਜੁਟਤਾ ਅਤੇ ਇਕਸੁਰਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਫੌਜ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਵੀ ਢਿੱਲੀ ਹੋਈ ਪਈ ਸੀ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਬਾਲ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਸਨ। ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦਾ ਅਖਾੜਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਰ ਲੜਾਈ ਨਾ ਟਲ ਸਕੀ। ਅੰਤ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਕੰਢੇ ਪੰਜ ਘਮਸਾਣ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੌਹਰ ਦਿਖਾਏ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਫੌਜਾਂ ਦੇ ਛੱਕੇ ਛੁਡਾ ਦਿੱਤੇ ਪਰੰਤੂ ਦੇਸ਼-ਧਰੋਹੀ ਜਰਨੈਲਾਂ ਲਾਲ ਸਿੰਘ, ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬੇਈਮਾਨੀ ਕਾਰਨ ਮੁਦਕੀ, ਫੇਰੂ ਸ਼ਹਿਰ, ਬੱਦੋਵਾਲ, ਅਲੀਵਾਲ ਅਤੇ ਸਭਰਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਹਾਰ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੇਈਮਾਨ ਜਰਨੈਲਾਂ ਨੇ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਬਰੂਦ ਦੀ ਥਾਂ ਸਰ੍ਹੋਂ ਭੇਜੀ। ਪਰੰਤੂ ਫੌਜਾਂ ਅੰਦਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਹ ਗੱਲ ਫੈਲਾ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਬਰੂਦ ਦੀ ਥਾਂ ਸਰ੍ਹੋਂ ਵੀ ਮਹਾਰਾਣੀ ਸਾਹਿਬਾ ਨੇ ਹੀ ਭੇਜੀ। ਪਰ ਅੱਜ ਤੀਕ ਇਸ ਦਾ ਸਬੂਤ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਮੁਦਕੀ ਤੇ ਫੇਰੂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਜੰਗ ਹਾਰਨ ਉਪਰੰਤ ਜੋ ਚਿੱਠੀ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਨੇ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ, ਜੋ ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਦੋਸਤ ਅਤੇ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਵੀ ਸੀ, ਨੂੰ ਲਿਖੀ ਉਸ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਜ਼ਾਹਰ ਹੈ ਕਿ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਿਤ ਕਿਤਨੇ ਪਿਆਰੇ ਸਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਉਹਦਾ ਕਿਤਨਾ ਮੋਹ ਸੀ! ਫਿਰ ਰਾਜ-ਭਾਗ ਦਾ ਮਾਲਕ

ਵੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਾਜਭਾਗ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਸੀ। ਕੋਈ ਕਮਲਾ ਵੀ ਆਪਣੇ ਘਰ ਨੂੰ ਆਪ ਤਬਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਫਿਰ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸਾਜ਼-ਬਾਜ਼ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਰਾਜ-ਭਾਗ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਸੀ? ਪਰੰਤੂ ਡੋਗਰੇ ਭਰਾਵਾਂ ਵਾਂਗ ਹਰ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਰਾਜ ਘਰਾਣੇ ਅੰਦਰ ਅਜਿਹੇ ਨਖਿਧ ਅਤੇ ਨਿਜ-ਪ੍ਰਸਤ, ਲਾਲਚੀ, ਨਮਕ ਹਰਾਮ ਲੋਕ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦੇ ਹੀ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅੱਜ ਵੀ ਹਨ, ਜੋ ਰਾਜ ਦਰਬਾਰਾਂ-ਸਰਕਾਰਾਂ ਅੰਦਰ ਰਹਿ ਕੇ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ਾਂ ਰਚਦੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕੋਈ ਸਰਕਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਰਬਾਰੀ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ਾਂ (PALACE-INTRIGUES) ਤੋਂ ਬਚ ਸਕੀ ਹੋਵੇ। ਸ. ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਨੂੰ ਲਿਖੀ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਨੂੰ ਪੰਥ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਢਾਡੀ ਗਿ; ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ ਨੇ ਇਉਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ:

ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੀ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੇ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ,
 ਬੈਠ ਰਿਹੋਂ ਕੀ ਚਿਤ ਵਿਚ ਧਾਰ ਸਿੰਘਾ?
 ਦੋਵੇਂ ਜੰਗ ਮੁਦਕੀ-ਫੇਰੂ ਸ਼ਹਿਰ ਵਾਲੇ,
 ਸਿੰਘ ਆਏ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਤੋਂ ਹਾਰ ਸਿੰਘਾ।
 ਕਾਹਨੂੰ ਹਾਰਦੇ ਕਿਉਂ ਮਿਹਣੇ ਜੱਗ ਦਿੰਦਾ,
 ਜਿਉਂਦੀ ਹੁੰਦੀ ਜੇ ਅੱਜ ਸਰਕਾਰ ਸਿੰਘਾ?
 ਤੇਗ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਤਾਂ ਖੁੰਢੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ,
 ਐਪਰ ਆਪਣੇ ਹੀ ਹੋ ਗਏ ਗਦਾਰ ਸਿੰਘਾ।
 ਹੁਣ ਵੀ ਚਮਕੀ ਨਾ ਜੇ ਸਿੰਘਾ ਤੇਗ ਤੇਰੀ,
 ਤਾਂ ਫਿਰ ਸਭ ਨਿਸ਼ਾਨ ਮਿਟਾਏ ਜਾਸਨ।
 ਤੇਰੇ ਲਾਡਲੇ ਕੌਰ ਦੀ ਹਿੱਕ ਉੱਤੇ,
 ਕੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਗੈਰਾਂ ਦੇ ਝੰਡੇ ਝੁਲਾਏ ਜਾਸਨ।
 ਪੁੱਟ ਸ਼ੇਰੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਮੜ੍ਹੀ ਤਾਈਂ,
 ਉਹਦੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਫੁੱਲ ਰੁਲਾਏ ਜਾਸਨ।
 ਬਦਲੀ ਜਿਹਨੇ ਤਕਦੀਰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸੀ,
 ਉਹਦੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਤੀਰ ਲਾਏ ਜਾਸਨ।
 ਅਜੇ ਸਮਾਂ ਈ ਵਕਤ ਸੰਭਾਲ ਸਿੰਘਾ,
 ਰੁੜ੍ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਰੱਖ ਲੈ।
 ਲਹਿੰਦੀ ਦਿੱਸੇ 'ਰਣਜੀਤ' ਦੀ ਪੱਗ ਮੈਨੂੰ,

ਮੋਏ ਮਿੱਤਰ ਦੀ ਯੋਧਿਆ ਆਨ ਰੱਖ ਲੈ।

ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਦੇਸ਼-ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰਤੀ ਸੱਚੇ-ਸੁੱਚੇ ਪਿਆਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਲਬਰੇਜ਼ ਸੀ। ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਕਮਰਕੱਸਾ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਫੌਜੀ ਦਲ ਨਾਲ ਆ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਸਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਉਸ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠ ਲੜੀ ਗਈ। ਸਰਦਾਰ ਅਟਾਰੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਭਾਰੀ ਜੌਹਰ ਦਿਖਾਏ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜਾਂ ਦੇ ਆਹੂ ਲਾਹ ਸੁੱਟੇ। ਪਰੰਤੂ ਜੰਗ ਨੂੰ ਸਾਜ਼ੋ-ਸਾਮਾਨ ਸਪਲਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤਾਂ ਉਹੀ ਗਦਾਰ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ੧੦ ਜਨਵਰੀ ੧੮੪੬ ਈ. ਨੂੰ ਸਭਰਾਵਾਂ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਕੌਮੀ ਗਦਾਰਾਂ ਦੀ ਗਦਾਰੀ ਕਾਰਨ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜਾਂ ਜਿੱਤ ਕੇ ਵੀ ਹਾਰ ਗਈਆਂ। ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਜੰਗ ਵਿਚ ਜੂਝਦੇ ਹੋਏ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਾ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੰਗਾਂ ਵਿਚ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ਨੇ ਬਹਾਦਰੀ ਦੇ ਉਹ ਜੌਹਰ ਵਿਖਾਏ ਕਿ ਲੰਦਨ ਦੇ ਟਾਪੂਆਂ ਵਿਚ ਕੁਰਲਾਹਟ ਮੱਚ ਗਈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸ਼ਾਸਨ ਕੰਬ ਉਠਿਆ। ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ‘ਜੰਗਨਾਮਾ ਸਿੰਘਾਂ ਤੇ ਫਰੰਗੀਆਂ’ ਵਿਚ ਇਸ ਗਾਥਾ ਨੂੰ ਇਉਂ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ:

ਸਿੰਘਾਂ ਮਾਰ ਕੇ ਕਟਕ ਮੁਕਾਇ ਦਿੱਤੇ,

ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਤੇ ਪੂਰਬੀ ਦੱਖਣੀ ਜੀ।

ਨੰਦਨ ਟਾਪੂਆਂ ਵਿਚ ਕੁਰਲਾਟ ਪਈ,

ਕੁਰਸੀ ਚਾਰ ਹਜ਼ਾਰ ਹੋਈ ਸੱਖਣੀ ਜੀ।

ਸਿੰਘਾਂ ਅਤੇ ਫਰੰਗੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਜੰਗਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜੀਆਂ ਅਤੇ ਪੂਰੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਧੀਨ ਕਰਵਾ ਕੇ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਨੂੰ ਗੁਲਾਮ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਇਹੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੀ ਕਰਤੂਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਮੁਗਲ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਪਾ ਕੇ ਗੁਰੂਕਿਆਂ ਨਾਲ ਜੰਗ-ਯੁੱਧ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸੰਗੀ-ਸਾਥੀ ਬਣੇ ਜਿਹੜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਢਾਂਚਾ ਹੀ ਤਬਾਹ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।

੧੨ ਫਰਵਰੀ ੧੮੪੬ ਈ., ਨੂੰ ਜੇਤੂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕਸੂਰ ਆ ਬੈਠਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੜਾਈਆਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਮਹਾਂ ਕਵੀ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ‘ਜੰਗਨਾਮਾ ਸਿੰਘਾਂ ਤੇ ਫਰੰਗੀਆਂ’ ਵਿਚ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਲੰਮਾ ਹਉਕਾ ਭਰ ਕੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ:

ਜੰਗ ਹਿੰਦ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਹੋਣ ਲੱਗਾ,

ਦੋਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਫੌਜਾਂ ਭਾਰੀਆਂ ਨੇ।

ਅੱਜ ਹੋਵੇ ਸਰਕਾਰ ਤਾਂ ਮੁੱਲ ਪਾਵੇ,

ਜਿਹੜੀਆਂ ਖਾਲਸੇ ਨੇ ਤੇਗਾਂ ਮਾਰੀਆਂ ਨੇ।

ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਇਕ ਸਰਕਾਰ ਬਾਝੋਂ,
ਫੌਜਾਂ ਜਿੱਤ ਕੇ ਅੰਤ ਨੂੰ ਹਾਰੀਆਂ ਨੇ।

ਅੰਤ ੧੮ ਫਰਵਰੀ ੧੮੪੬ ਈ. ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਬਾਲਕ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਲਾਰਡ ਹਾਰਡਿੰਗ ਨੂੰ ਲਲਿਆਣੀ ਆ ਮਿਲਿਆ। ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦਾ ਜ਼ਬਾਨੀ ਸ਼ਰਤਾਂ ਨਾਲ ਸੌਦਾ ਤਹਿ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ੨੦ ਫਰਵਰੀ ੧੮੪੬ ਈ. ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਲਾਹੌਰ ਪੁੱਜਾ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਘਟਨਾਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚੋਂ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਨੂੰ ਦੂਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ ਸਗੋਂ ਤਰ੍ਹਾਂ-ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮਨਘੜਤ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਬਣਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫੌਜਾਂ ਅਤੇ ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਬਦਨਾਮ ਕਰਨ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ੨੬ ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ ਲਾਰਡ ਹਾਰਡਿੰਗ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਆਮ ਦਰਬਾਰ ਕੀਤਾ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਹਿਲਕਾਰ ਜੇਤੂ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰ ਅਧੀਨਗੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਬੈਠੇ ਅਤੇ ਬਾਲਕ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਰਾਜ ਸਿੰਘਾਸਣ ਉੱਤੇ ਬਿਠਾਇਆ ਗਿਆ। ਹਾਰਡਿੰਗ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਾਤਹਿਤ ਮਿਸਰ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਜ਼ੀਰ ਅਤੇ ਤੇਜ਼ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸੈਨਾਪਤੀ ਹੋਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ। ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਜੋ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਸੀ, ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਰਾਜਨੀਤਕ ਧੱਕਾ ਤੇ ਧੋਖਾ ਹੋਰ ਕੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ? ੧੬ ਦਸੰਬਰ ੧੮੪੬ ਈ. ਨੂੰ ਭਰੋਵਾਲ ਦੀ ਸੁਲਾਹ, ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਗਦਾਰਾਂ ਦੇ ਕਹੇ, ਬਾਲਕ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਦਸਤਖਤ ਕਰਵਾਏ ਗਏ, ਰਾਹੀਂ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦਾ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਕੌਂਸਲ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਕੌਂਸਲ ਤੋਂ ਵੀ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੂੰ ਦੂਰ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨੌਕਰਾਂ ਦੇ ਗੁਜ਼ਾਰੇ-ਭੱਤੇ ਲਈ ਡੇਢ ਲੱਖ ਰੁਪਿਆ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਹਾਲਾਤ ਦੀ ਸਿਤਮ-ਜ਼ਰੀਫੀ ਵੇਖੋ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਮਾਲਕ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਹੀ ਕੌਮੀ ਗਦਾਰਾਂ ਦੀ ਗਦਾਰੀ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਭੱਤਾ ਦੇਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ, ਦੀਵਾਨ ਦੀਨਾ ਨਾਥ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਸਰਦਾਰ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਮੁੜ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਲੈਣ ਹਿਤ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪੂਰਾ ਜ਼ੋਰ ਲਾਇਆ। ਦੀਵਾਨ ਦੀਨਾ ਨਾਥ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਧਿਕਾਰੀ ‘ਕਰੀ’ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਦੀ ਵੀ ਸਲਾਹ ਲਈ ਜਾਵੇ।

ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਨੇ ਕੜਕ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਹੀਂ ਪੁੱਛ ਰਿਹਾ ਸਗੋਂ ਸਰਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਥੰਮ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਪੁੱਛ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਫ਼ਸੋਸ! ਇਹ ਸਰਦਾਰ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਲਾਭਾਂ ਕਾਰਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਲਾਲ ਸਿੰਘ, ਤੇਜ਼ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਥੰਮ੍ਹ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਡਿੱਗ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ

ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਕਠਪੁਤਲੀਆਂ ਵਾਂਗ ਨੱਚ ਰਹੇ ਸਨ। ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਹਾਰਡਿੰਗ ਅਤੇ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਲਾਰੰਸ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਕੰਡੇ ਵਾਂਗ ਰੜਕ ਰਹੀ ਸੀ। ੭ ਦਸੰਬਰ ੧੮੪੬ ਈ. ਨੂੰ ਹਾਰਡਿੰਗ ਕਰੀ ਨੂੰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, 'ਸਾਡੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਕਬਜ਼ਾ ਰੱਖਣ ਦੇ ਕਿਸੇ ਅਹਿਦਨਾਮੇ ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਰਤ ਹੋਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਕੋਈ ਤਾਕਤ ਨਾ ਰਹੇ। ੧੦ ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਮੁੜ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, 'ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਕਿਸ ਬਾਕਾਇਦਾ ਰਸਮ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਣੀ ਕਾਰ-ਮੁਖਤਿਆਰ ਬਣੀ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਅਨੁਭਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਮਾਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਪਾਲਕਾ (GUARDIAN) ਹੋਣ ਦੀ ਕੁਦਰਤੀ ਤੇ ਅਣਪੁੱਛੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿਚ ਕਾਰ-ਮੁਖਤਿਆਰ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਜੇ ਸਰਦਾਰ ਅਤੇ ਰਸੂਖ ਵਾਲੇ ਹਾਕਮ ਖਾਸ ਕਰ ਅਟਾਰੀ ਵਾਲੇ ਸਰਦਾਰ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਬਣਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਭਰੀ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨ ਤਾਂ ਚੁੱਪ-ਚੁਪੀਤੇ, ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਦੇ ਗਿਆਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੀ ਤਾਕਤ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਗੱਲ ਸਾਫ਼ ਤੌਰ ਉਤੇ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦੀ ਜਾਵੇਗੀ ਕਿ ਨਾਬਾਲਗ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿਚ ਅਤੇ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਲਈ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਤਰਫ਼ੋਂ ਕਾਰ-ਮੁਖਤਿਆਰੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਦੇ ਕੰਮ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਹੋਣੇ ਹਨ।

੧੬ ਦਸੰਬਰ ੧੮੪੬ ਈ. ਨੂੰ ਹਾਰਡਿੰਗ 'ਕਰੀ' ਨੂੰ ਫਿਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਜੇ ਕੋਈ ਗੱਲ ਬਹਿਸ ਵਾਲੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਹੈ ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਬਿਲੇ ਲਾਉਣਾ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਗੱਲ ਉਤੇ ਸਹਿਮਤ ਹਾਂ ਅਤੇ ਇਹ ਗੱਲ ਬਿਲਕੁਲ ਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਰਾਣੀ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਕਾਰ-ਮੁਖਤਿਆਰ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿਚ ਤਾਕਤ ਨਾ ਰਹੇ। ਉਸ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਦੇ ਥਾਂ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਨਵੇਂ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਰਾਣੀ ਵੱਲੋਂ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਰਾਜਸੀ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਹਦੇ ਪੁੱਤਰ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਕਰ ਦੇਣ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਇਤਰਾਜ਼ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇਸ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਹੋਏ ਕਿਸੇ ਰਾਜਸੀ ਗੁਨਾਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਰਾਣੀ ਹੋਰ ਥਾਂ ਨਾਲੋਂ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਘੱਟ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਸਿੱਧ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿਉਂਕਿ ਜੇ ਉਹ ਕੁਝ ਔਖਿਆਂ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਸ਼-ਨਿਕਾਲਾ ਦੇਣਾ ਸੌਖਾ ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਉਸ ਨੂੰ ਸਤਲੁਜੋਂ ਪਾਰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ।' ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਨੇ ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਦੇਸ਼-ਨਿਕਾਲਾ ਦੇਣ ਦੀ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ੀ ਸਕੀਮ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੰਨ੍ਹਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਕਿ 'ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ੧੫-੨੦ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਰੋਜ਼ ਘਰ ਸੱਦ ਕੇ ਸਲਾਹ-ਮਸ਼ਵਰਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਰਵਾਰ ਦੀ ਮਾਨ-ਮਰਿਆਦਾ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ

ਆਖਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੀ ਪਦਵੀ (POSITION) ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਨਹੀਂ ਹਨ ਸਗੋਂ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਨੂੰ ਵੱਟਾ ਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਹਨ। ' ਇਉਂ ਬੁਠ ਉੱਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਸ਼ਰਾਰਤ ਅਤੇ ਰਾਜਸੀ ਬੇਈਮਾਨੀ ਭਰਪੂਰ ਇਸ ਲੰਮੀ ਚਿੱਠੀ ਨਾਲ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਮਿਲਣ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਡੇਢ ਲੱਖ ਰੁਪਿਆਂ ਦੀ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਭੱਤੇ ਵਾਲੀ ਰਕਮ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਖਰਚਣ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਵੀ ਖੋਹ ਲਈ ਗਈ। ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਨੇ ੯ ਜੂਨ ੧੮੪੭ ਈ. ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਉਤਰ ਇਉਂ ਲਿਖਿਆ “ਮੈਂ ਤੁਹਾਡਾ ਪੱਤਰ ਆਦਿ ਤੋਂ ਅੰਤ ਤਕ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ। ਆਪ ਨੇ ਇਹ ਲਿਖਣ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਰਾਜ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਦਖਲ ਦੇਣ ਦਾ ਕੋਈ ਹੱਕ ਨਹੀਂ। ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਵਿਚਕਾਰ ਚਿਰਾਂ ਤੋਂ ਮਿੱਤਰਤਾ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਰਾਜ-ਧਰੋਹੀ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੇ ਦਬਾਉਣ ਬਦਲੇ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ, ਮੇਰੀ ਅਤੇ ਪਰਜਾ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸੈਨਾ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕਰਮਚਾਰੀ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਰਹਿਣ। (ਇਹ ਅਹਿਦਨਾਮਾ ਡੋਗਰੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਨੂੰ ਭਰੋਸੇ ਵਿਚ ਲੈਣ ਬਗ਼ੈਰ ਹੀ ਕੀਤਾ ਸੀ) ਪਰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਤਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਫੈਸਲਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਹੱਕ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਹਾਂ, ਇਹ ਗੱਲ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਈ ਸੀ ਕਿ ਰਾਜ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਜ਼ਰੂਰ ਲਈ ਜਾਵੇਗੀ। ਜਿਤਨੇ ਦਿਨ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਬਾਲਕ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਹਨ, ਉਤਨੇ ਦਿਨਾਂ ਤਕ ਮੈਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਮਹਾਰਾਣੀ (ਪ੍ਰਤਿਪਾਲਕਾ) ਹਾਂ। ਇਤਿਆਦਿ। ਉਪਰੋਕਤ ਲੰਮੀ ਚਿੱਠੀ ਰਾਹੀਂ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੇ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਨੂੰ ਬੜੇ ਠਰ੍ਹੰਮੇ ਨਾਲ ਠੋਕ ਕੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਦੇ ਸੱਤੀਂ ਕੱਪੜੀਂ ਅੱਗ ਲੱਗ ਗਈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਣੀ ਵਿਰੁੱਧ ਜ਼ਹਿਰ ਹੋਰ ਵਧਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ-ਨਿੱਕੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨੂੰ ਰਾਜ ਵਿਰੁੱਧ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਜਾਪਣ ਲੱਗੀ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਇਕ ਵੇਰ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੀ ਸਹੇਲੀ ਮੁਲਤਾਨ ਤੋਂ ਇਕ ਸਫ਼ੈਦ ਗੰਨਾ ਲਿਆਈ। ਇਸ ਨੂੰ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਮੂਲ ਰਾਜ ਮੁਲਤਾਨ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਕੋਈ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ ਲੱਗੀ ਹੈ। ਇਹਨੀਂ ਦਿਨੀਂ ਤੰਗ ਆਏ ਪਰਮੇ ਨੇ ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੀ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਦਾ ਹੱਥ ਗਰਦਾਨਿਆ। ਮੁਕੱਦਮਾ ਲਾਰਡ ਹਾਰਡਿੰਗ ਤਕ ਪੁੱਜਾ, ਉਸ ਨੇ ਪਰਮੇ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੂੰ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਹੋਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਸੁਣਾਇਆ। ਸਰਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਗੱਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਹੋਰ ਪੱਕਿਆਂ ਕਰਨ ਹਿਤ ੭ ਅਗਸਤ ੧੮੪੭ ਈ: ਨੂੰ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਨੇ ਇਕ ਦਰਬਾਰ ਲਾਇਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਬਣੇ ਕੁਝ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਗੱਦਾਰੀ ਅਲਾਊਂਸ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਖਿਤਾਬ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ਦੇਸ਼-ਧਰੋਹੀ ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਰਾਜੇ ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ

ਸੀ। ਇਸੇ ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਕੰਢੇ ਸਿੱਖ ਫੌਜਾਂ ਦੀਆਂ ਬੇੜੀਆਂ ਡੋਬੀਆਂ ਸਨ, ਖਾਲਸਾ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਬਰੂਦ ਦੀ ਥਾਂ ਸਰੋਂ ਭੇਜੀ ਸੀ ਅਤੇ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਹਾਰ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਕਿਵੇਂ ਸੁਖਾਂਦੀ ਸੀ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਗਦਾਰ ਨੂੰ ਇਹ ਪਦਵੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ, ਉਸ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨੀਯਤ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਇਕ ਘੰਟਾ ਲੇਟ ਘੱਲਿਆ, ਸਾਰੇ ਉਡੀਕਦੇ ਰਹੇ। ਅੰਤ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਰੀਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਦੇ ਤਿਲਕ ਲਗਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਪਰੰਤੂ ਗੱਦਾਰਾਂ ਦੇ ਭਾਰੀ ਦਬਾਅ ਪਾਏ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਇੰਝ ਕਰਨੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਹਾਰ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਇਹ ਰਸਮ ਇਕ ਪ੍ਰੋਹਿਤ ਪਾਸੋਂ ਪੂਰੀ ਕਰਾਈ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਆਤਿਸ਼ਬਾਜ਼ੀ ਚਲਾਈ ਗਈ ਪਰੰਤੂ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਨਾ ਜਾਣ ਦਿੱਤਾ। “ਇਸ ਬਾਰੇ ਲਾਰਡ ਲਾਰੰਸ ਇਉਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, “ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਬੜੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨਾਲ ਨਿਭਾਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਿੱਕੇ-ਨਿੱਕੇ ਹੱਥ ਪਿੱਛੇ ਕਰ ਲਏ ਅਤੇ ਕੁਰਸੀ ਨਾਲ ਕੰਡ ਲਾ ਲਈ, ਇਕ ਪ੍ਰੋਹਤ ਨੇ ਇਹ ਰਸਮ ਪੂਰੀ ਕੀਤੀ। ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਆਤਿਸ਼ਬਾਜ਼ੀ ਵੇਖਣ ਆਉਣ ਵਾਸਤੇ ਬਸਤਰ ਨਾ ਪਾਉਣ ਦਿੱਤੇ। ਮੁੱਕਦੀ ਗੱਲ, ਮਹਾਰਾਣੀ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਪੱਕਿਆਂ ਕਰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਬੰਧਾਂ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕਰੇ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰੋਂ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ”। ੧੬ ਅਗਸਤ ੧੮੪੭ ਈ. ਨੂੰ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਨੇ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ, “ਹੁਣ ਵਾਂਗ ਜੇ ਮਹਾਰਾਣੀ, ਬਾਲਕ ਮਹਾਰਾਜੇ ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ ਪੂਰਾ ਅਸਰ ਪਾਉਂਦੀ ਰਹੀ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਚੱਲ ਸਕੇਗਾ। ਕੌਂਸਲ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸ਼ੱਕ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪੂਰਾ ਡਰ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਸਾਰੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸਰਦਾਰਾਂ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਰੁੱਧ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਜ਼ਹਿਰ ਭਰਦੀ ਰਹੀ ਤਾਂ ਅੱਗੇ ਵਾਸਤੇ ਬੜੇ ਖਤਰਨਾਕ ਨਤੀਜੇ ਨਿਕਲਣਗੇ”। ਫਿਰ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਦੀ ਰਾਏ ਵਿਚ ਰਾਜਸੀ ਤੌਰ ’ਤੇ ਇਹ ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਹਿਜਾਦੇ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਤੋਂ ਹੁਣੇ ਵੱਖਰਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੇ ਕਾਬੂ (ਵੱਸ) ਵਿਚ ਹੈ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਦਾ ਉਸ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਇਸਤਰੀ (ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ) ਦੇ ਖਿਆਲਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਬਚਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ (ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ) ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਜਾਤੀ ਵੈਰ ਦੇ ਕਾਰਨ ਮਹਾਰਾਜੇ ਉੱਤੇ ਅਸਰ ਪਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਣੀ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।” ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿਉਂਕਿ ਦੇਸ਼-ਨਿਕਾਲੇ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਦੇ ਕਲੰਕ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਲੈਣ ਦੀ ਥਾਂ ਸਰਦਾਰਾਂ ਸਿਰ ਮੜ੍ਹਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਸਰਦਾਰ ਨਾ ਮੰਨੇ ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੂੰ ੨੦ ਕੁ

ਮੀਲ ਦੀ ਵਿੱਥ ਉੱਤੇ ਸ਼ੇਖੂਪੁਰੇ ਕੈਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਦੀ ਪੈਨਸ਼ਨ ਡੇਢ ਲੱਖ ਤੋਂ ਘੱਟਾ ਕੇ ੪ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪੈ ਮਹੀਨਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੇ ਸ਼ੇਖੂਪੁਰੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹਿਆ ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਨੇ ਆਗਿਆ ਨਾ ਦਿੱਤੀ। ਉਧਰ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲੇ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਸ਼ਾਲਾਮਾਰ ਬਾਗ ਵਿਚ ਲਿਜਾ ਕੇ ਰਾਤ ਰਹਿਣ ਲਈ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਜੋ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੂੰ ਉਸ ਪਾਸੋਂ ਦੂਰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੇ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਬਾਲਕ ਮਹਾਰਾਜੇ ਲਈ ਸੁਖ-ਸੁਨੇਹਾ ਅਤੇ ਕੁਝ ਖਿਡੌਣੇ ਘੱਲੇ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨੇ ਇਸ ਉੱਤੇ ਵੀ ਪਾਬੰਦੀ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ੯ ਸਾਲ ਦੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਤੋਂ ਵਿਛੋੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਧਰਮ ਪਤਨੀ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਨੂੰ ਅਪਰਾਧੀ ਵਾਂਗ ਸ਼ੇਖੂਪੁਰੇ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪੈਨਸ਼ਨ ਘੱਟਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਸਖ਼ਤ ਪਹਿਰੇ ਤੇ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਲਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਤਾਂ ਇਕ ਪਾਸੇ, ਸੁਖ-ਸੁਨੇਹਾ ਘੱਲਣ ਉੱਤੇ ਵੀ ਪਾਬੰਦੀ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਦੇਖੋ ਕੈਸੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੀ ਮਿੱਤਰਤਾਈ!... ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੱਭਿਅਕ ਅਤੇ ਨਿਆਏਸ਼ੀਲ ਕੌਮ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਅਲੰਬਰਦਾਰ ਕਹਾਉਣ ਵਾਲੀ ਕੌਮ ਦਾ ਇਹ ਅਤਿ ਘਿਨਾਉਣਾ ਅਤੇ ਅਸੱਭਿਅਕ ਚਿਹਰਾ ਸੀ।

ਉਪਰੰਤ ਨਵੇਂ ਅਧਿਕਾਰੀ ਗਵਰਨਰ ਜਰਨਲ ਲਾਰਡ ਡਲਹੌਜੀ ਅਤੇ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਫਰੈਡਰਿਕ ਕਰੀ ਆ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਖ਼ਤੀ ਦਾ ਦੌਰ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਵਿਰੁੱਧ ਝੂਠੀਆਂ ਅਫਵਾਹਾਂ ਅਤੇ ਕੂੜ-ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋਰ ਤੇਜ਼ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਘੱਟਾ ਪਾ ਕੇ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਘਿਰਣਾ ਦਾ ਪਾਤਰ ਬਣਾ ਕੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਤੰਗ-ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਦਿਆਂ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦੇਸ਼-ਨਿਕਾਲਾ ਦੇਣ ਲਈ ਰਾਹ ਪੱਧਰਾ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਅਫਵਾਹ ਫੈਲਾਈ ਗਈ ਕਿ ਮਿਸਰ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਕੀਲ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੂੰ ਗੁਪਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਅਫਵਾਹ ਫੈਲਾਈ ਗਈ ਕਿ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੇ ਇਕ ਫ਼ਕੀਰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਖੇ ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ਅਤੇ ਇਕ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ਲਾਹੌਰ ਭੇਜਿਆ ਹੈ। ਹਨੇਰ ਸਾਂਈ ਦਾ! ਜਦੋਂ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਮਿਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ, ਪਹਿਰਾ ਸਖ਼ਤ ਤੋਂ ਸਖ਼ਤ ਹੈ ਫਿਰ ਵਕੀਲ ਅਤੇ ਫ਼ਕੀਰ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਘੱਲਿਆ ਗਿਆ? ਇਹ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸਭ ਵੱਡਾ ਕੋਰਾ ਝੂਠ ਸੀ। ਹੋਰ ਝੂਠੀ ਅਫਵਾਹ ਉਡਾਈ ਗਈ ਕਿ ਮਹਾਰਾਣੀ ਵੱਲੋਂ ਪੈਨਸ਼ਨ ਵਿੱਚੋਂ ਆਪਣੇ ਨੌਕਰਾਂ ਨੂੰ ੬੦-੬੦ ਰੁਪਏ ਇਨਾਮ ਵਜੋਂ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਕਿੱਥੋਂ ਅਤੇ ਕਿਸ ਇਵਜ਼ ਵਿਚ? ਇਸ ਬਹਾਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੇ ਨੌਕਰ ਅਤੇ ਨੌਕਰਾਣੀਆਂ ਬਦਲ ਦਿੱਤੀਆਂ ਅਤੇ ਉਸ ਉੱਤੇ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਹੋਰ ਸਖ਼ਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਹੁਣ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੀ ਕੈਦ ਅਪਰਾਧੀ (ਇਖਲਾਕੀ) ਕੈਦੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਕਰੜੀ ਸੀ।

ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜ਼ਿਆਦਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਗਵਰਨਰ ਜਰਨਲ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਕੀਲ ਸ. ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀਂ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀ ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਨੇ ਸ. ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦਾ ਵਕੀਲ ਮੰਨਣੋਂ ਹੀ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਜੇਕਰ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੇ ਕੁਝ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਜੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਗੱਲ ਕਰੇ। ਦੇਖੋ ਇਨਸਾਫ਼ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦਾ! ਜਿਸ ਵਿਰੁੱਧ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਹੈ, ਅਪੀਲ ਵੀ ਉਸੇ ਅੱਗੇ। ਵਕੀਲ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬੜੇ ਯਤਨ ਕਰ ਕੇ ਲਾਰਡ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਪਾਸ ਇਹ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ ਕਿ “ਆਪ ਆਪਣੇ ਬੀਤ ਚੁੱਕੇ ਮਿੱਤਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਧਰਮ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਸਰੇ ਅਧੀਨ ਲਏ ਹੋਏ ਬਾਲਕ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਾਤਾ ਨਾਲ ਇਨਸਾਫ਼ ਕਰੋ।” ਲਾਰਡ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਨੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਦਿਉਂ ਦਿੱਤਾ, “ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੇ ਵਰਤਮਾਨ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਾਤਾ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਧਰਮ ਪਤਨੀ ਕਹਿ ਕੇ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਉਹ ਮੈਥੋਂ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਦੀ ਆਸ ਨਾ ਰੱਖੇ”।

ਸੰਨ ੧੮੪੮ ਈ. ਵਿਚ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫੌਜ ਦੇ ਕੁਝ ਨਾਮ ਕੱਟੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਚ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੀਵਾਨ ਮੂਲ ਰਾਜ ਡਰਦਾ ਮਾਰਿਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਰਲ ਗਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਂਡਾ ਵੀ ਮਹਾਰਾਣੀ ਸਿਰ ਭੰਨਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵਕੀਲ ਗੰਗਾ ਰਾਮ ਅਤੇ ਇਕ ਸਾਬਕਾ ਕਰਨਲ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਉੱਤੇ ਲਟਕਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸ ਵਿਰੁੱਧ ਦੋਸ਼ ਝੂਠਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਮਝਦੀ ਹੈ ਕਿ ਬਗ਼ਾਵਤ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਹੱਥ ਹੈ ਤਾਂ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾਵੇ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਝੂਠਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਬਹਾਨਾ ਲਾਇਆ ਕਿ ਮਹਾਰਾਣੀ ਵਿਰੁੱਧ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾਉਣ ਨਾਲ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਬਗ਼ਾਵਤ ਫੈਲ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਮੁਕੱਦਮਾ ਨਹੀਂ ਚਲਾਇਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਸਗੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨੇ ਇਹੀ ਬਹਾਨੇ ਬਣਾ ਕੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੇ ਦੇਸ਼-ਨਿਕਾਲੇ ਦੇ ਕਾਗਜ਼ਾਤ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਏ, ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਕੌਂਸਲ ਦੇ ਤਿੰਨ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਦਸਤਖਤ ਕਰਵਾ ਲਏ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੇ ਕੱਟੜ ਵਿਰੋਧੀ ਤੇਜ ਸਿੰਘ, ਫਕੀਰ ਨੂਰਦੀਨ ਅਤੇ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਥਾਂ ਉਸ ਦੇ ਭਰਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਸਨ। ਦੇਖੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦਾ ਇਨਸਾਫ਼ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਮੈਂਬਰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਭਰਾ ਦੇ ਦਸਤਖਤ ਕਰਵਾ ਲਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੂੰ ਦੇਸ਼-ਨਿਕਾਲਾ ਦੇ ਕੇ ਬਨਾਰਸ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਕੈਦ ਦਾ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਰਾਜਨੀਤਕ ਧੱਕੇ ਦੀ ਇੰਤਹਾ ਵੇਖੋ! ਇਸ ਦੇਸ਼-ਨਿਕਾਲੇ ਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਦਨੀਤੀ ਵਾਲੀ ਸਕੀਮ ਵੀ ਜ਼ਾਹਰ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਜੇਕਰ ਮਹਾਰਾਣੀ ਕਿਲ੍ਹਾ ਬਨਾਰਸ ਵਿਚ ਕੈਦ ਦੌਰਾਨ ਕੋਈ ਗ਼ਲਤੀ ਕਰੇਗੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਉਥੋਂ ਚੁਨਾਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ, ਜਿੱਥੇ ਕੈਦ ਹੋਰ ਵੀ ਸਖ਼ਤ ਤੇ ਕਰੜੀ

ਹੋਵੇਗੀ। ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਦਾ ਇਹ ਹੁਕਮ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਪਾਸ ੧੪ ਮਈ ੧੮੪੮ ਈ. ਨੂੰ ਪੁੱਜਾ। ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਧਿਕਾਰੀ ਲਿਮਸਤਨ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਸੇਖੂਪੁਰੇ ਤੋਂ ਕਿੱਥੇ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣਗੇ? ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਦੱਸਣੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਦੋਂ ਕਾਫ਼ਲਾ ਸਤਲੁਜ ਕੰਢੇ ਪੁੱਜਾ ਤਾਂ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੂੰ ਸਮਝ ਆ ਗਈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਲਿਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਕੰਢੇ ਉੱਤੇ ਰੁਕ ਗਈ। ਉਸ ਦੇ ਖਿਆਲਾਂ ਵਿਚ ਤੂਫ਼ਾਨ ਮੱਚ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਉਸ ਦਾ ਉਹ ਦੇਸ਼ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਉਹ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਖੁਦ ਮਾਲਕ ਮਹਾਰਾਣੀ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਰਾਜ, ਉਸ ਦੀ ਪਰਜਾ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਹ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇਸ਼, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਰਾਜ ਨੇ ਜੰਗ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਸਭ ਕੁਝ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦਾ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ, ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਵਿਛੋੜਾ, ਰਾਜ-ਭਾਗ ਦਾ ਖੋਹੇ ਜਾਣਾ, ਉੱਤੋਂ ਦੇਸ਼-ਨਿਕਾਲਾ। ਕੈਸਾ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਇਨਸਾਫ਼? ਇਸ ਚੋਰੀ-ਚੋਰੀ ਦਿੱਤੇ ਦੇਸ਼-ਨਿਕਾਲੇ ਨੂੰ ਸਫ਼ਲ ਦੱਸਦਿਆਂ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਨੇ ਫੜ੍ਹ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੀ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਪਰੰਤੂ ਜਦੋਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਸਿਪਾਹੀ ਭੜਕ ਉਠੇ ਅਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨੇ ਪੂਰੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਕਿ ਫਿਰੰਗੀਆਂ ਨੇ ਦੋਸਤ ਕਹਿ ਕੇ ਸਵਰਗੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਰਾਖੀ ਵਿਚ ਲਏ ਬਾਲਕ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਨਾਲ ਸਖਤੀਆਂ, ਧੱਕੇ, ਬੇਇਨਸਾਫੀ, ਬੁਰਾ ਵਰਤਾਉ ਅਤੇ ਜ਼ਲੀਲ ਕਰ ਕੇ ਧੋਖਾ ਅਤੇ ਦਗਾ ਕਮਾਇਆ ਹੈ। ਕਾਬਲ ਦੇ ਹਾਕਮ ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਲਿਖਿਆ, “ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸਿੱਖ ਦਿਨੋਂ-ਦਿਨ ਬੜੇ ਬੇਚੈਨ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਾਤਾ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਅਣਮਨੁੱਖੀ ਸਲੂਕ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਸਲੂਕ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਮਜ਼ਹਬਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਬਹੁਤ ਬੁਰਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਅਮੀਰ-ਗਰੀਬ ਇਸ ਨਾਲੋਂ ਮੌਤ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਸਮਝਦੇ ਹਨ।” ਐਡਵਿਨ ਆਰਨੋਲਡ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, “ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬਾਲਕ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਪਰਜਾ ਤੋਂ ਦੂਰ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਜਿਤਨਾ ਰੋਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਕਈ ਗੁਣਾ ਵੱਧ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਹੈ” ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਈਵਾਨਜ਼ ਬੈਲ ਇਕ ਥਾਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, “ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰਨ ਤੇ ਦੇਸ਼-ਨਿਕਾਲਾ ਦੇਣ ਬਾਰੇ ਲਾਰਡ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਦਾ ਐਲਾਨ ਅਮਨ ਬਹਾਲ ਰੱਖਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਤੌਰ ’ਤੇ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਖਿਆਲ ਵਿਚ ਇਹ ਐਲਾਨ ਨਾਵਾਜਬ, ਨਾ-ਮੁਨਾਸਬ ਤੇ ਬੇਇਨਸਾਫੀ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਰਾਣੀ ਦਾ ਦੇਸ਼-ਨਿਕਾਲਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ

ਸੀ,” ਇਕ ਕੌਮੀ ਹੱਤਕ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਤਖ਼ਤ ਤੋਂ ਬੇਦਖਲ ਕਰਨ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਖ਼ਾਲਸਾ ਰਾਜ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਵੱਲ ਪਹਿਲਾ ਕਦਮ ਸੀ।”

ਹੁਣ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਬਨਾਰਸ ਵਿਚ ਕੈਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਉਸ ਦੀ ਪੈਨਸ਼ਨ ਮੁੜ ਘਟਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਹੁਣ ਇਹ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਮਾਹਵਾਰ ਥਾਂ ੧੨ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਸਾਲਾਨਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਮਹਾਰਾਣੀ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਗਹਿਣੇ ਅਤੇ ਰੁਪਇਆ ਲੈ ਕੇ ਗਈ ਹੈ। ਬਨਾਰਸ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਲਈ ਮੈਕਗਰੇਗਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਧਿਕਾਰੀ ਥਾਪਿਆ ਗਿਆ। ੩੦ ਜੂਨ ੧੮੪੮ ਈ: ਨੂੰ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਨੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਮਗਰੋਂ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮਹਾਰਾਣੀ ਪਾਸ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿਰੁੱਧ “ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਰਚਾਉਣ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਚਿੱਠੀਆਂ ਨੇ, ਪਰ ਕੁਝ ਕਿਹਾ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਜੇਕਰ ਇਹ ਸੱਚੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਮਹਾਰਾਣੀ ਇਕ ਘਿਰਣਾ ਭਰੀ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਵਿਚ ਘਿਰੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਬਣਾ ਕੇ ਗਵਰਨਰ ਜਰਨਲ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਨੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਦਿਤੀ। ਮਗਰੋਂ ਜਾ ਕੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਹ ਚਿੱਠੀਆਂ ਤਾਂ ਇਕ ਝੂਠਾ ਫਰਾਡ ਸੀ। ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ੧੪ ਜੁਲਾਈ ੧੮੪੮ ਈ: ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੇ ਗਹਿਣੇ (੫੦ ਲੱਖ ਦੇ) ਅਤੇ ਦੋ ਲੱਖ ਨਕਦ ਖੋਹ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਥੇ ਹੀ ਬਸ ਨਹੀਂ ਦੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਮੇਮਾਂ ਐਲਨ ਅਤੇ ਸਵੈਨਲੀ ਵੱਲੋਂ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਨੌਕਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਲੁਹਾ ਕੇ ਤਲਾਸ਼ੀ ਲਈ ਗਈ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਸਭਿਅਕ, ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਅਲੰਬਰਦਾਰ, ਇਨਸਾਫ-ਪਸੰਦ ਕਹਾਉਣ ਵਾਲੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕੌਮ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਨਿਰਦਈ, ਜ਼ਾਲਮ, ਧੱਕੜ ਅਤੇ ਜੰਗਲੀ ਹੋ ਨਿੱਬੜੀ। ਹੁਣ ਤਕ ਦੇ ਕੁਦਰਤ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਧੱਕਿਆਂ ਨੂੰ ਸਹਿਜ ਨਾਲ ਝੱਲਣ ਵਾਲੀ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਅਪਮਾਨਜਨਕ ਚਿੱਠੀਆਂ ਦਾ ਬੜੀ ਦਲੇਰੀ ਅਤੇ ਦਲੀਲ ਨਾਲ ਉੱਤਰ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸ਼ੇਰਨੀ ਮਹਾਰਾਣੀ ਬੇਪੱਤ ਹੋਣ ’ਤੇ ਫੁੱਟ-ਫੁੱਟ ਕੇ ਰੋ ਪਈ। ਮੈਕਗਰੇਗਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਹਾਰਾਣੀ ਪਾਸੋਂ ੩੩ ਚਿੱਠੀਆਂ ਮਿਲੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਅੱਖਰ ਵੀ ਐਸਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਸ ਤੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਵਿਰੁੱਧ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਦੀ ਬੂ ਆਉਂਦੀ ਹੋਵੇ। ਐਪਰ ਕੈਦ ਹੋਰ ਵੀ ਸਖ਼ਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਬੇਵੱਸ ਹੋਈ ਸਖ਼ਤ ਕੈਦ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੂੰ ਨੰਗਿਆਂ ਕਰ ਕੇ ਤਲਾਸ਼ੀ ਲੈਣ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕਿਸੇ ਵੀ ਬਾ-ਇੱਜ਼ਤ, ਨੇਕ, ਸ਼ੇਰਦਿਲ ਔਰਤ, ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦਾ ਇਸਤਰੀਤੱਵ ਹੀ ਅਪਮਾਨਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਥ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਕੌਮੀ ਹੱਤਕ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿਚ ਬੜੇ-ਬੜੇ ਜਵਾਂ ਮਰਦਾਂ ਦਾ ਸਬਰ ਅਤੇ ਸਿਦਕ ਡੋਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਅੰਤ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੇ ਬੜੀ ਦੀਰਘ ਸੋਚ-ਵਿਚਾਰ ਉਪਰੰਤ ਜੇਲ੍ਹ ਤੋਂ ਨਿਕਲ ਜਾਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਜਿਸ ਸੂਝ-ਬੂਝ ਨਾਲ ਉਹ ਇਤਨੇ ਸਖਤ ਪਹਿਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ੧੮ ਅਪ੍ਰੈਲ ੧੮੪੮ ਈ. ਨੂੰ ਇਕ ਸੰਤਣੀ ਦਾ ਭੇਸ ਬਣਾ ਕੇ ਚੁਨਾਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲੀ ਅਤੇ ਨਿਕਲਦੇ ਸਮੇਂ ਪਹਿਰੇਦਾਰ ਵੱਲੋਂ ਟੋਕੇ ਜਾਣ ਉੱਤੇ ਜਿਸ ਸਾਬਤ ਕਦਮੀ, ਦਲੇਰੀ ਅਤੇ ਠਰੁੱਮੇ ਨਾਲ ਜੁਆਬ ਦਿੱਤਾ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਹੀ ਇਕ ਮਿਸਾਲ ਹੈ। ਠੀਕ ਹੀ ਤਾਂ ਡਾ. ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਟਕਕਾਰ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਨੂੰ ਇਕੋ ਇਕ ਮਰਦ ਲਿਖਦਾ ਹੈ। ਮਹਾਰਾਣੀ ਚੁਨਾਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਅਜ਼ਾਦ ਹੋ ਗਈ। ਪਰ ਜਾਣਾ ਕਿਥੇ ਹੈ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਜੰਗਲਾਂ, ਬੇਲਿਆਂ, ਦਰਿਆਵਾਂ, ਨਦੀਆਂ ਅਤੇ ਨਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਦੀ ਅੰਤ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੇਪਾਲ ਜਾ ਅੱਪੜੀ।

ਜਿਸ ਨੇਪਾਲ ਨਰੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜਾਂ ਨਾਲ ਜੰਗ ਵਿਚ ਲੜੀਆਂ ਸਨ ਉਸੇ ਨੇਪਾਲ ਨਰੇਸ਼ ਰਾਣਾ ਜੰਗ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਣੀ ਪੁੱਜ ਗਈ। ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਰੰਗ! ਮੋਤੀਆਂ ਦਾ ਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਮਾਲਕ ਨੇਪਾਲ ਨਰੇਸ਼ ਅੱਗੇ ਰੋਟੀ ਲਈ ਅਰਜ਼ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ।

ਨੇਪਾਲ ਨਰੇਸ਼ ਨੇ ਆਪਣਾ ਰਾਜ-ਧਰਮ ਨਿਭਾਉਂਦਿਆਂ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਰੱਖਣਾ ਮੰਨ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਲਈ ਸ਼ਾਹੀ ਖਜ਼ਾਨੇ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਇਆ ਸਾਲਾਨਾ ਭੱਤਾ ਵੀ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੂੰ ਕਾਠਮੰਡੂ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠ ਕੈਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਥੇ ਉਸ ਨੇ ੧੨ ਸਾਲ ਕੈਦ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰੇ। ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਕਾਰਨ ਰੋ-ਰੋ ਕੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਜੋਤ ਮੱਧਮ ਪੈ ਗਈ।

ਲਾਰਡ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਲਈ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੋਰ ਕੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਮਹਾਰਾਣੀ ਤੋਂ ਸਖਤ ਪਹਿਰੇ ਦੀ ਕੈਦ ਵਿਚ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਉਹ ਕੰਬਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿਧਰੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਮੁੜ ਫੌਜਾਂ ਜਥੇਬੰਦ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਦੁਬਾਰਾ ਨਾ ਸਾਂਭ ਲਵੇ ਹੁਣ ਉਹੀ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੇਸ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਦੂਰ ਕੈਦ ਸੀ। ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਨੇ ਸੁਖ ਦਾ ਸਾਹ ਲਿਆ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੀ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚੋਂ ਜਾਂਦੀ ਤੁੱਛ ਜਿਹੀ ਪੈਨਸ਼ਨ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, “ਜਿੰਦਾਂ ਚੁਨਾਰ ਵਿੱਚੋਂ ਨੱਸ ਗਈ ਹੈ। ਉਹ ਨੇਪਾਲ ਚਲੀ ਗਈ ਹੈ। ਪੈਨਸ਼ਨ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਕੋਈ ਪੈਸਾ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਹੁਣ ਸਾਡਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਵਿਗਾੜ ਸਕਦੀ। ਇਤਨੀ ਦਹਿਸ਼ਤ ਤੇ ਡਰ ਸੀ ਕੈਦ ਕੀਤੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸ਼ੇਰਨੀ ਤੋਂ ਸ਼ਾਤਰ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਨੂੰ। ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੂੰ ਖਬਰ ਮਿਲੀ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਲਾਡਲਾ ਪੁੱਤਰ ‘ਦਲੀਪ’ ਕਲਕੱਤੇ ਪੁੱਜਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਾਤਾ

ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਤਾਂ ਉਹ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜੋ ਹੁਣ ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਅੰਨ੍ਹੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਕਲਕੱਤੇ ਜਾਣ ਲਈ ਝੱਟਪਟ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਈ। ਨੇਪਾਲ ਨਰੇਸ਼, ਜੋ ਹੁਣ ਮਹਾਰਾਣੀ ਤੋਂ ਖਹਿੜਾ ਛੁਡਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਨੇ ਸ਼ਰਤ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਮਹਾਰਾਣੀ ਇਕ ਵਾਰ ਨੇਪਾਲ ਦੀ ਹੱਦ ਪਾਰ ਕਰ ਗਈ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ-ਭੱਤਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਮਾਂ ਦੀ ਮਮਤਾ ਤਾਂ ਅਸੀਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਜਦੋਂ ਮਾਂ ਨੇ ਹੋਰ ਸਭ ਕੁਝ ਹੀ ਗੁਆ ਲਿਆ ਹੋਵੇ, ਬਸ ਕਾਲੇ ਬੱਦਲਾਂ ਵਿਚ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦੀ ਇਕ ਕਿਰਨ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਅੰਤ ਸਾਢੇ ਤੋਹਰਾਂ ਵਰ੍ਹੇ ਬਾਅਦ ਮਾਂ-ਪੁੱਤ ਦਾ ਮਿਲਾਪ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਚਿਰਾਂ ਤੋਂ ਵਿੱਛੜੇ ਦੁਖਿਆਰੇ ਮਾਂ-ਪੁੱਤ ਮਿਲੇ। ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਨੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਝਰਨੇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਲ ਵਗ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਦਲੀਪ ਹੁਣ ੨੨ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਮਾਂ ਦੇ ਮੋਢੇ ਨਾਲ ਲੱਗ ਕੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਂਗ ਰੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਲਵਾਨ ਦੀ ਧਰਮ ਪਤਨੀ ਮਾਂ ਇੱਛਰਾਂ ਅਤੇ ਪੁੱਤਰ ਪੂਰਨ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਦੁਖਦਾਇਕ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪੂਰਨ ਦਾ ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਰਾਣੀ ਇੱਛਰਾਂ ਦਾ ਪਤੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਲਵਾਨ ਜਿਉਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜਭਾਗ ਦਾ ਪੂਰਾ ਮਾਲਕ ਸੀ। ਇਧਰ ਹਾਲਾਤ ਬਿਲਕੁਲ ਉਲਟ ਸਨ। ਮਾਤਾ ਨੂੰ ਜੋ ਸ਼ੰਕਾ ਸਤਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਆਖਰ ਉਸਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਹਿਤ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੇ ਦਲੀਪ ਦੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰਿਆ। ਅੱਜ ਜਹਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਦਾ ਸਭ ਕੁਝ ਲੁੱਟਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੀ ਅਮੋਲਕ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਗੁਰੂ ਕੀ ਮੋਹਰ ਕੇਸ ਦਲੀਪ ਦੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਕੇਸ ਅਤੇ ਦਾੜ੍ਹੀ ਆਪ ਹੀ ਕਤਲ ਕਰਨ/ਕਰਾਉਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਅਵੇਸਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਮਾਵਾਂ ਸੋਚਣ ਕਿ ਗੁਰੂ ਕੀ ਮੋਹਰ ਦੀ ਕੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਹੈ। ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਨੇ ਦਲੀਪ ਨੂੰ ਪਰ੍ਹੇ ਧੱਕ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਦਲੀਪ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਧੰਨ ਗੁਰਸਿੱਖੀ! ਬਸ ਫੇਰ ਕੀ ਸੀ, ਦਲੀਪ ਮਾਂ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਉੱਤੇ ਡਿੱਗ ਕੇ ਭੁੱਬਾਂ ਮਾਰ-ਮਾਰ ਕੇ ਰੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕੰਬਦੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਨਾਲ ਮਾਂ ਨਾਲ ਇਉਂ ਬਚਨ ਕੀਤਾ ਜੋ ਅਜੋਕੇ ਪੁੱਤਰਾਂ, ਜਿਹੜੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਤੋਂ ਨਿਰਮੋਹੇ ਅਤੇ ਲਾਪਰਵਾਹ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਪਮਾਨ ਅਤੇ ਨਿਰਾਦਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਲਈ ਬੜਾ ਵੱਡਾ ਸਬਕ ਹੈ। ਦਲੀਪ ਬੋਲਿਆ, “ਮਾਂ! ਮੈਂ ਤੇਰੀ ਉਜੜੀ ਦੁਨੀਆਂ ਫਿਰ ਨਹੀਂ ਵਸਾ ਸਕਦਾ। ਤੇਰਾ ਗੁਆਚਿਆ ਰਾਜ-ਭਾਗ ਫਿਰ ਕਾਇਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਪਰ ਤੇਰੀ ਕੁਲ ਵਿੱਚੋਂ ਗਈ ਸਿੱਖੀ ਫੇਰ ਪਰਤਾ ਲਿਆਵਾਂਗਾ। ਮੈਂ ਅਰਦਾਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਮੇਰੇ ਇਸ ਪ੍ਰਣ ਨੂੰ ਤੋੜ ਨਿਭਾਉਣ ਦੀ ਮੈਨੂੰ ਸਮਰੱਥਾ ਬਖਸ਼ਣ। ਅੰਤ ਮਾਤਾ ਦੀ ਆਗਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ੨੫ ਮਈ ੧੮੮੬ ਈ. ਨੂੰ ਦਲੀਪ ਨੇ ਫਿਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਿਆ ਅਤੇ ਦਲੀਪ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦਾ ਲਾਡਲਾ ਸਿੰਘ ਸਜ ਗਿਆ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਮਾਤਾ ਨਾਲ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਕਲਕੱਤੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਉਸ ਦੀ ਮਾਤਾ ਲਈ ਮਕਾਨ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਗਹਿਣੇ ਅਤੇ ਗੁਜ਼ਾਰਾ-ਭੱਤਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਅਜੇ ਵੀ ਡਰ ਸੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਦੇ ਵੀ ਆਪਣਾ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਰਾਜ ਖੋਹ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਡਰ ਦੇ ਮਾਰੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਨਾ ਮੰਨੀ। ਗੁਜ਼ਾਰਾ-ਭੱਤੇ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ੨ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਅਤੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ੫ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਸਾਲਾਨਾ ਭੱਤਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਉਹ ਵੀ ਜੇਕਰ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਰਹਿਣਾ ਮੰਨੇ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੀ ਇਹ ਅਪਮਾਨਜਨਕ ਤਜਵੀਜ਼ ਠੁਕਰਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਹੁਣ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੀ ਸਿਹਤ ਬਿਲਕੁਲ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਅੱਜ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਅਤਿ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਜੁਆਨ ਉਹ ਔਰਤ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬੁਢੇਪੇ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਉਧਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਮਾਂ-ਪੁੱਤ ਦੇ ਮੇਲ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਸਨ। ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਹੋਣ ਪਰੰਤੂ ਰਹਿਣ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਤੋਂ ਬਾਹਰ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਸ ਮਾਂ-ਪੁੱਤ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਰੁੱਧ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦੀ ਬੂ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਹਨੇਰ ਸਾਈਂ ਦਾ!

ਅੰਤ ਉਹ ਸਮਾਂ ਆ ਗਿਆ ਜਿਸ ਦੀ ਉਡੀਕ ਹੁਣ ਮਹਾਰਾਣੀ ਬੜੀ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਣੀ ਆਖਰੀ ਸਾਹਾਂ ਉੱਤੇ ਲੇਟੀ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਦਲੀਪ ਮਾਂ ਉੱਤੇ ਲੇਟਿਆ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਂਗ ਰੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਇਕੱਠੀ ਕਰ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਦਲੀਪ! ਤੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਕਿ ਤੇਰੇ ਬਾਰੇ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕਿੰਨੀਆਂ ਰੀਝਾਂ ਹਨ। ਪਰ ਹੁਣ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਇਕ ਅਰਦਾਸ ਜ਼ਰੂਰ ਮੰਨ ਲਈਂ ਕਿ ਮੇਰੀ ਅਰਥੀ ਇਹ ਪੰਜ ਸੇਰ ਮਿੱਟੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਅਮਾਨਤ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਓਪਰੀ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਨਾ ਮਿਲਣ ਦੇਈਂ। ਜਦ ਮੇਰੇ ਸਵਾਸ ਪੂਰੇ ਹੋ ਜਾਣ ਮੇਰੀ ਲੋਥ ਨੂੰ ਇਥੋਂ ਚੁੱਕ ਲਈਂ, ਪੰਜਾਬ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਜਾਈਂ ਤੇ ਮੇਰਾ ਇਹ ਸਿਰ ਮੇਰੇ ਸਿਰਤਾਜ਼ ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਚਰਨਾਂ 'ਤੇ ਰੱਖ ਦੇਵੀਂ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੇਰੀ ਰੂਹ ਬੱਦਲ ਬਣ ਕੇ ਅਸਮਾਨ ਉੱਤੇ ਛਾ ਰਹੀ ਹੋਵੇਗੀ ਅਤੇ ਮੇਰੀਆਂ ਰੀਝਾਂ ਬਣ ਕੇ ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਮਾਧ 'ਤੇ ਵਰਸ ਰਹੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਇਕ ਗੱਲ ਹੋਰ ਚੇਤੇ ਰੱਖੀਂ। ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਮਿਰਤਕ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨੈਣਾਂ ਵਿਚ ਆਏ ਹੋਏ ਦੋ ਹੰਝੂ ਜੀਵਨ ਦੀ ਆਖਰੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਢਹਿ ਕੇ ਮਿਟ ਜਾਇਆ ਕਰਦੇ ਨੇ। ਪਰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਇਹ ਅਨਰਥ ਨਾ ਕਰੀਂ। ਮਤਾਂ ਮੇਰੇ ਮੋਈ ਦੇ ਹੰਝੂ ਬਿਗਾਨਿਆਂ ਦੀ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਢਹਿ ਕੇ ਉਸ ਨਿਰਦਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਅੱਗੇ ਫਰਿਆਦ ਕਰਦੇ ਹੋਣ, ਜਿਸ ਨੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਇਨਸਾਫ਼

ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਮੇਰੀ ਆਖਰੀ ਭੇਟਾ ਮੇਰੇ ਮਹਾਰਾਜ ਵਾਸਤੇ ਲੈ ਜਾਈਂ। ” ਆਪਣੀ ਮਿੱਟੀ, ਆਪਣੇ ਦੇਸ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਐਸਾ ਸਨੇਹ, ਲਗਾਉ ਅਤੇ ਪਿਆਰ! ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਐਸੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਅਤੇ ਮਰਨ ਉਪਰੰਤ ਵੀ ਮੁਕੰਮਲ ਸਮਰਪਣ! ਮਹਾਰਾਣੀ ਦਾ ਇਹ ਆਦਰਸ਼ਕ ਵਿਹਾਰ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਪਿਆਰ ਦੀ ਲਾਜਵਾਬ ਮਿਸਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕਾਲੇ ਮੂੰਹ ਉੱਤੇ ਟੁੱਟੇ ਛਿੱਤਰ ਦੀ ਚਪੇਟ ਸੀ ਜਿਹੜੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਉੱਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨਾਲ ਰਲ ਜਾਣ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਨੂੰ ਵੇਚਣ ਦੀਆਂ ਝੂਠੀਆਂ ਤੇ ਨਿਰਾਧਾਰ ਨਿਰਮੂਲ ਤੁਹਮਤਾਂ ਲਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੇ ਟੋਡੀ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗੱਦਾਰ ਹੀ ਸਨ। ੧ ਅਗਸਤ ੧੮੬੩ ਈ. ਨੂੰ ਇਸ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸ਼ੇਰਨੀ ਦਾ ਅੰਤ ਕੈਨਿਸਿੰਗਟਨ ਵਿਚ ਐਡਿੰਗਡਨ ਹਾਊਸ ਵਿਚ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਿੰਦਾਂ ਦੀ ਦੁਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਦੀ ਲੋਥ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਸਸਕਾਰ ਲਈ ਉਡੀਕਦੀ ਰਹੀ। ਮਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦਾ ਸਸਕਾਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਮੰਗੀ। ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਕਦਰ ਨਾ ਪਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ! ਇਹ ਗੁਲਾਮੀ ਦੀ ਸਿਖਰ ਸੀ ਕਿ ਮੁਰਦਾ ਲੋਥ ਦਾ ਸਸਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਵੀ ਆਗਿਆ ਮੰਗਣੀ ਪਈ ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਬੜੀ ਬੇਸ਼ਰਮੀ ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੇ ਵੱਲੋਂ ਅਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਅੰਤ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ ਇਹ ਆਗਿਆ ਹੋਈ ਕਿ ਦਲੀਪ ਆਪਣੀ ਮਾਤਾ ਦਾ ਸਸਕਾਰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਬੰਬਈ ਦੇ ਨੇੜੇ ਕਿਤੇ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਬੰਬਈ ਜਿੰਦਾਂ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਤਲੁਜ ਪਾਰੋਂ ਤਾਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਫੌਜਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫੌਜਾਂ ਨਾਲ ਲੜਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਲੋਕ ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠ ਲੜ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਪਿਆਰੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਗੁਲਾਮ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਾਂ-ਪੁੱਤ ਨੂੰ ਅਨਾਥ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ ਗੁਲਾਮਾਂ ਦੇ ਕੋਈ ਹੱਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਅੰਤ ਮਹਾਰਾਜਾ ੧੮੬੪ ਈ. ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੀ ਲੋਥ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਨਰਬਦਾ ਦੇ ਕੰਢੇ ਪੁੱਜਾ ਜਿੱਥੇ ਨਾਸਿਕ ਨੇੜੇ ਉਸ ਦੀ ਦੇਹ ਦਾ ਸਸਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪਰੰਤੂ ਅਫਸੋਸ! ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪੂਰੀ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀ। ਸਿਵਾ ਠੰਡਾ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਉਸ ਦੀ ਵਿਭੂਤੀ ਦਰਿਆ ਨਰਬਦਾ ਦੇ ਅਰਪਣ ਕਰ ਕੇ ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਗਿਆ। ਪਿੱਛੋਂ ਜਾ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬੇਟੀ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ ਬੰਬਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੇ ੨੭ ਮਾਰਚ ੧੯੨੦ ਈ. ਨੂੰ ਨਾਸਕ ਤੋਂ ਭਸਮ ਲਾਹੌਰ ਲਿਆ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਮਾਧ ਲਾਗੇ ਅਸਥਾਪਣ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਦੁਖੀਏ ਮਾਂ-ਪੁੱਤ ਸਦਾ ਲਈ ਵਿੱਛੜ ਗਏ। ਐਸੀ ਮਾਂ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਵੱਲੋਂ ਬੜੀ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਪਰੰਤੂ ਕਰੜੀ ਮਿਹਨਤ ਦੁਆਰਾ ਈਸਾਈ ਬਣਾਏ ਦਲੀਪ ਨੂੰ ਮਾਂ ਨੇ ਵੰਗਾਰਿਆ ਤਾਂ ਝੱਟਪਟ ਉਸ ਅੰਦਰ ਲੁਕੀ ਸਿੱਖੀ ਜਾਗ ਪਈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਲੇਡੀ ਲਾਗਨ ਨੇ ਇਉਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, “ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਚਿਰ ਵਿਚ ਹੀ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪਰਵਰਸ਼ ਤੇ ਈਸਾਈ ਵਾਤਾਵਰਨ ਉੱਤੇ ਹੂੰਝਾ ਫੇਰ ਦਿੱਤਾ। ” ਮਹਾਰਾਣੀ

ਦੀ ਦਲੇਰੀ ਬਾਰੇ ਲਾਰਡ ਐਲਨਬਰੋ ਨੇ ਨਵੰਬਰ ੨੦, ੧੮੬੩ ਈ. ਨੂੰ ਡਿਊਕ ਆਫ ਵਲਿੰਗਟਨ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਸੀ। ” ਬਾਲਕ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਾਂ ਮਰਦਾਂ ਵਾਲੀ ਦਲੇਰੀ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਔਰਤ ਹੈ। ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ’ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰਿਆਂ ਕੇਵਲ ਉਹ ਹੀ ਬਹਾਦਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇਖੀ ਹੈ। ਲਾਰਡ ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਨੇ ੧ ਜਨਵਰੀ ੧੮੬੬ ਈ. ਨੂੰ ਇਹ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਇੱਕੋ ਐਸੀ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਤਿੱਖੀ ਡੂੰਘੀ ਸੂਝ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਉਣ ਦੇਣਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਲਈ ਖਤਰਨਾਕ ਹੋਵੇਗਾ, ਸੇ ਪੰਜਾਬੋਂ ਦੂਰ ਹੀ ਰੱਖੀ ਜਾਵੇ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਲੇਡੀ ਲਾਗਨ ਦੀ ਕੈਂਸਰ ਨਾਲ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਉਸਦਾ ਪਤੀ ਲਾਰਡ ਲਾਗਨ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ “ਦਫ਼ਤਰੋਂ ਘਰ ਆਉਣ ਸਮੇਂ ਮੇਰੇ ਮਾਂ-ਮਹਿੰਟਰ ਬੱਚੇ ਸਹਿਮੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਜਦ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਤੱਕਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੰਫਰ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸਨੂੰ ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਜਿਉਂਦੀ ਮਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਿਛੋੜਿਆ ਸੀ।... ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੇਰੇ ਕੀਤੇ ਦੀ ਮੈਨੂੰ ਘੱਟ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ” ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਮਰ ਕੇ ਵੀ ਅਜਿੱਤ ਰਹੀ ਪਰੰਤੂ ਉਸਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਜਿੱਤ ਕੇ ਵੀ ਨੈਤਿਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਹਾਰ ਗਏ।

ਅਫਸੋਸ! ਅਤਿ ਦੁਖਦਾਇਕ! ਅਸੀਂ ਪੰਥ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਾਰਸ ਕਹਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਣਗੋਲਿਆਂ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਕ ਆਗਿਆਕਾਰੀ ਪੁੱਤਰੀ, ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਅਤੇ ਸਮਰਪਿਤ ਪਤਨੀ, ਨਮੂਨੇ ਦੀ ਮਾਤਾ, ਨਿਪੁੰਨ ਰਾਜਨੀਤੀਵਾਨ, ਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀ ਮੂਰਤ, ਆਪਣੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਪੰਜਾਬ ਲਈ ਅਟੁੱਟ ਅਤੇ ਅਮੁੱਕ ਮੋਹ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ, ਆਪਣੇ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਅਡਿੱਗ ਅਤੇ ਅਸੀਮ ਸ਼ਰਧਾ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਉੱਚੇ ਮਿਸਾਲੀ ਆਚਰਨ ਵਾਲੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸ਼ੇਰਨੀ ਜਿੰਦਾਂ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ-ਸ੍ਰੋਤ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਭਰ ਜੁਆਨੀ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਕਹਿਰ, ਫਿਰ ਆਪਣਿਆਂ ਦੀਆਂ ਝੂਠੀਆਂ ਅਤੇ ਮਨਘੜਤ ਨਿਰਮੂਲ ਤੁਹਮਤਾਂ, ਬਿਗਾਨਿਆਂ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਆਪਣਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਕੋਹੜੀਆਂ ਅਤੇ ਘਿਨਾਉਣੀਆਂ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ਾਂ, ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਈ ਸ਼ੇਰਨੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਾਡੇ ਪਾਸੋਂ ਪੂਰੇ ਮਾਣ, ਸਤਿਕਾਰ, ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਪੂਰੇ ਅਦਬ ਦੀ ਹੱਕਦਾਰ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਡਾ ਮਾਣ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਸ਼ਾਨ ਹੈ, ਸਾਡਾ ਗੌਰਵ ਹੈ, ਸਾਡੀ ਪੰਜਾਬੀ ਅਣਖ ਅਤੇ ਦੇਸ਼-ਭਗਤੀ ਦਾ ਨਾਂ ਮਿਟਣ ਵਾਲਾ ਰੌਸ਼ਨ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ। ਆਓ! ਆਪਣੀ ਮਹਾਨ ਵਿਰਾਸਤ ਨੂੰ ਜਾਣੀਏ, ਸਾਂਭੀਏ ਅਤੇ ਉਸ ਉੱਤੇ ਮਾਣ ਕਰਨਾ ਸਿੱਖੀਏ। ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਮਹਾਨ ਸੀ ਅਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ-ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਸਾਡੇ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ-ਸ੍ਰੋਤ ਰਹੇਗੀ। ਉਸ ਦਾ ਕਠਿਨਾਈਆਂ ਭਰਪੂਰ ਜੀਵਨ ਹਰ ਪੱਖੋਂ ਸਾਡੇ ਲਈ ਚਾਨਣ-ਮੁਨਾਰੇ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਰਹੇਗਾ।

ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ : ੧

ਸ. ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਜੀਠੀਆ

—ਸ. ਰੂਪ ਸਿੰਘ*

ਸ. ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਜੀਠੀਆ ਦਾ ਜਨਮ ੧੭ ਫਰਵਰੀ, ੧੮੭੨ ਈ: ਨੂੰ ਕਸਬਾ ਮਜੀਠਾ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਖਾਲਸਾ ਰਾਜ ਦੇ ਸਤਿਕਾਰਤ ਮਜੀਠੀਏ ਪਰਵਾਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਰਾਜਾ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਸਨ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜ-ਕਾਲ ਸਮੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਾਦਾ ਸ. ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜਗੀਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਸ. ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਰਣਤੋ 'ਚ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਪੁੱਤਰ ਰਾਜਾ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਲਗਾਇਆ।

ਸ. ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਹੋਰੀਂ ਦੇ ਭਾਈ ਸਨ— ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਸ. ਉਮਰਾਓ ਸਿੰਘ ਸੀ। ੧੮੭੫ ਈ: 'ਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਗਏ ਤੇ ੬ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਵੀ ਗੁਰਪੁਰੀ ਪਿਆਨਾ ਕਰ ਗਏ। ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦੇ ਸਦੀਵੀ ਵਿਛੋੜੇ ਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਲ-ਮਨ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਅਸਰ ਹੋਇਆ। ਮੈਟ੍ਰਿਕ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਸ. ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਉਚੇਰੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਗੌਰਮਿੰਟ ਕਾਲਜ ਲਾਹੌਰ ਦਾਖਲ ਹੋਏ ਪਰ ਗ੍ਰੈਜੂਏਸ਼ਨ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਲਜ ਛੱਡਣਾ ਪਿਆ। ਕਾਲਜ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਨ ਦੌਰਾਨ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫੀ ਦਾ ਸ਼ੌਂਕ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ।

੧੮੮੯ ਈ: 'ਚ ੧੭ ਸਾਲ ਦੀ ਭਰ ਜੁਆਨੀ ਦੀ ਉਮਰ 'ਚ ਸ. ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਹੋਰੀਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੀ ਦਾਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਗੁਰੂ-ਪਰਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਬਣ ਗਏ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਗੁਰਬਾਣੀ-ਸਤਿਕਾਰ ਅਤੇ ਪੰਥਕ ਪਿਆਰ ਦੀ ਲਗਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੱਗ ਗਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਨੰਦ ਕਾਰਜ ਸ. ਬਿਕਰਮ ਸਿੰਘ ਫਰੀਦਕੋਟ ਦੀ ਸਪੁੱਤਰੀ ਨਾਲ ਹੋਇਆ, ਪਰ ਉਹ ੧੮੮੮ ਈ. 'ਚ ਹੀ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਈ। ੧੮੮੯ ਈ. ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਵਿਆਹ ਸਰਦਾਰਨੀ ਪਰਸੰਨ ਕੌਰ ਸਪੁੱਤਰੀ ਸ. ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਪਟਿਆਲਾ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੰਜ ਸਪੁੱਤਰ ਸਨ — ਸ. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਸ. ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ, ਸ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਸ. ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸ. ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ।

ਸ. ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਜੀਠੀਏ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਸੰਗਰਾਮ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ-ਸਮਾਜਿਕ-ਰਾਜਸੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪਾਏ ਗਏ ਯੋਗਦਾਨ ਨੂੰ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

* ਐਡੀ: ਸਕੱਤਰ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ। ਮੋ: ੯੮੧੪੬-੩੭੯੭੯

ਆਪ ੧੯੯੨ ਈ. 'ਚ ਸਮਾਜ-ਸੇਵਾ 'ਚ ਕੁੱਦ ਪਏ। ੧੫ ਮਾਰਚ, ੧੯੯੨ ਈ. 'ਚ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਅਰੰਭਤਾ ਕਰਵਾਈ। ੧੯੯੪ ਈ. 'ਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਚੁਣੇ ਗਏ। ੨੦ ਅਕਤੂਬਰ, ੧੯੦੨ ਈ. 'ਚ ਚੀਫ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਹੋਂਦ 'ਚ ਆਇਆ ਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸਕੱਤਰ ਬਣੇ ਅਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ੧੯੩੦ ਈ. ਤਕ ਸਕੱਤਰ ਬਣੇ ਰਹੇ। ੧੯੦੨ ਈ. 'ਚ ਹੀ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਬਣੇ ਅਤੇ ੧੯੧੨ ਈ. ਤੀਕ ਇਹ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ੧੯੦੪ ਈ. ਵਿਚ ਚੀਫ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਵੱਲੋਂ ਸੈਂਟਰਲ ਖਾਲਸਾ ਯਤੀਮਖਾਨਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਨੇ ਸਮਾਜ ਭਲਾਈ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ। ੧੯੦੮ ਈ. ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਐਂਡ ਸਿੰਘ ਬੈਂਕ ਦੇ ਬੋਰਡ ਆਫ ਡਾਇਰੈਕਟਰਜ਼ ਦੇ ਚੇਅਰਮੈਨ ਬਣੇ। ੨੨ ਅਕਤੂਬਰ, ੧੯੦੯ ਈ. 'ਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਸਦਕਾ ਅਨੰਦ ਮੈਰਿਜ ਐਕਟ ਪਾਸ ਹੋਇਆ।

੧੯੦੯ ਈ. ਤੋਂ ੧੯੧੪ ਈ. ਤੇ ੧੯੧੮ ਈ. ਤਕ ਮੈਂਬਰ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਕੌਂਸਲ। ੧੯੧੧ ਈ. ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਸਰਦਾਰ ਬਹਾਦਰ ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਆਪ ੧੯੨੦-੧੯੪੧ ਈ. ਤਕ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਗਵਰਨਿੰਗ ਕੌਂਸਲ ਦਾ ਚੇਅਰਮੈਨ ਰਹੇ। ਆਪ ਨੇ ੧੯੨੦ ਈ. ਤੋਂ ੨੨ ਈ. ਤਕ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੇਵਾ-ਸੰਭਾਲ ਕਰਵਾਈ।

੧੯੨੧ ਈ. ਤੋਂ ੧੯੨੬ ਈ. ਤੀਕ ਆਪ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਰੈਵੀਨਿਊ ਮੰਤਰੀ ਰਹੇ।

ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਮਾਂ ਪੈਣ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ੧੬ ਨਵੰਬਰ, ੧੯੨੦ ਈ. ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਇਕੱਠ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਇਕੱਠ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਨਧਤਾ ਦੇਣ ਲਈ ਦੇਸ਼ ਭਰ 'ਚੋਂ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ, ਤਖਤ ਸਾਹਿਬਾਨ, ਸਿੰਘ ਸਭਾਵਾਂ, ਸਕੂਲਾਂ-ਕਾਲਜਾਂ, ਚੀਫ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ, ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਟਕਸਾਲ, ਨਿਹੰਗ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਸੱਦਿਆ ਗਿਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਇੱਛਾ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਸ਼ਕਤੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਥੇਬੰਦਕ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਇਕੱਠ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ੩੬-ਮੈਂਬਰੀ ਕਮੇਟੀ ਇਸ ਮਸਲੇ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸ. ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਪਰ ਦੂਰਦਰਸ਼ੀ-ਸੂਝਵਾਨ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਸਦਕਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਇਕੱਠ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਹੋਇਆ ਤੇ ੧੭੫-ਮੈਂਬਰੀ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਗਠਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁ:ਪ੍ਰ:ਕਮੇਟੀ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਸਿੱਖ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਏਕਤਾ ਤੇ ਜਥੇਬੰਦਕ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਨਾਮਜ਼ਦ ੩੬-ਮੈਂਬਰੀ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਕੁਝ ਸਿੱਖਾਂ

ਨੇ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਕਿ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕਮੇਟੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਭਗਤ ਹਨ ਪਰ ਪੰਥਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਏਕਤਾ ਤੇ ਵਡੇਰੇ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਸਨਮੁਖ ਰੱਖਦਿਆਂ ਸਭ ਨੇ ਫੈਸਲੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਅਪ੍ਰੈਲ, ੧੯੧੯ ਈ. 'ਚ ਸਿੱਖਾਂ 'ਚ ਬਦਅਮਨੀ ਫੈਲਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਅਫਵਾਹ ਫੈਲਾ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਸ਼ਰਾਰਤੀ ਧੋਖੇਬਾਜ਼ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਬੰਬ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਫਵਾਹ ਉੱਡਦੀ-ਉੱਡਦੀ ਸਿੱਖ ਬੈਰਕਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪਹੁੰਚ ਗਈ। ਸ. ਮਜੀਠੀਆ ਨੇ ਇਸ ਖੰਡਨ ਲਈ ਤਾਰਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਅਤੇ ਚੀਫ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਰਾਹੀਂ ਬਰਾਦਰੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਇਸ ਅਧਿਕਾਰਤ ਖੰਡਨ ਲਈ ਕਿਹਾ।

ਖਾਲਸਾ ਬਰਾਦਰੀ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵੱਲੋਂ ੧੨ ਅਕਤੂਬਰ, ੧੯੨੦ ਈ. ਨੂੰ ਜੱਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲੇ ਬਾਗ ਵਿਖੇ ਸਾਲਾਨਾ ਇਕੱਤ੍ਰਤਾ ਬੁਲਾਈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸ. ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ ਵੀ ਹਾਜ਼ਰ ਸਨ। ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵੀ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਸਨ। ਖਾਲਸਾ ਬਰਾਦਰੀ ਨੇ ਜੁੜੀ ਸੰਗਤ ਵਾਸਤੇ ਲੰਗਰ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸ. ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ ਨੇ ਸੰਗਤ 'ਚ ਬੈਠ ਕੇ ਛਕਿਆ। ਸਰਦਾਰ ਸਾਹਿਬ ਖਾਲਸਾ ਬਰਾਦਰੀ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਏ। ਸ. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਚੂਹੜਕਾਣਾ ਅਤੇ ਸ. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਝੱਬਰ ਵੀ ਪ੍ਰਕਰਮਾ ਵਿਚ ਹੀ ਸਨ। ਥੋੜ੍ਹੀ ਨੇਕ-ਝੋਕ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੁਜਾਰੀ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਖਾਲਸਾ ਬਰਾਦਰੀ ਵੱਲੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਕੜਾਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਿ ਭੇਂਟ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਏ। ਕੜਾਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਿ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦੀ ਅਰਦਾਸ ਸ. ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ ਨੇ ਕੀਤੀ।

ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਨੇ ਭੁੱਲਾਂ ਬਖਸ਼ਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ। ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਇਕੱਠ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਕਾਰਵਾਈ ਵਾਚਦਿਆਂ ਮੇਰੇ ਸਨਮੁਖ ਹੈਰਾਨੀ ਜਨਕ ਸੱਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਹਨ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕਿਤਨੀ ਪੰਥ-ਪ੍ਰਸਤੀ, ਗੁਰੂ- ਸਮਰਪਣ, ਚੇਤਨਤਾ ਤੇ ਗਿਆਨ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਸਿੱਕ ਸੀ! ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਇਕੱਠ ਦੀ ਸੁਧਾਈ ਵਾਸਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਮਰਯਾਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਂ ਪਿਆਰਿਆਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਤਿੰਨ ਪਿਆਰੇ ਵਿਦਿਅਕ ਯੋਗਤਾ ਵਜੋਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਐਮ.ਏ. ਸਨ। ਸੰਤ ਭਾਈ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਐਮ.ਏ. (ਮਸਤੂਆਣਾ), ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਐਮ.ਏ, ਬਾਵਾ ਹਰਿਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਐਮ.ਏ., ਜਥੇਦਾਰ ਭਾਈ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ (ਸੈਂਟਰਲ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ) ਅਤੇ ਸ. ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਰਈਸ।

ਪੰਜ ਪਿਆਰਿਆਂ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਸ. ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਜੀਠੀਆ ਨੇ ਖੁਦ ਭਰੇ ਦੀਵਾਨ ਵਿਚ ਖਲੋ ਕੇ ਕਿਹਾ : ਮੈਂ ਹੁਣ ਤਕ ਜੋ ਕੁਝ ਕੀਤਾ ਹੈ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਹਾਜ਼ਰ-ਨਾਜ਼ਰ ਜਾਣ ਕੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪੰਥ ਦੇ ਭਲੇ ਲਈ, ਆਪਣੀ ਯੋਗਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮੈਂ

ਕੋਈ ਨਿੱਜ ਸੁਆਰਥ ਲਈ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਜੇ ਮੈਂ ਕੋਈ ਭੁੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤਾਂ ਗੁਰੂ-ਪੰਥ ਬਖਸ਼ਿੰਦ ਹੈ।

ਪੰਜਾਂ ਪਿਆਰਿਆਂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸ. ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ ਨੇ ‘ਹਮ ਅਵਗੁਣਿ ਭਰੇ ਏਕੁ ਗੁਣੁ ਨਾਹੀ॥’ ਸ਼ਬਦ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹੋਏ, ਨਿਮਰਤਾ ਨਾਲ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਨਿਸਚਾ ਕਰਵਾਇਆ ਕਿ ‘ਉਨ੍ਹਾਂ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਗੁਰੂ-ਪੰਥ ਦੀ ਅਵਗਿਆ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅੱਗੋਂ ਕਰਨਗੇ।’ ਸੰਗਤ ਨੇ ਗੁਰੂ-ਪੰਥ ਦੇ ਸਦ ਬਖਸ਼ਿੰਦ ਹੋਣ ਦਾ ਬਿਰਦ ਪਾਲਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁਆਫ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁ:ਪ੍ਰ:ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੋਣ ਦਾ ਮਾਣ-ਸਤਿਕਾਰ ਵੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁ:ਪ੍ਰ:ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਣ ’ਤੇ ਪਹਿਲੀ ਚੋਣ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਜਥੇਬੰਦਕ ਸ਼ਕਤੀ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਗਈ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁ:ਪ੍ਰ:ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਪੰਥਕ ਫ਼ੈਸਲੇ ਮੰਨੇ ਜਾਣ ਲੱਗੇ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਇਹ ਗੱਲ ਸਰਕਾਰ-ਭਗਤਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਭਾਉਂਦੀ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅੱਜ।

੧੬ ਨਵੰਬਰ, ੧੯੨੦ ਈ. ਨੂੰ ਸ. ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਜੀਠੀਆ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਚੁਣੇ ਗਏ ਤੇ ੧੪ ਅਗਸਤ ੧੯੨੧ ਈ. ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਸ ਵਕਾਰੀ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਦਿਤਾ। ਸ. ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਜੀਠੀਆ ਬਹੁਤੀ ਦੇਰ ਗੁਰੂ-ਪੰਥ ਦੀ ਇਸ ਨਾਮਵਰ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨਹੀਂ ਰਹੇ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਇਤਿਹਾਸਕ ਫ਼ੈਸਲੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਕੁਝ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਾਕੇ ਵਾਪਰੇ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਹੋਂਦ ’ਚ ਆਉਣ ਨਾਲ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ’ਚ ਹਰ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸੁਧਾਰ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਉਪਰਾਲੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁ:ਪ੍ਰ:ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਸੂਝਵਾਨ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਮਹੰਤਾਂ-ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਤੇ ਸਰਕਾਰ-ਭਗਤਾਂ ਨਾਲ ਲੰਬੀ ਲੜਾਈ ਲੜਨ ਵਾਸਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਜਾਗਰਤ ਤੇ ਜਥੇਬੰਦ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਲੋੜ ਨੂੰ ਸਨਮੁਖ ਰੱਖਦਿਆਂ ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਸੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਨ ਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਲਹਿਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਦੂਸਰੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਜਥੇਬੰਦੀ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ੧੪ ਦਸੰਬਰ, ੧੯੨੦ ਈ. ਨੂੰ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ’ਚ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਸਿਰ-ਧੜ ਦੀ ਬਾਜ਼ੀ ਲਾਉਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਆਪਣਾ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੰਸਥਾ ਵਿਚ ਮਾੜੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਜਾਣ ਤਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਬਦਨਾਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਹਰ ਸੰਸਥਾ ਪਾਸ ਗੌਰਵਮਈ ਵਿਰਸਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਸੰਗਤੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ’ਚ ਵੀ ਸੰਗਤੀ ਜੁਗਤਿ ਫੇਲ੍ਹ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸ. ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਜੀਵਨ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਇਕ ਗੱਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸਿੱਖ-ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਸੀ। ਸਿੱਖੀ ਜਜ਼ਬੇ ਤੇ ਭਾਵਨਾ ਸਦਕਾ ਹੀ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਜਿਵੇਂ ਚੀਫ਼ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ, ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਸੈਂਟਰਲ ਖਾਲਸਾ ਯਤੀਮਖਾਨਾ, ਬਿਰਧ ਘਰ, ਪੰਜਾਬ ਐਂਡ ਸਿੰਧ ਬੈਂਕ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਆਦਿ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ 'ਤੇ ਪਿਛਲੀ ਸਦੀ ਤੋਂ ਨਿਰੰਤਰ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸ. ਮਜੀਠਾ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਸਮੇਂ ੨੦ ਫਰਵਰੀ, ੧੯੨੧ ਈ. ਨੂੰ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਦੁਖਦਾਈ ਸਾਕਾ ਵਾਪਰ ਗਿਆ। ੨੧ ਫਰਵਰੀ, ੧੯੨੧ ਈ. ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁ:ਪ੍ਰ:ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਾਕਮ ਵੀ ਮਹੰਤਾਂ ਤੇ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜ-ਵਿਰੋਧੀ ਅਤੇ ਧਰਮ-ਦੋਖੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਤੋਂ ਸੁਚੇਤ ਹੋ ਗਏ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁ. ਪ੍ਰ. ਕਮੇਟੀ ਅਤੇ ਮਹੰਤਾਂ ਦੇ ਝਗੜੇ ਨੂੰ ਨਿਪਟਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ੧੪ ਮਾਰਚ, ੧੯੨੧ ਈ. ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ 'ਚ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਇਸ ਫੈਸਲੇ ਸਬੰਧੀ ਨਾਮਜ਼ਦ ਮੈਂਬਰ ਮਨਪਤ ਰਾਏ ਨੇ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਪ ਗੈਰ-ਸਰਕਾਰੀ ਮੈਂਬਰ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਜਾਣ। ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਚਾਰ ਫਿਰਕਿਆਂ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਇਥੋਂ ਤੀਕ ਸੁਝਾਅ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੂੰ ਵੀ ਕਮਿਸ਼ਨ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਦੇ ਜੁਆਬ ਵਿਚ ਸ. ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਕਿ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਅਸਥਾਨ ਹੈ। ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਸਭ ਨੂੰ ਆਉਣ ਦਾ ਹੱਕ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਸਿੱਖ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੀ ਮਲਕੀਅਤ ਸੰਗਤੀ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਕਿਸੇ ਮਹੰਤ-ਪੁਜਾਰੀ ਦੀ, ਪਰ ਮਹੰਤਾਂ ਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਜਾਇਦਾਦਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਸਵਾਰਥਾਂ ਲਈ ਵਰਤਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਨੈਤਿਕ ਕਾਰਜ ਵੀ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸ. ਮਜੀਠੀਆ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਨੂੰ ਮੂਲੋਂ ਅਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਦਿਆਂ ਗਠਤ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਿੱਖ ਤੇ ਸਿੱਖੀ ਭਾਵਨਾ ਵਲੋਂ ਮੈਂਬਰਾਂ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਮਤਾ ਪੰਜਾਬ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿਚ ਉਸ ਦਿਨ ਹੀ ਪਾਸ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਨੂੰ ਪਾਸ ਕਰਾਉਣ ਵਿਚ ਸ. ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ ਮੈਂਬਰ ਪੰਜਾਬ ਕੌਂਸਲ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੱਥ ਸੀ ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵੀ ਸਨ।

੨੦ ਮਾਰਚ, ੧੯੨੧ ਈ. ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਇਸ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਕੈਦੀਆਂ ਦੀ ਰਿਹਾਈ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਸਰਕਾਰ ੧੦ ਅਪ੍ਰੈਲ, ੧੯੨੧ ਈ. ਤੀਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਿਹਾਈ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਅਤੇ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਗਠਨ ਨਹੀਂ

ਕਰਦੀ ਤਾਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਸਿੱਖ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਲਈ ਖੁਦ ਨਿਯਮ ਤਿਆਰ ਕਰੇਗੀ। ਸਿੱਖ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਬੰਧੀ ਬਿੱਲ ਹਾਊਸ 'ਚ ੫ ਅਪ੍ਰੈਲ, ੧੯੨੧ ਈ. ਨੂੰ ਦਾਖਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬਿੱਲ ਵਧੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਲਈ ਸਲੈਕਟਡ ਕਮੇਟੀ ਵਿਚ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸ. ਮਜੀਠੀਆ ਮੈਂਬਰ ਸਨ।

ਜੈਤੋ ਮੋਰਚੇ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਵਾਉਣ ਵਿਚ ਵੀ ਸ. ਮਜੀਠੀਆ ਨੇ ਮੋਹਰੀ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕੀਤਾ। ਸ. ਮਜੀਠੀਆ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ-ਸੰਭਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਰਨੀ/ਕਰਵਾਉਣੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਖਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਤੋਂ ਅਜ਼ਾਦ ਹੋਣ।

੩ ਅਕਤੂਬਰ, ੧੯੨੨ ਈ. ਨੂੰ ਗਵਰਨਰ ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਮੀਟਿੰਗ ਬੁਲਾਈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸ. ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ ਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤੇ। ਇਹ ਬਿੱਲ ਮੁੱਢਲੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚੀਫ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਨੇ ਡਰਾਫਟ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਜਿਸ 'ਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਕੌਂਸਲ ਨੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਬਿੱਲ ਦਾ ਨਾਂ ਸਿੱਖ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਐਂਡ ਸ਼ਰਾਈਨ ਬਿੱਲ ੧੯੨੫ ਈ. ਸੀ, ਜੋ ੨੫ ਅਪ੍ਰੈਲ, ੧੯੨੫ ਈ. ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਫਿਰ ਇਹ ਬਿੱਲ ਸਿਲੈਕਸ਼ਨ ਕਮੇਟੀ ਪਾਸ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਮਜੀਠੀਆ ਸਾਹਿਬ ਸਨ। ਸੁਝਾਅ ਅਤੇ ਰਾਇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਬਿੱਲ ਦੁਬਾਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਸੈਂਟਰਲ ਅਸੈਂਬਲੀ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਸ਼ਿਮਲਾ 'ਚ ਹੋਈ। ੧੫ ਸਤੰਬਰ, ੧੯੨੫ ਈ. ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਬਿੱਲ ਨੂੰ ਪੂਰਿਆਂ ਕੀਤਾ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਨਾਲ ਇਹ ਐਕਟ VIII - ੧੯੨੫ ਪਾਸ ਹੋ ਗਿਆ।

ਸ. ਮਜੀਠੀਏ ਨੇ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸਿੱਖ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਹੋਵੇ।

੧੯੩੬ ਈ. 'ਚ ਖਾਲਸਾ ਸੈਂਟਰਲ ਪਾਰਟੀ ਬਣਾਈ। ੧੯੩੭-੧੯੪੧ ਈ. ਤਕ ਪੰਜਾਬ ਰੈਵੀਨਿਊ ਮੰਤਰੀ ਰਹੇ। ੨ ਅਪ੍ਰੈਲ ੧੯੪੧ ਈ. ਨੂੰ ਗੁਰਪੁਰੀ ਪਿਆਨਾ ਕਰ ਗਏ।

ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਸ. ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ ਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ 'ਤੇ ਸਲਾਹੁਣਯੋਗ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖੀ ਪ੍ਰਤੀ ਭਾਵਨਾ-ਸਮਰਪਣ ਇਕ ਮਿਸਾਲ ਸੀ।

ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੰਥਕ ਪਿਆਰ

-ਸ. ਇੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗੋਗੋਆਣੀ*

ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜੀਵਨ-ਕਾਲ ੨੧ ਅਪ੍ਰੈਲ ੧੮੫੦ ਈ. ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ੬ ਸਤੰਬਰ ੧੯੦੧ ਈ. ਨੂੰ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪੰਨਿਆਂ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪੈੜਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਗਹਿਰੇ ਹਨ ਜੋ ਪੰਥਕ ਪਿੜ ਅੰਦਰ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਪੰਥ-ਦਰਦੀਆਂ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ-ਸ੍ਰੋਤ ਰਹੇ ਅਤੇ ਰਹਿਣਗੇ। ਭਾਈ ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿ ਮਾਤਾ ਰਾਮ ਕੌਰ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ, ਪਿੰਡ ਕਲੋੜ (ਪਹਿਲਾਂ ਰਿਆਸਤ ਪਟਿਆਲਾ, ਹੁਣ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਫਤਹਿਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ) ਵਿਖੇ ਰਾਮਦਾਸੀਆ ਬਰਾਦਰੀ 'ਚ ਜਨਮੇ। ਇਸ ਬਾਲਕ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਉਂ ਰਾਮਦਿੱਤਾ ਸੀ ਜੋ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਹੋਇਆ। ਵਕਤ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉੱਚ ਦੁਮਾਲੜੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਸਮਕਾਲੀ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਅਨੇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਹੋਈ। ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਤੇ ਸਾਧਨਾਂ ਉੱਪਰ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦਾ ਕਾਰਜ ਬੜਾ ਅਹਿਮ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਾਰਗ ਤੋਂ ਅਟਕਾ ਨਹੀਂ ਸਕੀਆਂ। ਜੇਕਰ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦੀ ਉਮਰ ਨੂੰ ਸਾਲਾਂ ਨਾਲ ਮਾਪੀਏ ਤਾਂ ਪੰਜ ਦਹਾਕਿਆਂ ਦੇ ਕਰੀਬ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਜੇ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖੀਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ੍ਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅੱਠ ਨੌਂ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰੇ ਬਤੌਰ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਵਿਚਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ, ਨਾਲ-ਨਾਲ ਵਿਦਿਆ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਅਨੇਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਰਚਾਇਤਾ, ੧੩ ਜੂਨ ੧੮੮੬ ਈ. ਤੋਂ ਸਤੰਬਰ ੧੯੦੧ ਈ. ਤਕ ਖਾਲਸਾ ਅਖ਼ਬਾਰ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ, ਅਨੇਕਾਂ ਲੜੀਵਾਰ ਕਾਲਮ, ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤਕ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੌਰੇ, ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ, ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਨੂੰ ਕੁਝ ਕਰਨ ਦੇ ਸੁਝਾਉ, ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ, ਦਿਨ-ਰਾਤ ਗਹਿਰੀ ਮੁਸ਼ੱਕਤ, ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਲਈ ਓਰੀਅੰਟਲ ਕਾਲਜ ਦੀ ਅਧਿਆਪਕੀ, ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਸਪਿਰਟ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੰਥਕ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹਨ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਾ ਹਰ ਪਲ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਤੇ ਗੁਰੂ-ਪੰਥ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਸੀ। ਇਹ ਵੀ ਹਕੀਕਤ ਹੈ ਕਿ ਐਸੇ ਚਿੰਤਕ ਭਵਿੱਖਮੁਖੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਸਾਧਾਰਨ ਵਰਗ ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਸਮਝ ਤਕ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਤਾਂ ਅੰਤ ਆਪਣੀ ਕੌਮ ਨੂੰ ਸੁਨੇਹਾ ਦਿੰਦਿਆਂ ਪਤਿਤਪੁਣੇ ਤੋਂ ਵਰਜਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ

* ਮੁਖੀ, ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਖੋਜ ਵਿਭਾਗ, ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।

ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਕਰਣ ਸਿਰਜਦੇ ਸਨ ਕਿ ਪੜ੍ਹਨ-ਸੁਣਨ ਵਾਲਾ ਸੋਚਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਸੰਗ ਲਿਖਦਿਆਂ ਵੀ ਪੰਥ ਨੂੰ ਹਰ ਪੱਖੋਂ ਸੁਚੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਹਰ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦਾ ਤੱਤਸਾਰ ਬਤੌਰ ਉਪਦੇਸ਼ ਸਵਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ:

ਪਰ ਜੋ ਅੱਜਕਲ੍ਹ ਦੇ ਬਾਂਕੇ, ਮੋਢਿਆਂ 'ਤੇ ਥੁੱਕ ਪਾਉਨ।
 ਨਾਲ ਕੈਂਚੀਆਂ ਬੈਠ ਚੁਬਾਰੇ, ਆਪੇ ਸੀਸ ਮੁੰਡਾਉਨ।
 ਰਤੀ ਸ਼ਰਮ ਨਾ ਕਰਦੇ ਮਨ ਵਿਚ, ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਹੋ ਵੈਰੀ।
 ਕਹੋ ਭਲਾ ਫਿਰ ਕਦ ਹੋਵੇਗੀ, ਐਸਯਾਂ ਤਾਈਂ ਖੈਰੀ?
 ਜੀਵਨ ਮਰਨ ਤਿਨਾ ਦਾ ਦਿੱਸਦਾ ਜਗ ਵਿਚ ਇਕੋ ਜੇਹਾ।
 ਕਹੋ ਭਲਾ ਫਿਰ ਫ਼ਖ਼ਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੌਮ ਪੰਥ ਨੂੰ ਕੇਹਾ?

(ਭਾਈ ਤਾਰੂ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸ਼ਹੀਦ)

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਖਾਲਸਾ ਅਖ਼ਬਾਰ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਵੀ ਛਪਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਛੋਟੇ ਅਕਾਰ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵੀ ਛਪੀਆਂ ਤੇ ਫਿਰ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਦੀ ਵੱਡ-ਅਕਾਰੀ ਪੁਸਤਕ ਵੀ ਬਣੀ। ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਕੌਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਪੰਥ ਆਪਣੇ ਤਖ਼ਤਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਜੁੜ ਕੇ ਮੀਰੀ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਬਖ਼ਸ਼ਿਸ਼ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਉਂ ਉੱਤੇ ਨਵੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਚਲਾਉਣ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤਖ਼ਤਾਂ ਬਾਰੇ ਚੰਗੀ ਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ ਪਰ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਸੀ:

ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੋਂ ਬੇਮੁੱਖ ਹੁੰਦੇ, ਸੱਸੀ ਪੁੰਨੂੰ ਗਾਵਨ।
 ਤਖ਼ਤਾਂ ਦੀ ਉਹ ਛੱਡ ਯਾਤ੍ਰਾ, ਗੰਗਾ ਵੱਲ ਉੱਠ ਧਾਵਨ।
 ਛੱਡ ਗੁਰੂ ਦੀ ਦੇਗ ਪਿਆਰੀ, ਸਰਵਰ ਰੋਟ ਪਕਾਂਦੇ।
 ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਦੇਨ ਗ੍ਰਾਹੀ, ਭੈਰੋਂ ਸ੍ਰਾਨ ਰਜਾਂਦੇ।

(ਭਾਈ ਬੋਤਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ)

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ‘ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ’ ਸੰਬੰਧੀ ਅਨੇਕਾਂ ਸ਼ੰਕਿਆਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵੱਡ-ਅਕਾਰੀ ਪੁਸਤਕ ‘ਦੁਰਗਾ ਪ੍ਰਬੋਧ’ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਜੋ ਸਤੰਬਰ ੧੮੯੯ ਈ. ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਈ। ਜਦ ਦੁਰਗਾ ਭਗਤ ‘ਪ੍ਰਿਥਮ ਭਗੋਤੀ ਸਿਮਰਿ ਕੈ’ ਅਤੇ ‘ਨਮਸਕਾਰ ਸ੍ਰੀ ਖੜਗ ਕਉ’ ਦੇ ਖੜਗ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਦੁਰਗਾ ਪੂਜਾ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅੱਗੋਂ ਉੱਤਰ ਹੈ:

‘ਪੁਨ ਇਹ ਖੜਗ ਨਾਮ ਹੈ ਜੋਈ॥
 ਈਸ਼੍ਵਰ ਗੁਣ ਵਾਚਕ ਹੈ ਸੋਈ॥

ਜੇ ਤਲਵਾਰ ਨੂੰ ਹੀ ਇਸ਼ਟ ਮੰਨਿਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਅੱਗੇ ਖੜਗ ਦੇ ਗੁਣ ਦੱਸੇ ਹਨ ਜੋ ਉਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ, ਕਿੰਤੂ ਉਹ ਖੜਗ ਕੇਤ ਅਰਥਾਤ

ਅਕਾਲ ਦੇ ਵਿਚ ਹੀ ਪਾਏ ਜਾਣਗੇ॥’

(ਦੁਰਗਾ ਪ੍ਰਬੋਧ)

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਜੀਵਨੀਆਂ, ਸਿੱਖ ਸ਼ਹਾਦਤਾਂ, ਧਰਮ ਤੇ ਫਲਸਫਾ, ਵਿਅੰਗ ਤੇ ਆਲੋਚਨਾ, ਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਆਖਿਆ, ਕਿੱਸਾ ਕਾਵਿ ਤੇ ਗੁਲਾਬਦਾਸੀ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਮੂਲ ਮਿਸ਼ਨ ਸਭਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਸੁਧਾਰ ਹੈ।

ਜਦ ਉਹ ਸਮਕਾਲੀ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਦੀ ਧਰਮ ਪੱਖੋਂ ਗਿਰਾਵਟ ਦੇਖਦੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਹੂਕ ਉੱਠਦੀ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਧਰਮ ਪ੍ਰਤੀ ਲਾਪਰਵਾਹੀ ਘਾਤਕ ਹੈ।

ਸਿਕਲੀਗਰਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਅੱਜ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੰਥ-ਦਰਦੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹਨ। ਆਪਣਾ ਕੌਮੀ ਫਰਜ਼ ਸਮਝ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਕਰੀ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਸੰਬੰਧੀ ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਵੀ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਨੂੰ ਕੁਝ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦੇ ਰਹੇ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੌਮੀ ਪਿਆਰ ਹੈ:

ਤੀਸਰਾ ਸਿਕਲੀਗਰ ਜੋ ਮਾਰਵਾੜੀ ਖਾਲਸਾ ਹੈ ਸੋ ਵਿਚਾਰੇ ਝੁੰਗੀਆਂ
ਪਾ ਕੇ ਬਾਹਰ ਬੈਠੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ਸਤਰ ਬਨਾ ਕੇ ਵੇਚਨੇ
ਅਰ ਸ਼ਕਾਰ ਮਾਰ ਕੇ ਨਿਰਬਾਹ ਕਰਨਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਖਾਲਸਾ ਧਰਮ ਵਿਚ ਏਹ
ਲੋਗ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪੱਕੇ ਪਾਏ ਗਏ ਹਨ ਜੋ ਕੈਂਚੀ ਯਾ ਉਸਤ੍ਰਾ ਸਿਰ ਨੂੰ ਲਾਉਣਾ
ਆਪਣੀ ਮੌਤ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਜਾਨਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਰਫ ਭੀ ਖਾਲਸਾ ਨੇ ਕੋਈ
ਖਿਆਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।

(੨੬ ਅਗਸਤ ੧੮੯੮ ਈ., ਖਾ. ਅ. ਲਾਹੌਰ)

ਕਈ ਵਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੌਮ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬਖਸ਼ਿਆ। ਬਹੁਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਸਵੱਟੀ ’ਤੇ ਖਰੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਉਤਰਦੇ। ਫਿਰ ਪੰਥ ਸਾਹਵੇਂ ਇਸ ਸੱਚਾਈ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆਂ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨੇ ਝਿਜਕ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਨਮੂਨੇ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਹੈ:

ਜਦ ਅਸੀਂ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਕਾਂ ਵੱਲ ਭੀ ਖਯਾਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ
ਤਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭੀ ਭੰਡ ਭਗਤੀਆਂ ਵਾਂਗ ਪਾਉਂਦੇ ਹਾਂ, ਜਿਸ ਤੇ ਉਹ ਅਪਨਾ
ਉਪਦੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਖਾਲੀ ਪੇਟ ਵਜਾਉਨ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਈ ਪੁਰਖਾਂ ਨੇ
ਇਸੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੀ ਆੜ ਵਿਚ ਕਈ ਸਭਾ ਵਿੱਚੋਂ ਚੰਦੇ ਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਅਰ ਅਪਨੇ
ਗੁਰਛਰੇ ਉਡਾਏ ਹਨ, ਫਿਰ ਅਜਿਹੇ ਮਦਾਰੀ ਦੇ ਤਮਾਸ਼ੇ ਕਰਨੇ ਵਾਲੇ
ਉਪਦੇਸ਼ਕਾਂ ਤੇ ਕਦੇ ਪੰਥ ਦਾ ਸੁਧਾਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਯਾ ਧਰਮ ਦੀ ਉਨਤੀ
ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ?

(੨੩ ਜੂਨ ੧੮੯੯ ਈ., ਖਾ. ਅ. ਲਾਹੌਰ)

ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਮੌਲਿਕਤਾ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਏਕਤਾ ਨੂੰ

ਦੂਸ਼ਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਸਦਾ ਤਤਪਰ ਰਹੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦਾ ਮਿਲਗੋਭਾ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੀ ਕਈ ਬਖੇੜਿਆਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਿਆ। ਆਪਣੇ ਖਿਆਲ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਜਦ ਤਕ ਪੰਥ ਗੁਰੂ ਦਾ ਪਿਆਰਾ। ਅੰਨਮਤਾਂ ਤੇ ਰਿਹਾ ਨਯਾਰਾ॥

ਤਦ ਤੱਕ ਇਹ ਸਾਰੀ ਬੁਰਿਆਈ। ਨਹੀਂ ਪੰਥ ਅੰਦਰ ਸੀ ਆਈ॥

ਪਰ ਮਿਲਗੋਭਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਗੁਰਮਤ ਤਯਾਗ ਏਸ ਨੇ ਦਿਆ॥

ਤਦ ਥੋਂ ਐਸੇ ਕਈ ਬਖੇੜੇ। ਆ ਕੇ ਪਏ ਨਿਕੰਮੇ ਝੋੜੇ॥

(ਗੁਰਮਤਿ ਆਰਤੀ ਪ੍ਰਬੋਧ)

ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਕੌਮੀ ਉੱਨਤੀ ਲਈ ਕੌਮ ਦੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਧਰਮ-ਕਰਮ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਦੇਖਣ ਦੇ ਚਾਹਵਾਨ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦਾ ਧਰਮ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਹੋਣਾ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਕ ਸੰਪਾਦਕੀ ‘ਸਾਡੀਆਂ ਸਿੰਘਣੀਆਂ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਲਈ ਇਕ ਬੇਨਤੀ’ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੌਮੀ ਦਰਦ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੈ:

ਜਿਸ ਕੌਮ ਦੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਧਰਮ ਪਰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟਾਚਾਰ ਵਿਖੇ ਪ੍ਰੇਮ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹੋਣ, ਉਸ ਕੌਮ ਦੇ ਹੋਣਹਾਰ ਬੱਚੇ ਭੀ ਛੋਟੀ ਉਮਰਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਧਰਮ ਦੇ ਨਿਸਚੇ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਛੋਟੀ ਉਮਰਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਆਪਣੀ ਮਾਈ ਪਾਸੋਂ ਸੁਣਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ‘ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦਿਆਂ ਵਿਚ ਧਰਮ ਦਾ ਅੰਕੁਰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਜਿਸ ਕੌਮ ਦੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਧਰਮ-ਕਰਮ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹੋਣ ਉਹ ਕੌਮਾਂ ਕਦੇ ਭੀ ਆਪਣੀ ਉਨਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ।

(੯ ਅਗਸਤ ੧੯੦੧ ਈ., ਖਾ. ਅ. ਲਾਹੌਰ)

ਉਹ ਕੌਮੀ ਉੱਨਤੀ ਲਈ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿਚ ਬਿਹਤਰ ਸਹੂਲਤਾਂ, ਉਪਦੇਸ਼ਕ ਫੰਡ ਲਈ ਮਾਇਆ, ਬਿਹੰਗਮ ਸਿੰਘਾਂ ਲਈ ਪਰਸ਼ਾਦੇ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ, ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਅਖਬਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰੈਸ, ਵਿੱਦਿਆ ਲਈ ਸਕੂਲਾਂ ਤੇ ਕਾਲਜਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਸੰਬੰਧੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਕੌਮ ਨੂੰ ਉਲਾਂਭਾ ਵੀ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਖਾਲਸੇ ਪਾਸ ਸਭ ਕੁਝ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਵਰਤਣ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਨੂੰ ਇਕ ਕੌਮੀ ਫੰਡ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕੌਮ ਵੱਲੋਂ ਬੇਲੋੜੇ ਖਰਚਿਆਂ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਰੀਤਾਂ-ਰਸਮਾਂ ‘ਤੇ ਫਜ਼ੂਲ ਖਰਚਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਭ ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਜਨਮ ਸੰਸਕਾਰ ਹੈ, ਉਸ ਸਮਯ ਜਿਤਨਾ ਰੁਪੱਯਾ ਖਾਲਸਾ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਅੰਨਮਤੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਨ ਪਰ ਖਰਚ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਥੋਂ ਅੱਧਾ

ਭੀ ਗੁਰ ਮ੍ਰਯਾਦਾ ਪਰ ਖਰਚ ਕਰੇ ਤਦ ਸਭ ਕੁਛ ਸਿੱਧ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਯਾਹ ਅਤੇ ਚਲਾਣੇ ਪਰ ਭੀ ਜੋ ਰੁਪੈਯਾ ਅੰਨਮਤੀਆਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਸੋ ਸਭ ਪੰਥ ਦੇ ਉਤਮ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਗੋਲਕ ਵਿਚ ਰਖਿਆ ਜਾਏ ਅਰ ਇਹ ਗੋਲਕ ਹਰ ਨਗਰ ਵਿਚ ਖੋਲੇ ਜਾਨ ਅਤੇ ਹਰ ਇਕ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਦੀ ਗਾਮੀ ਦੇ ਸਮਯ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅਪਨਾ ਦਾਨ ਪਾਉਂਦਾ ਰਹੇ, ਜਿਸਤੇ ਸਾਲ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਖੋਲ ਕੇ ਜਦ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਦ ਸੈਂਕੜਿਆਂ ਤਕ ਨੌਬਤ ਹੋਵੇਗੀ ਜਿਸਨੂੰ ਉਸ ਨਗਰ ਦੇ ਮੁਖੀਏ ਸਿੰਘ ਉਸ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਕਰ ਦਿਆ ਕਰਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦਾ, ਦੂਜਾ ਉਪਦੇਸ਼ਕਾਂ ਦਾ, ਤੀਜਾ ਕਾਲਜ ਯਾਂ ਸਕੂਲਾਂ ਦਾ ਅਤੇ ਚੌਥਾ ਅਖਬਾਰ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਰੀਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋਣ ਤੇ ਆਸ਼ਾ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸਾਰੇ ਮਨੋਰਥ ਸਿੱਧ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।

(੯ ਮਾਰਚ ੧੯੦੦ ਈ., ਖਾ. ਅ. ਲਾਹੌਰ)

ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਫੈਲੇ ਫੋਕਟ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ, ਵਹਿਮਾਂ-ਭਰਮਾਂ ਤੇ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਨੂੰ ਕੌਮੀ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਅੜਿੱਕਾ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਗੁੱਗਾ ਪੀਰ ਤੇ ਸਖੀ ਸਰਵਰ ਦੀ ਪੂਜਾ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸੀ। ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉੱਪਰ ਲੇਖ ਅਤੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖ ਕੇ ਵੀ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਜਾਗਰੂਕ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। (ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਜਾਗਰਤ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਇਲਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਛਪੇ ‘ਖਾਲਸਾ ਅਖਬਾਰ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ’ ਖ਼ਤ ਤੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਪੱਤਰ ਇਸ ਦੇ ਗਵਾਹ ਹਨ।) ਉਹ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਦੌਰਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਫੋਕਟ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਖੰਡਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਉੱਪਰ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦਾ ਅਟੱਲ ਨਿਸ਼ਚਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਕ ਅਕਾਲ ਦੀ ਪੂਜਾ ਉਹ ਸਦਾ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਮੜ੍ਹੀ ਮਸਾਣ, ਕਬਰਾਂ ਤੇ ਭੈਰੋਂ ਭੂਤ ਦੀ ਪੂਜਾ ਵੱਲੋਂ ਉਹ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਵਰਜਦੇ ਸਨ:

ਏਹ ਸਗਲ ਜੋਇ ਪਖੰਡ ਜਗ ਮਹਿ ਆਇ ਕਰ ਫੈਲੇ ਵਡੇ॥

ਸਭ ਮੜੀ ਔਰ ਮਸਾਨ ਗੁੱਗਾ ਭੈਰੋਂ ਭੂਤ ਨਾ ਮਨ ਗਡੇ॥

ਏਹ ਉੜੇ ਧਰਤ ਤੇ ਪਾਇ ਤਬ ਬਲ ਛੁਟੇਂ ਲੋਗ ਅਜੋਗ ਸੇ॥

ਇਕ ਪੁਜ ਪੁਰਬ ਅਕਾਲ ਕੋ ਫਿਰ ਮੁਕਤ ਪਾਵਹਿ ਰੋਗ ਸੇ॥

(ਗੁੱਗਾ ਗੋਪਤਾ)

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਾਖੰਡ-ਕਰਮ ਕਰਕੇ ਸਰੀਰਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਵਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਤੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਮੰਤਰ ਦੇਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ, ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਬਨਾਰਸ ਦੇ ਠੱਗ ਅਤੇ ਪੰਥ-ਦੋਖੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੇ ਆਪਣੀ ਕੌਮ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਚੀਆਂ ਪੰਕਤੀਆਂ ਤਾਂ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਵੀ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ:

ਕੰਨ ਵਿਚ ਜੋ ਮੰਤ੍ਰ ਦੇ ਹੈਂ। ਪੁਨ ਆਗੈ ਹੋ ਕੇ ਜੋ ਲੈ ਹੈਂ॥
 ਪਹਿਲਾ ਠੱਗ ਬਨਾਰਸ ਭਾਰਾ। ਦੂਜਾ ਧੋਖੇ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਾ॥
 ਓਹ ਜਾਣੈ ਮੈਂ ਬੁਧੂ ਕੀਤਾ। ਦੂਜਾ ਸਮਝੇ ਗੁਰ ਧਰ ਲੀਤਾ॥
 ਮੰਤਰ ਦਾਤਾ ਲੋਭ ਗ੍ਰਸਿਆ। ਦੂਜਾ ਮੂਰਖ ਪੰਛੀ ਫਸਿਆ॥

(੧੧ ਸਤੰਬਰ ੧੮੯੩ ਈ., ਖਾ. ਅ. ਲਾਹੌਰ)

ਜਦ ਉਹ ਕੌਮੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਖੇਰੂ-ਖੇਰੂ ਹੋਈ ਦੇਖਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨੇ ਇਕਜੁਟ ਹੋਣ ਵਾਸਤੇ ਬਹੁਤ ਦਲੀਲਾਂ ਨਾਲ ਸਮਝਾਇਆ। ਨਵੀਆਂ ਸਿੰਘ ਸਭਾਵਾਂ ਦੇ ਬਣਨ 'ਤੇ ਵਧਾਈ ਦੇਣਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਦੌਰਿਆਂ 'ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਉਤਸ਼ਾਹਤ ਕਰਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨ-ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਸਨ। ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਦਲੀਲਾਂ, ਉੱਚਮ, ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ 'ਤੇ ਅਤਿਅੰਤ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ, ਕਾਲਜ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖੀਆਂ, ਖੋਮ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਧੜੇ ਨੂੰ ਗਵੈਲਾ ਦਾਸੀਏ ਲਿਖਣਾ ਤੇ 'ਸ੍ਵਪਨ ਨਾਟਕ' ਵਿਰੋਧੀ ਧੜਿਆਂ ਉੱਪਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਚਿੰਨ੍ਹ ਸੀ। ਉਹ ਪਹਿਲੀ ਉਮਰੇ ਗੁਲਾਬ ਦਾਸੀ ਸੰਪਰਦਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਵੀ ਰਹੇ ਪਰ 'ਆਰੀਆ ਸਮਾਜ' ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਹੋਣ ਦਾ ਲੇਬਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਗ਼ਲਤ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕੀ ਲੇਖ ਗਵਾਹ ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਵਿਸ਼ਾ ਵੱਖਰੇ ਲੇਖ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। 'ਸਿੱਖ ਰਹਿਤ ਮਰਯਾਦਾ' ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਵਾਲ ਅਤੇ 'ਹਮ ਹਿੰਦੂ ਨਹੀਂ' ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਕਾਫੀ ਹਵਾਲਾ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਉਹ ਕਹਿਣੀ ਤੇ ਕਰਨੀ ਦੇ ਪੂਰੇ-ਸੂਰੇ ਸਨ। ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਸਾਂਝੇ ਕਰਦਿਆਂ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਉਹ ਸਭਨਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ-ਸ੍ਰੋਤ ਹੈ:

ਮਨੁੱਖਾ ਜਨਮ ਦਾ ਫਲ ਨਿਰਾ ਢਾਈ ਸੇਰ ਅੰਨ ਗੰਦਾ ਕਰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿੰਤੂ ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪਰਉਪਕਾਰਤਾ ਭੀ ਇਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਫਲ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ੁਭ ਗੁਣ ਨਹੀਂ ਹਨ ਸੋ ਪੁਰਖ ਦੇਖਨ ਮਾਤ੍ਰ ਹੀ ਆਦਮੀ ਦੀ ਸੂਰਤ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਹ ਚਿਤ੍ਰਕਾਰੀ ਦੇ ਦੀਵੇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ ਜੋ ਦੀਵਾਰ ਪਰ ਰਹਿ ਕੇ ਭੀ ਹੀ ਕੁਝ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਾ ਸਕਦਾ, ਕਿੰਤੂ ਕੇਵਲ ਨਾਮ ਮਾਤ੍ਰ ਹੀ ਦੀਪਕ ਹੈ, ਏਹ ਹਾਲ ਉਸ ਆਦਮੀ ਦਾ ਹੈ ਜੋ ਪੇਟ ਭਰਨੇ ਵਾਲਾ ਪਾਮਰ ਹੈ।

(੨੫ ਸਤੰਬਰ, ੧੮੯੬ ਈ., ਖਾ. ਅ. ਲਾਹੌਰ)

ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੁਰਧਾਮਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਜਥੇ: ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਮੁਫਤ ਬੱਸ ਸੇਵਾ ਆਰੰਭ

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ੧੬ ਜੁਲਾਈ-: ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਵੱਲੋਂ ਸੱਚਖੰਡ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਦੇਸ਼-ਵਿਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਲੰਗਰ, ਰਿਹਾਇਸ਼ ਅਤੇ ਸਿਹਤ ਸਹੂਲਤਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਅਤੇ ਬੱਸ ਅੱਡੇ ਤੋਂ ਸੱਚਖੰਡ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਮੁਫਤ ਲਿਆਉਣ ਤੇ ਛੱਡ ਕੇ ਆਉਣ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬੱਸਾਂ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਜਾਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਜ ਲਈ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ (੪ ਵਜੇ) ਤੋਂ ਰਾਤ ਦੇ ੯ ਵਜੇ ਤੀਕ ਅੱਧੇ-ਅੱਧੇ ਘੰਟੇ ਦੇ ਵਕਫੇ ਨਾਲ ਇਹ ਬੱਸਾਂ ਚੱਕਰ ਲਗਾਉਂਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਇਕ ਕਦਮ ਹੋਰ ਪੁੱਟਦਿਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਅਤੇ ਤਰਨਤਾਰਨ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚਲੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਦੋ ਬੱਸਾਂ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਸੇਵਾ ਅਰੰਭ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਜਥੇਦਾਰ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਹ ਬੱਸਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਸਰਾਂ ਤੋਂ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਸਵੇਰੇ ਰਵਾਨਾ ਹੋਇਆ ਕਰਨਗੀਆਂ ਅਤੇ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਛੇਹਰਟਾ ਸਾਹਿਬ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੰਨ ਸਾਹਿਬ ਬਾਸਰਕੇ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬੀੜ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੀ ਠੱਠਾ, ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਤਰਨ ਤਾਰਨ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ੍ਰੀ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸਾਹਿਬ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਨੌਵੀਂ ਬਾਬਾ ਬਕਾਲਾ ਆਦਿ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਵਾਉਣ ਉਪਰੰਤ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪਰਤਿਆ ਕਰਨਗੀਆਂ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਡੈਂਟਲ ਕਾਲਜ ਵੱਲੋਂ ਦੰਦਾਂ ਦਾ ਮੁਫਤ ਚੈਕਅੱਪ ਕੈਂਪ

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ੨੮ ਜੁਲਾਈ-: ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਡੈਂਟਲ ਕਾਲਜ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਅਧੀਨ ਚਲਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਗਰੀਬ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਲਈ ਪਿਛਲੇ ੧੦ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਸਹਿਯੋਗ ਪਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਤਕ ਤਕਰੀਬਨ ੨੫,੦੦੦ ਸਕੂਲ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਗਰੀਬ

ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਤੇ ਗਰੀਬ ਪੇਂਡੂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦੰਦਾਂ ਦੇ ਮੁਆਇਨੇ ਅਤੇ ਇਲਾਜ ਲਈ ਤਕਰੀਬਨ ੫੦ ਮੁਫਤ ਡੈਂਟਲ ਚੈਕਅੱਪ ਕੈਂਪ ਲਗਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਡੈਂਟਲ ਕਾਲਜ ਦੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਡਾ. ਚਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੂਚਿਤ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਹ ਸਕੀਮ ਪਿਛਲੇ ੧੦ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਬੜੀ ਸਫਲਤਾ ਪੂਰਵਕ

ਚੱਲ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਸਕੀਮ ਅਧੀਨ ਮਿਤੀ ੨੮-੭-੦੯ ਨੂੰ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਤਕਰੀਬਨ ੧੫ ਡਾਕਟਰਾਂ ਦੀ ਟੀਮ ਵੱਲੋਂ ਸਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਐਲੀਮੈਂਟਰੀ ਸਕੂਲ, ਵੱਲੂ ਵਿਖੇ ਦੰਦਾਂ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਅਤੇ ਇਲਾਜ ਵਾਸਤੇ ਮੁਫਤ ਡੈਂਟਲ

ਚੈਕਅਪ ਕੈਂਪ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਦੌਰਾਨ ਤਕਰੀਬਨ ੫੦੦ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਦੰਦਾਂ ਦਾ ਮੁਆਇਨਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਕੈਂਪ ਦੌਰਾਨ ਡਾਕਟਰਾਂ ਨੇ ਦੰਦਾਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਵਾਸਤੇ ਲੈਕਚਰ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਦੰਦਾਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਫਿਲਮਾਂ ਵੀ ਦਿਖਾਈਆਂ।

ਕੇਂਦਰੀ ਸਿੱਖ ਅਜਾਇਬਘਰ ਵਿਖੇ

ਨਾਮਵਰ ਸਖਸ਼ੀਅਤਾਂ ਦੇ ਚਿੱਤਰ ਸੁਸ਼ੋਭਿਤ

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ੫ ਅਗਸਤ:- ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਅੰਤ੍ਰਿੰਗ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਹੋਏ ਫੈਸਲਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਥਾਨਕ ਕੇਂਦਰੀ ਸਿੱਖ ਅਜਾਇਬਘਰ ਵਿਖੇ ਨਾਮਵਰ ਵਿਦਵਾਨ ਪ੍ਰੋ: ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਸ਼ੇਰ (ਸਾਬਕਾ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸ਼ਹੀਦ ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਕਾਲਜ), ਸ. ਜਗੀਰ ਸਿੰਘ ਟਾਂਡਾ, ਸ. ਬੱਗਾ ਸਿੰਘ (ਦੋਵੇਂ ਸਾਬਕਾ ਮੈਂਬਰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ) ਅਤੇ ਜਥੇ: ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਸੁਸ਼ੋਭਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ।

ਇਸ ਮੌਕੇ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜੁੜੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਕੌਮ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ, ਵਿਦਵਾਨਾਂ, ਸਿੱਖ ਕੌਮ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਤੇ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਲੱਖਣ ਸੇਵਾਵਾਂ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਸਖਸ਼ੀਅਤਾਂ ਦੇ ਸਨਮਾਨ ਵਜੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਿੱਤਰ ਕੇਂਦਰੀ ਸਿੱਖ ਅਜਾਇਬਘਰ 'ਚ ਸੁਸ਼ੋਭਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਪੀੜੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਲੈ ਸਕੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ

ਕਿ ਅੱਜ ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਕਾਲਜ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਸਾਬਕਾ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ, ਪਦਮ ਸ਼੍ਰੀ ਅਤੇ ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਆਫ ਸਿੱਖਇਜ਼ਮ ਦੇ ਖਿਤਾਬ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਤ ਉੱਘੇ ਵਿਦਵਾਨ ਪ੍ਰੋ: ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਸ਼ੇਰ, ਸ. ਜਗੀਰ ਸਿੰਘ ਟਾਂਡਾ, ਸ. ਬੱਗਾ ਸਿੰਘ ਮਾਨਸਾ (ਦੋਵੇਂ ਸਾਬਕਾ ਮੈਂਬਰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ) ਤੇ ਜਥੇਦਾਰ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਪੰਥਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਬਦਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਿੱਤਰ ਸੁਸ਼ੋਭਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਨ ਸਖਸ਼ੀਅਤਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਕਸ਼ੇ ਕਦਮਾਂ 'ਤੇ ਚਲਦਿਆਂ ਪੰਥ ਪ੍ਰਤੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਿੱਖੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਕਰਨ ਲਈ ਹਰ ਗੁਰਸਿੱਖ ਮਾਈ ਭਾਈ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਕ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਵਜੋਂ ਵਿਚਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਨਵੀਂ ਪੀੜੀ ਨੂੰ ਸਿੱਖੀ 'ਚ ਪ੍ਰਪੱਕ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ।

ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਉਕਤ ਸਖਸ਼ੀਅਤਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਸਨਮਾਨ ਵਜੋਂ

ਸਿਰੋਪਾਓ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੇ।

ਰਾਗੀ ਭਾਈ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜਥੇ ਨੇ

ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ
ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਹੈਂਡ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਿੰਘ
ਸਾਹਿਬ ਗਿਆਨੀ ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ
ਸੰਗਤਾਂ ਨਾਲ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝ
ਕੀਤੀ, ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰੀ

ਇਲਾਹੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ
ਅਰਦਾਸ ਭਾਈ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੀਤੀ।
ਇਸ ਮੌਕੇ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ 'ਚ
ਸੰਗਤਾਂ ਮੌਜੂਦ ਸਨ।

ਉੜੀਸਾ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿਖੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਗੁਰਮਤਿ ਕੈਂਪ

ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਕਾਲਜ, ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਕੀ ਫੌਜ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਸੰਬਲਪੁਰ ਸਿੱਖ ਕੌਂਸਲ ਵੱਲੋਂ ਉੜੀਸਾ ਸਿੱਖ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਬੋਰਡ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਆਲ ਉੜੀਸਾ ਗੁਰਮਤਿ ਕੈਂਪ ੨੦੦੯ ਉੜੀਸਾ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿਖੇ ੫-੫-੦੯ ਤੋਂ ੪-੬-੦੯ ਤਕ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਤਕਰੀਬਨ ੧੭੫੦ ਬੱਚਿਆਂ ਨੇ ਭਾਗ ਲਿਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਰਟੀਫਿਕੇਟ ਅਤੇ ਸਿਮੂਤੀ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਹਰ ਕੈਂਪ ਦੇ ਹਰ ਗਰੁੱਪ ਦੇ ਅੱਵਲ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਇਨਾਮ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਹਰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕੈਂਪ ਵਿਚ ਹਰ ਗਰੁੱਪ ਦੇ ਕੀਰਤਨ, ਕਥਾ, ਕਵਿਤਾ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਅੱਵਲ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਰੋੜਕਿਲਾ ਵਿਖੇ ੭-੬-੦੯ ਤੋਂ ੯-੬-੦੯ ਤਕ ਸਟੇਟ ਲੈਵਲ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਕਰਵਾਏ ਗਏ। ੯-੬-੦੯ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸੰਚਾਰ ਵੀ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ੭੩ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੇ ਪੰਜ ਪਿਆਰਿਆਂ ਪਾਸੋਂ ਖੰਡੇ ਬਾਟੇ ਦੀ ਪਾਹੁਲ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ। ੧੦-੬-੦੯ ਨੂੰ ਰੋੜਕਿਲਾ ਵਿਖੇ ਉੜੀਸਾ ਸਿੱਖ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਬੋਰਡ ਅਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ, ਰੋੜਕਿਲਾ ਵੱਲੋਂ ਗੁਰਮਤਿ ਸਮਾਗਮ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਜਥੇਦਾਰ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਜਥੇਦਾਰ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਕੀ ਫੌਜ ਦੇ ਕਨਵੀਨਰ ਸ. ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਐਡਵੋਕੇਟ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਉੜੀਸਾ ਦੀ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਦਾ ਮਾਰਗ-ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸਟੇਟ ਲੈਵਲ 'ਤੇ ਅੱਵਲ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੁਰਸਕਾਰ ਦਿੱਤੇ। ਕੈਂਪ ਦੌਰਾਨ ਬਾਹਰੋਂ ਆਏ ਬੱਚਿਆਂ ਅਤੇ ਸੰਗਤ ਲਈ ਲੰਗਰ ਅਤੇ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ, ਰੋੜਕਿਲਾ ਦੁਆਰਾ ਨੌਜਵਾਨ ਖਾਲਸਾ ਦਲ ਰੋੜਕਿਲਾ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗਤਕੇ (ਸ਼ਸਤਰ ਵਿੱਦਿਆ) ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਅਤੇ ਸ਼ਹੀਦ ਭਾਈ ਤਾਰੂ ਸਿੰਘ ਜੀ ਉੱਪਰ ਨਾਟਕ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਸੋਧ

ਜੁਲਾਈ ੨੦੦੯ ਅੰਕ ਦੇ ਸਫ਼ਾ ਨੰ: ੫੫ 'ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਗਲਤੀ ਨਾਲ ਸੱਤਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰਕੇ ਇਹ ਅਠਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾਵੇ। ਗਲਤੀ ਲਈ ਖ਼ਿਮਾ ਦੇ ਜਾਚਕ ਹਾਂ।

—ਸੰਪਾਦਕ

ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਮੇਟੀ ਦੀਆਂ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸਰਗਰਮੀਆਂ

ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਹਿਰ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਲੀ 'ਚ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ ਗੁਰਮਤਿ ਸਮਾਗਮ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸੰਚਾਰ ਸਮਾਗਮ

ਜਥੇਦਾਰ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਵੱਲੋਂ ਸਿੱਖੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਘਰ-ਘਰ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਦੂਜੀਆਂ ਸਟੇਟਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਤੱਕ ਵੀ ਪਹੁੰਚ ਕਰਨ ਦੇ ਮੰਤਵ ਲਈ ਅਖੰਡ ਕੀਰਤਨੀ ਜਥਾ ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਅਤੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਹਿਰ (ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁ:ਪ੍ਰ: ਕਮੇਟੀ) ਦੇ ਮੁਖੀ ਜਥੇਦਾਰ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਚਲ ਰਹੀ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਹਿਰ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਵਿਰਸਾ ਸੰਭਾਲ ਮੁਹਿੰਮ ਵੱਲੋਂ ਗੁ: ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ, ਸੀ-ਬਲਾਕ, ਵਿਕਾਸਪੁਰੀ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸਮਾਗਮ ਮਿਤੀ ੨੭ ਤੋਂ ੨੮ ਜੂਨ ੨੦੦੯ ਨੂੰ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੱਚਖੰਡ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਪੁੱਜੇ ਹਜ਼ੂਰੀ ਰਾਗੀ ਭਾਈ ਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੀਰਤਨ ਰਾਹੀਂ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਨਿਹਾਲ ਕੀਤਾ। ਢਾਡੀ ਭਾਈ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਲੌਗੋਵਾਲ ਅਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਮੇਲ ਸਿੰਘ ਕਾਲੇਕੇ ਨੇ ਢਾਡੀ ਵਾਰਾਂ ਗਾ ਕੇ ਸ਼ਾਨਾਮਤੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ। ਭਾਈ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਿੰਘ ਝਬਾਲ ਦੇ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਜਥੇ ਨੇ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅਜੋਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਫੈਲੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਬੁਰਾਈਆਂ ਅਤੇ ਪਾਖੰਡੀ ਸਾਧਵਾਦ ਉੱਪਰ ਤਕੜਾ ਵਿਅੰਗ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਮੌਕੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ 'ਚ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਮਾਦਾ ਭਰੂਣ ਹੱਤਿਆ, ਦਾਜ-ਦਹੇਜ ਅਤੇ ਡੇਰਾਵਾਦ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਲਾਮਬੰਦ ਹੋਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ। ਸਮਾਗਮ ਦੌਰਾਨ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਫਿਲਮਾਂ ਦਿਖਾਈਆਂ ਗਈਆਂ। ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਭਾਈ ਤਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਅਲਗ-ਅਲਗ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਕਥਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਪਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਸਮਾਗਮ 'ਚ ਹਾਜ਼ਰੀ ਭਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਸਮਾਗਮ ਦੌਰਾਨ ੨੦੦ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਪਾਨ ਕੀਤਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਪੁੱਜੇ ਪੰਜ ਪਿਆਰਿਆਂ ਨੇ ਖੰਡੇ ਬਾਟੇ ਦਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾਇਆ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਪਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਮੇਟੀ ਵੱਲੋਂ ਕਕਾਰ, ਨਿਤਨੇਮ ਦੇ ਗੁਟਕੇ, ਨਾਨਕਸ਼ਾਹੀ ਕੈਲੰਡਰ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਲਿਟਰੇਚਰ ਮੁਫਤ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਸਮਾਗਮ ਦੌਰਾਨ ਜਥੇਦਾਰ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੰਗਤਾਂ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਸਾਂਝੇ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਤੋਂ ਸੇਧ ਲੈਂਦੇ ਹੋਏ ਪਤਿਤ ਸਿੱਖ ਨੌਜਵਾਨ ਕੇਸ ਰੱਖਣ ਦਾ ਪ੍ਰਣ ਲੈਣ, ਨਸ਼ੇ ਤਿਆਗਣ ਅਤੇ ਖੰਡੇ ਬਾਟੇ ਦਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕ ਕੇ ਪੰਥ ਦੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਲਈ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਣ। ਸਮਾਗਮ ਦੌਰਾਨ ਪੁੱਜੇ ਦਿੱਲੀ ਸਿੱਖ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਸਾਬਕਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਹਿੰਤ ਨੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਹਿਰ ਵੱਲੋਂ ਸਮਾਗਮ ਕਰਨ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵੱਲੋਂ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ ਕਿ ਅਗਲੇ ਸਮਾਗਮ ਜਲਦ ਹੀ ਉਲੀਕੇ ਜਾਣ।

ਇਸ ਮੌਕੇ ਜਥੇਦਾਰ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ ਭਾਈ ਪਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਚੰਡੋਕ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਸਟੇਟ

ਦਾ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਹਿਰ ਦਾ ਇੰਚਾਰਜ ਅਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵਿਕਾਸਪੁਰੀ ਦਾ ਇੰਚਾਰਜ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ ਜੋ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਸਿੱਖੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਗੇ।

ਗ੍ਰੰਥੀ-ਪਾਠੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਗੁਰਮਤਿ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਕੈਂਪ, ਸੰਧਵਾਂ (ਫਰੀਦਕੋਟ)

ਭਾਈ ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਝਬਾਲ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਮੇਟੀ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੂਚਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸ. ਮੱਖਣ ਸਿੰਘ ਨੰਗਲ ਮੈਂਬਰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਸਦਕਾ ਪਿੰਡ ਸੰਧਵਾਂ (ਫਰੀਦਕੋਟ) ਨੂੰ ਸੈਂਟਰ ਬਣਾ ਕੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਤੇ ਪਾਠੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਗੁਰਮਤਿ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਕੈਂਪ ਮਿਤੀ ੨੨ ਤੋਂ ੨੪ ਜੂਨ ਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਮਾਤਾ ਦਇਆ ਕੌਰ ਜੀ ਵਿਖੇ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਿੰਡਾਂ ਤੋਂ ਆਏ ੧੦੧ ਗ੍ਰੰਥੀ-ਪਾਠੀ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਹਾਜ਼ਰੀ ਭਰੀ। ਸਮੁੱਚੇ ਨਗਰ ਦੀ ਪੰਚਾਇਤ ਨੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਨੂੰ ਸਫਲ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸ਼ਲਾਘਾਯੋਗ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ। ਭਾਈ ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਸਾਹਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲੰਗਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਭਾਈ ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਝਬਾਲ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਨੇ ਸਿੱਖ ਰਹਿਤ ਮਰਯਾਦਾ 'ਤੇ ਤਿੰਨੇ ਦਿਨ ਲੈਕਚਰ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਈ ਸੁਖਰਾਜ ਸਿੰਘ ਤੁੰਗਵਾਲੀ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਆਕਰਣ ਮੁਤਾਬਿਕ ਸੰਥਿਆ ਦਿੱਤੀ। ਭਾਈ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰੀ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਨੇ ਗੁਰਮਤਿ ਭਰਪੂਰ ਲੈਕਚਰ ਦਿੱਤੇ। ਮਿਤੀ ੨੪-੬-੦੯ ਨੂੰ ਭਾਈ ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ ਹੈਂਡ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਮੁਕਤਸਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ। ਗ੍ਰੰਥੀ ਤੇ ਪਾਠੀ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਚੱਲਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਮੇਟੀ (ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ) ਵੱਲੋਂ ਆਈਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਕਿਤਾਬਾਂ (ਸਿੱਖ, ਸਿੱਖੀ ਤੇ ਸਿਧਾਂਤ), ਨਿਤਨੇਮ ਦੇ ਗੁਟਕਾ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਨਾਨਕਸ਼ਾਹੀ ਕੈਲੰਡਰ ਦੇ ਕੇ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਭਾਈ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਹੈਂਡ ਗ੍ਰੰਥੀ (ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਮਾਤਾ ਦਇਆ ਕੌਰ ਜੀ) ਨੇ ਆਈਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕੀਤਾ। ਸ. ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਧਾਨ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ (ਬਾਬਾ ਮਾਲੂ ਜੀ) ਅਤੇ ਸਮੂਹ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਆਏ ਹੋਏ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦਾ ਸ੍ਰੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕੇ ਸਨਮਾਨ ਕੀਤਾ।

ਸ਼੍ਰੀਨਗਰ (ਜੰਮੂ ਕਸ਼ਮੀਰ) ਵਿਖੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਸੰਚਾਰ ਸਮਾਗਮ

ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲੋਂ ਚਲਾਈ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕੋ ਸਿੰਘ ਸਜੋ' ਲਹਿਰ ਅੰਦਰ ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨ ਜੰਮੂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵੱਲੋਂ ਸਥਾਨਕ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਬੋਰਡ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਮਿਤੀ ੧੫-੬-੦੯ ਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਿੰਘ ਸਭਾ, ਮਹਿਦੂਦ ਨਗਰ ਸ਼੍ਰੀਨਗਰ ਵਿਖੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਸੰਚਾਰ ਸਮਾਗਮ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ੧੭੮ ਪ੍ਰਾਣੀ ਗੁਰੂ ਵਾਲੇ ਬਣੇ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਸੰਚਾਰ ਲਈ ਪੰਜ ਪਿਆਰੇ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਪਹੁੰਚੇ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਅਭਿਲਾਖੀਆਂ ਨੂੰ ਕਕਾਰ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਮੇਟੀ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵੱਲੋਂ ਭੇਟਾ ਰਹਿਤ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਮਿਤੀ ੧੬-੬-੦੯ ਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ਼ਹੀਦ ਬੁੰਗੇ ਸ਼੍ਰੀਨਗਰ ਵਿਖੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀਵਾਨ ਵਿਚ ਜਥੇਦਾਰ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸ. ਰੂਪ ਸਿੰਘ ਐਡੀਸ਼ਨਲ ਸਕੱਤਰ, ਭਾਈ ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਖਾਲਸਾ ਇੰਚਾਰਜ ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨ ਜੰਮੂ ਕਸ਼ਮੀਰ, ਸ. ਪਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪੀ.ਏ. ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵੀ ਸ਼ਿਰਕਤ ਕੀਤੀ।

ਆਪਣੇ ਸੰਬੋਧਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸ਼੍ਰੀਨਗਰ ਵਿਖੇ ਪਿਛਲੇ ਦਿਨੀਂ ਉਪਦਰਵੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚਾਏ ਨੁਕਸਾਨ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਕਰਦਿਆਂ, ਸਭ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਬਣਾਈ

ਰੱਖਣ ਦੀ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਬਿਪਤਾ ਦੀ ਮਾਰ ਹੇਠ ਆਏ ਪਰਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਮਦਦ ਲਈ ੧੦ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦੇਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ। ਐਡੀਸ਼ਨ ਸਕੱਤਰ ਸ. ਰੂਪ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਾਵਪੂਰਨ ਲੈਕਚਰ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੇ ਸਿਰਤਾਜ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਚਲਾਈ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਸੁਚੱਜੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਖਾਲਸਾ ਨੇ ਆਈਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕੀਤਾ ਤੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪਰਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਵਾਲੇ ਬਣਨ ਦੀ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ।

ਗੁ: ਸ੍ਰੀ ਬੇਰ ਸਾਹਿਬ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਲੋਧੀ ਵਿਖੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਸੰਚਾਰ

ਮੈਨੇਜਰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ੍ਰੀ ਬੇਰ ਸਾਹਿਬ, ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਲੋਧੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਰਿਪੋਰਟ ਅਨੁਸਾਰ ਮਿਤੀ ੨੨-੬-੦੯ ਨੂੰ ਇਸ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਕਰਵਾਏ ਗਏ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਸੰਚਾਰ ਸਮਾਗਮ ਸਮੇਂ ੬੪ ਪ੍ਰਾਣੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਪਾਨ ਕਰ ਗੁਰੂ ਵਾਲੇ ਬਣੇ।

ਤਖ਼ਤ ਸ੍ਰੀ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਸੰਚਾਰ ਸਮਾਗਮ

ਤਖ਼ਤ ਸ੍ਰੀ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਉੱਪ-ਦਫ਼ਤਰ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪੰਜ ਪਿਆਰੇ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵੱਲੋਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਿੰਡਾਂ, ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਖੇ ਕਰਵਾਏ ਗਏ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਸੰਚਾਰ ਸਮਾਗਮ ਸਮੇਂ ਮਿਤੀ ੦੧-੦੧-੦੯ ਤੋਂ ੩੦-੬-੦੯ ਤਕ ਦੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਪਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ:

ਮਹੀਨਾ	ਪ੍ਰਾਣੀ
ਜਨਵਰੀ ੨੦੦੯	੧੯੭੪
ਫਰਵਰੀ ੨੦੦੯	੧੩੦੮
ਮਾਰਚ ੨੦੦੯	੧੪੦੫
ਅਪ੍ਰੈਲ ੨੦੦੯	੧੯੭੩
ਮਈ ੨੦੦੯	੭੪੩
ਜੂਨ ੨੦੦੯	੬੭੯

ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਨੌਵੀਂ ਬਹਾਦਰਗੜ੍ਹ ਵਿਖੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸਮਾਗਮ

ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਨੌਵੀਂ, ਬਹਾਦਰਗੜ੍ਹ (ਪਟਿਆਲਾ) ਵਿਖੇ ੧੫-੧੬ ਹਾੜ ਮੁਤਾਬਕ ੨੯-੩੦ ਜੂਨ ੨੦੦੯ ਨੂੰ ਸਲਾਨਾ ਜੋੜ ਮੇਲਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਮਨਾਇਆ ਗਿਆ। ੨੯ ਜੂਨ ੨੦੦੯ ਨੂੰ ਨਗਰ ਕੀਰਤਨ ਹੋਇਆ। ੩੦ ਜੂਨ ੨੦੦੯ ਨੂੰ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਦੀਵਾਨ ਸਜਾਇਆ ਗਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਢਾਡੀ ਭਾਈ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੌਹਰ, ਭਾਈ ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਕਲਿਆਣ ਦੇ ਜਥਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਗੁਰ-ਇਤਿਹਾਸ ਸੁਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਜਥੇ. ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗੜੀ, ਐਗਜ਼ੈਕਟਿਵ ਮੈਂਬਰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਮੇਟੀ, ਜਥੇਦਾਰ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹ, ਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਪਰਮਜੀਤ ਕੌਰ, ਜਥੇਦਾਰ ਰਾਮ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਨਿਰਮਾਣ, ਜਥੇਦਾਰ ਜਸਮੇਰ ਸਿੰਘ ਲਾਛੜੂ, ਸ. ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੋਣ ਕਲਾਂ, ਜਸਵੀਰ ਸਿੰਘ ਅਲਾਮਦੀਪੁਰ, ਹਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਹਰਪਾਲਪੁਰ, ਗੁਰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਸੇਖਪੁਰਾ, ਬਲਵੀਰ ਕੌਰ, ਸਰਪੰਚ ਬਹਾਦਰਗੜ੍ਹ ਕਾਰ ਸੇਵਾ, ਬਾਬਾ ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ, ਮੈਨੇਜਰ ਸ. ਭਗਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਸ. ਜਸਜੀਤ ਸਿੰਘ ਫੋਰਮੈਨ ਆਦਿ ਨੇ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ। ਭਾਈ ਬਲਵੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਗਰ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਨੇ ਸਟੇਜ ਦੀ ਸੇਵਾ

ਨਿਭਾਈ। ਭਾਈ ਵਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕਥਾਵਾਚਕ ਨੇ ਬਾਖੂਬੀ ਕਥਾ ਕੀਤੀ। ਸਮਾਗਮ ਦੌਰਾਨ ੧੩ ਪ੍ਰਾਣੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕ ਗੁਰੂ ਵਾਲੇ ਬਣੇ।

ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨ ਹਰਿਆਣਾ ਤੇ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵੱਲੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਿਖਲਾਈ ਕਲਾਸਾਂ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਸੰਚਾਰ ਸਮਾਗਮ

ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨ ਹਰਿਆਣਾ ਅਤੇ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵੱਲੋਂ ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਵਿਖੇ ਗਰਮੀਆਂ ਦੀਆਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਵਿਚ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿਖਾਉਣ ਹਿਤ ਵੱਖ-ਵੱਖ ੯ ਸੈਂਟਰਾਂ ਵਿਖੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਕਲਾਸਾਂ ਮਿਤੀ ੨੪ ਮਈ ਤੋਂ ੧੪ ਜੂਨ ੨੦੦੯ ਤੀਕ ਲਗਾਈਆਂ ਗਈਆਂ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਤਕਰੀਬਨ ੨੫੦ ਬੱਚਿਆਂ ਨੇ ਵੱਧ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦੀਆਂ ਕਲਾਸਾਂ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ੧੪ ਜੂਨ ਦਿਨ ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਛੇਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਥਾਨੇਸਰ (ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ) ਵਿਖੇ ਹੋਈ। ਇਸ ਦਿਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਿਖਲਾਈ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੇ ਵਾਰੀ-ਵਾਰੀ ਸਟੇਜ 'ਤੇ ਕਵਿਤਾ, ਸ਼ਬਦ-ਕੀਰਤਨ, ਸਾਖੀਆਂ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨੀਆਂ, ਲੈਕਚਰ ਆਦਿ ਨਾਲ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਨਿਹਾਲ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਮੌਕੇ ਭਾਰੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਨੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਇਸ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦਾ ਖੂਬ ਅਨੰਦ ਮਾਣਿਆ। ਸਮਾਪਤੀ 'ਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ 'ਚ ਸਜੇ ਦੀਵਾਨ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਕਰਦਿਆਂ ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨ ਹਰਿਆਣਾ ਤੇ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਇੰਚਾਰਜ ਸ. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਅਤੇ ਜਿਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦੀਆਂ ਕਲਾਸਾਂ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਹੌਂਸਲਾ ਅਫ਼ਜ਼ਾਈ ਕੀਤੀ ਉਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦੀ ਵੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇ ਇਸ ਅਭਿਆਨ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਮੁੱਖ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਪ੍ਰਿੰ. ਨਿਰਮਲ ਕੌਰ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗੀ ਟੀਚਰਾਂ ਦਾ ਵੀ ਧੰਨਵਾਦ ਕੀਤਾ। ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਇਨਾਮ ਵੰਡੇ ਗਏ ਅਤੇ ਟੀਚਰਾਂ ਨੂੰ ਮੈਮੋਰੈਂਟੋ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਮੌਕੇ ਸ. ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਿੰਘ ਮੀਤ ਸਕੱਤਰ ਸਬ-ਆਫਿਸ ਹਰਿਆਣਾ, ਸ. ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਇੰਸਪੈਕਟਰ (ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ) ਅਤੇ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੇ ਮੀਤ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸ. ਤਜਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਕਰਮਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜਨਰਲ ਸਕੱਤਰ ਵੀ ਉਚੇਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੁੱਜੇ। ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਛੇਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਆਈਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਲਈ ਲੰਗਰ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨ ਹਰਿਆਣਾ ਅਤੇ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵੱਲੋਂ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਦਿਆਂ ਬਾਬਾ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਪਿੰਡ ਖੰਨਾ ਮਾਜਰਾ, ਸ਼ਹਿਰ ਅੰਬਾਲਾ ਵਿਖੇ ਮਿਤੀ ੬-੭-੦੯ ਦਿਨ ਸੋਮਵਾਰ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਸੰਚਾਰ ਸਮਾਗਮ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ੩੫ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਪਾਨ ਕਰਕੇ ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਜੀਵਨ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ। ਇਸੇ ਮਿਸ਼ਨ ਵੱਲੋਂ ਮਿਤੀ ੨੩-੭-੦੯ ਦਿਨ ਵੀਰਵਾਰ ਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪੰਜੋਖਰਾ ਸਾਹਿਬ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਅੱਠਵੀਂ ਅੰਬਾਲਾ ਵਿਖੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ੧੦੫ ਪ੍ਰਾਣੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਪਾਨ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਵਾਲੇ ਬਣੇ। ਉਪਰੋਕਤ ਦੋਨਾਂ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਂ ਪਿਆਰਿਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨ ਹਰਿਆਣਾ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਨਿਭਾਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਰਹਿਤ ਮਰਯਾਦਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵੀ ਦਿੱਤੀ।

ਇਸ ਮੌਕੇ ਸ. ਗੁਰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਭਾਨੋਖੇੜੀ ਮੈਂਬਰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦਿਆਂ ਗੁਰ-ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ। ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨ ਹਰਿਆਣਾ ਦੇ ਇੰਚਾਰਜ ਸ. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਪਰੋਕਤ ਦੋਨਾਂ ਸਮਾਗਮਾਂ ਸਮੇਂ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦਿਆਂ ਗੁਰ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਪਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ। ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਕਾ ਲੰਗਰ ਅਤੁੱਟ ਵਰਤਾਇਆ ਗਿਆ।

ਨੌਸ਼ਹਿਰਾ (ਜੰਮੂ ਕਸ਼ਮੀਰ) ਵਿਖੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਸੰਚਾਰ ਸਮਾਗਮ

ਜਥੇਦਾਰ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਅਤੇ ਸਹਿਯੋਗ ਦੁਆਰਾ ਮਿਤੀ ੪-੭-੦੯ ਨੂੰ ਨੌਸ਼ਹਿਰਾ (ਜੰਮੂ-ਕਸ਼ਮੀਰ) ਵਿਖੇ ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨ ਵੱਲੋਂ ਸਥਾਨਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਸੰਚਾਰ ਸਮਾਗਮ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ੫੨੬ ਪ੍ਰਾਣੀ ਗੁਰੂ ਵਾਲੇ ਬਣੇ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਅਭਿਲਾਖੀਆਂ ਨੂੰ ਕਕਾਰ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਮੇਟੀ (ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ) ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵੱਲੋਂ ਭੇਟਾ ਰਹਿਤ ਦਿੱਤੇ ਗਏ।

੨੧-੬-੦੯ ਤੋਂ ੧੬-੭-੦੯ ਤਕ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬਾਬਾ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਨਿਹਾਲ ਨੌਸ਼ਹਿਰਾ ਵਿਖੇ ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨ ਜੰਮੂ ਵੱਲੋਂ ਪਾਠ ਬੋਧ ਸਮਾਗਮ ਦੀ ਅਰੰਭਤਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਜਿਸ ਵਿਚ ੨੦੦ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀਆਂ ਨੇ ਭਾਗ ਲਿਆ। ਪਾਠ ਦੀ ਸੰਯੋਜਨਾ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਉੱਘੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਭਾਈ ਗੁਰਭਾਗ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦਿੱਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਭਾਈ ਕੋਮਲਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਾਈ ਬਟਨਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿੱਤਾ। ਸਮਾਗਮ ਦੀ ਆਰੰਭਤਾ ਕਰਦਿਆਂ ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨ ਜੰਮੂ (ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਮੇਟੀ) ਦੇ ਇੰਚਾਰਜ ਭਾਈ ਸਵਰਨ ਸਿੰਘ ਖਾਲਸਾ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਵਿਆਕਰਣ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਸ਼ੁੱਧ ਪਾਠ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਸਾਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਸਹੀ ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸਮਝ ਆ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਐਸੇ ਪਾਠ ਬੋਧ ਸਮਾਗਮ ਇਕ ਲੜੀ ਤਹਿਤ ਪੂਰੀ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚ ਕਰਵਾਏ ਜਾਣਗੇ। ਸਮਾਗਮ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਸਮੇਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਰਮਤਿ ਸਮਾਗਮ ਉਲੀਕਿਆ ਗਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਥੇਦਾਰ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਐਡੀ. ਸਕੱਤਰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਸ. ਰੂਪ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਪਤਵੰਤੇ ਸੱਜਣ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਏ।

ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲੋਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਥਾਈਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਸੰਚਾਰ

ਭਾਈ ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲੋਂ ਪੁੱਜੀ ਰਿਪੋਰਟ ਅਨੁਸਾਰ ਮਿਤੀ ੧-੬-੦੯ ਤੋਂ ੨੯-੭-੦੯ ਤਕ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲੋਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਸਥਾਨਾਂ 'ਤੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਸੰਚਾਰ ਸਮਾਗਮਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ:

ਮਿਤੀ	ਸਥਾਨ	ਪ੍ਰਾਣੀ
੧-੬-੦੯	ਪਿੰਡ ਬੇਗੋਵਾਲ (ਕਪੂਰਥਲਾ)	੬੦
੩-੬-੦੯	ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ	੨੦੩
੭-੬-੦੯	ਪਿੰਡ ਅੱਬੂਵਾਲਾ ਸੁਧਾਰ (ਲੁਧਿਆਣਾ)	੪੫
੭-੬-੦੯	ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ	੩੦੨
੭-੬-੦੯	ਸ੍ਰੀ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸਾਹਿਬ (ਤਰਨਤਾਰਨ)	੨੦
੧੦-੬-੦੯	ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ	੨੧੧

੧੨-੬-੦੯	ਪਿੰਡ ਆਸ ਬੁੱਟਰ (ਮੁਕਤਸਰ)	੫੨
੧੩-੬-੦੯	ਮਹਿਜੂਰ ਨਗਰ (ਸ਼੍ਰੀਨਗਰ)	੧੮੫
੧੩-੬-੦੯	ਪਿੰਡ ਖਿੜਕੀਆਂ ਵਾਲਾ (ਮੁਕਤਸਰ)	੨੫
੧੪-੬-੦੯	ਸ਼੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ	੧੪੩
੧੪-੬-੦੯	ਪਿੰਡ ਬਰਕੰਦੀ (ਮੁਕਤਸਰ)	੪੫
੧੫-੬-੦੯	ਪਿੰਚ ਚੱਕ ਦੂਲੇਵਾਲਾ (ਮੁਕਤਸਰ)	੭੫
੧੬-੬-੦੯	ਪਿੰਡ ਪਿਗਾਣਾ (ਮੁਕਤਸਰ)	੬੫
੧੭-੬-੦੯	ਪਿੰਡ ਫੂਲੇਵਾਲਾ (ਮੁਕਤਸਰ)	੪੫
੧੭-੬-੦੯	ਸ਼੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ	੨੧੫
੧੮-੬-੦੯	ਪਿੰਡ ਮਹਿਰਾਜਵਾਲਾ (ਮੁਕਤਸਰ)	੪੦
੧੯-੬-੦੯	ਪਿੰਡ ਰੋਪਾਣਾ (ਮੁਕਤਸਰ)	੩੫
੨੦-੬-੦੯	ਪਿੰਡ ਭੁੱਲਰ (ਮੁਕਤਸਰ)	੨੦
੨੧-੬-੦੯	ਪਿੰਡ ਮੱਸੂਧੋਣ (ਮੁਕਤਸਰ)	੮੫
੨੧-੬-੦੯	ਸ਼੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ	੧੮੧
੨੨-੬-੦੯	ਗੁ: ਬੇਰ ਸਾਹਿਬ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਲੋਧੀ (ਕਪੂਰਥਲਾ)	੬੪
੨੨-੬-੦੯	ਬੁੱਡਾ ਜੋਹੜ (ਸ਼੍ਰੀ ਗੰਗਾ ਨਗਰ)	੬੫
੨੪-੬-੦੯	ਪਿੰਡ ਮਰਗਿੰਦਪੁਰ (ਤਰਨਤਾਰਨ)	੬੮
੨੪-੬-੦੯	ਸ਼੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ	੧੯੬
੨੮-੬-੦੯	ਵਿਕਾਸਪੁਰੀ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ	੧੪੫
੨੮-੬-੦੯	ਸ਼੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ	੨੩੨
੧-੭-੦੯	ਸ਼੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ	੧੧੯
੩-੭-੦੯	ਪਿੰਡ ਵਛੇਆ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ)	੬੫
੩-੭-੦੯	ਨਵੀਂ ਅਬਾਦੀ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ)	੧੮੫
੪-੭-੦੯	ਬਸਤੀ ਸ਼ੇਖ (ਜਲੰਧਰ)	੧੬੦
੫-੭-੦੯	ਸ਼੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ	੧੨੨
੫-੭-੦੯	ਪਿੰਡ ਵੈਰੋਨੰਗਲ (ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ)	੮੨
੭-੭-੦੯	ਬਾਬਾ ਬਕਾਲਾ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ)	੪੭
੭-੭-੦੯	ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਮੋ ਸਾਹਿਬ, ਜਲੰਧਰ	੫੦
੭-੭-੦੯	ਸ਼੍ਰੀ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸਾਹਿਬ (ਤਰਨਤਾਰਨ)	੨੬
੮-੭-੦੯	ਸ਼੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ	੧੫੭
੧੦-੭-੦੯	ਗੁ: ਚੌੜਾ ਖੂਹ ਫਗਵਾੜਾ (ਕਪੂਰਥਲਾ)	੧੯
੧੦-੭-੦੯	ਪਿੰਡ ਦੋਦਾ (ਮੁਕਤਸਰ)	੩੯
੧੧-੭-੦੯	ਪਿੰਡ ਚਉਂਤਰਾ (ਮੁਕਤਸਰ)	੪੪
੧੨-੭-੦੯	ਪਿੰਡ ਉਦੇਕਰਨ (ਮੁਕਤਸਰ)	੨੧
੧੨-੭-੦੯	ਸ਼੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ	੧੫੨

੧੩-੭-੦੯	ਪਿੰਡ ਕਤੌਲੀ ਨੰਘਰ (ਮੁਕਤਸਰ)	੫੨
੧੪-੭-੦੯	ਪਿੰਡ ਵਤਿੰਗ (ਮੁਕਤਸਰ)	੫੦
੧੫-੭-੦੯	ਪਿੰਡ ਖੋਖਰ (ਮੁਕਤਸਰ)	੩੨
੧੫-੭-੦੯	ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ	੨੪੩
੧੬-੭-੦੯	ਪਿੰਡ ਹਰਾਜ (ਮੁਕਤਸਰ)	੨੨
੧੭-੭-੦੯	ਪਿੰਡ ਬਾਜਾ ਬਰਾੜ (ਮੁਕਤਸਰ)	੯੨
੧੮-੭-੦੯	ਪਿੰਡ ਵੱਟੂ (ਮੁਕਤਸਰ)	੨੨
੧੯-੭-੦੯	ਪਿੰਡ ਚੜਵਣ (ਮੁਕਤਸਰ)	੭੪
੧੯-੭-੦੯	ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ	੧੮੯
੨੧-੭-੦੯	ਪਿੰਡ ਪੰਡੋਰੀ ਰਣ ਸਿੰਘ ਤਰਨਤਾਰਨ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਅਕੈਡਮੀ	੨੦੦
੨੨-੭-੦੯	ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ	੧੮੭
੨੨-੭-੦੯	ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬੇਰ ਸਾਹਿਬ, ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਲੋਧੀ (ਕਪੂਰਥਲਾ)	੬੩
੨੫-੭-੦੯	ਪਿੰਡ ਖੁਖਰੈਣ (ਕਪੂਰਥਲਾ)	੪੭
੨੬-੭-੦੯	ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ	੧੭੨
੨੯-੭-੦੯	ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ	੧੧੫

ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨ ਦਿੱਲੀ ਵੱਲੋਂ ਰਣਜੀਤ ਵਿਹਾਰ ਵਿਖੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸਮਾਗਮ

ਮੀਰੀ-ਪੀਰੀ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਉਤਸਵ 'ਤੇ ਮਿਤੀ ੪ ਜੁਲਾਈ ੨੦੦੯ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਰਣਜੀਤ ਵਿਹਾਰ (ਚੰਦਰ ਵਿਹਾਰ) ਵਿਖੇ ਮਹਾਨ ਧਾਰਮਿਕ ਸਮਾਗਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਧਾਰਮਿਕ ਦੀਵਾਨ ਸਜਾਏ ਗਏ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਢਾਡੀ ਜਥੇ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨ ਦਿੱਲੀ ਇੰਚਾਰਜ ਭਾਈ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭਾਈ ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਨੇ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ-ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ, ਸਿੱਖ ਰਹਿਤ ਮਰਯਾਦਾ ਅਤੇ ਖੰਡੇ-ਬਾਟੇ ਦੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ। ਇਸ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਜਥੇਦਾਰ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਉਚੇਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਖੰਡੇ ਦੀ ਪਾਹੁਲ ਛਕਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਵਧਾਈ ਦਿੱਤੀ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਜੁੜ ਕੇ ਪੰਥ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਰਹਿਤ ਮਰਯਾਦਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਨ ਜੀਣ ਦੀ ਵੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ। ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਪਹੁੰਚੇ ਪੰਜ ਪਿਆਰੇ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ੭੦ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਅਭਿਲਾਖੀਆਂ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾਇਆ। ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨ ਦਿੱਲੀ ਵੱਲੋਂ ਸ. ਬ੍ਰਿਜਪਾਲ ਸਿੰਘ ਏ.ਸੀ. ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਸ. ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਭੋਟਾ ਰਹਿਤ ਲਿਟਰੇਚਰ ਦਾ ਸਟਾਲ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ। ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸ. ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ.ਕੇ., ਸ. ਪਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਚੰਡੋਕ, ਰਾਜਾ ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਾਈ ਹਰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੰਗਤਾਂ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕੀਤਾ। ■

ਗੋਲਡਨ ਆਫਸੈਂਟ ਪ੍ਰੈਸ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਰਾਮਸਰ ਸਾਹਿਬ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਲਈ ਸ. ਹਰਬੋਅੰਤ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਿੰਟਰ ਤੇ ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਨੇ ਛਪਵਾ ਕੇ ਦਫ਼ਤਰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ।

ਮਿਤੀ ੫-੦੯-੨੦੦੯